

Լեզվի եվ ուժի
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

Գաղափարապես խմբագրենք ԱՐԲԱՀԱՄՏԱՆ Ս. Գ., ԱՎԵՏԻՍՏԱՆ
Ց. Մ., ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ. Մ., ՈՒՌՈՒՅՏԱՆ Ռ. Լ.

Գիրքը համադրվելու է հրաշխավորել բանագրական
գիտությունների քննաժողովի Զ. Ա. ՕՂԱՆՅԱՆԸ և Զ. Գ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ

Լ304 Լեզվի և ոգի հարցեր: [Հոգվածների ժողովածու]
/ ՀՄՍՀ ԳԱ, Հր. Անառյանի անվ. Լեզվի ին-տ.—Եր.:
ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ. [Հ.] Ե. / Պատ խմբ.՝ Արամհամյան Ս.
Գ. և ուրիշ. 1982, 274 էջ.

Ժողովածուն նվիրված է արդի հայերենի կառուցվածքային և
ոճական մի շարք հարցերի ուսումնասիրությանը: Առանձին հոդ-
վածներով լուսաբանվում են բայերի ածանցման և խնդրառության
միջև եղած կապը, արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչավիճա-
կադրական ու հնչյունական ոճաբանության հետ կապված մի քանի
հարցեր, արդի հայերենի հավելական կապակցությունները՝ իմաս-
տային քերականական ու ոճական առանձնահատկություններով:
Քննվում են նաև լեզվաբանական հետազոտությունների մեջ մաթե-
մատիկական մեթոդների և էլեկտրոնային հաշվողական մեթոդների
կիրառման հետ կապված որոշ հարցեր:

Ժողովածուն նախատեսված է լեզվի կառուցվածքային հարցերով
զբաղվողների համար:

4602010000

Լ ————— 49—80

703 (02)—82

ԳՄԴ 81.22

4 Ap

ԱՄԱՆՅՈՒՄ ԵՎ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Բառերի միջև գոյություն ունեցող կապի հարցը վերջին ժամանակներս առանձին ուշադրության է արժանանում շարահյուսությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, քանի որ շարահյուսական կապն այն ելակետն է, որ դրվում է խոսքի կառուցման (համադրման) հիմքում: Խնդիրների այդ մեծ շրջանակի մեջ կենտրոնական տեղ է գրավում խնդրառության հարցը:

Հնդհանուր առմամբ խնդրառությունը տարրեր կերպ է մեկնաբանվում, որոնք ի վերջո կարելի է հանգեցնել հետևյալ երկու ձևակերպումներին. 1. խնդրառությունը ձևական հատկանիշ է և 2. խնդրառությունը բառի ձևական-իմաստային հատկանիշ է: Եթե ավելի պարզեցնենք դրված հարցերի էությունը, ապա դրանք կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ խնդրառությունը քերականական իրողություն է, թե՛ բառարանային, այսինքն որևէ բառ խնդրառելու ունակություն ունի իր բառարանային վիճակում, թե այն ձեռք է բերում խոսքի մեջ գործածվելիս, այս կամ այն քերականական կարգը ստանալուց հետո միայն:

Անդրադառնալով խնդրառության մասին արտահայտված կարծիքներին: Լ. Ելմսլեր իր «Խնդրառության հասկացությունը» աշխատության մեջ խնդրառությունը դիտում է իբրև ձևական կապ, որի դեպքում մի բառի որևէ ձևով հանդես գալը պայմանավորված է բառակապակցության մյուս անդամի որևէ ձևով հանդես գալով: Նա գրում է. «...Ասում են, որ նախդիրը կառավարում է (տերմինը Գ. Բ. Ջահուկյանինն է—Տ. Ա.) անունը և նրա հոլովը, որ առաջին բառը կառավարում է երկրորդը և վերջինիս հոլովը և թվը համապատասխանում են առաջին բառի հոլովին և թվին..., բայց ոչ թե բառն է ամբողջությամբ կառավարվում նախդրի կողմից, այլ միայն նրա այս կամ այն հոլովը, իսկ երբ մենք ասում ենք, որ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կառավարվում է շաղկապի կողմից, ապա շփոթում ենք բայի ժամանակն ու եղանակը բուն բայի

(բայիմաստի) հետ, քանի որ կառավարվում է բայի ժամանակն ու եղանակը¹։ Ի տարբերություն ասվածի, օրինակ, Ա. Ն. Գվոզդևը գտնում է, որ կախյալ բառի ձևը թելադրվում է ոչ թե գլխավոր բառի ձևով, այլ վերջինիս բառիմաստով², իսկ Լ. Վ. Շչերբան ուղղակի նշում է, որ խնդրառությունը ամեն մի առանձին բառի սեփականությունն է և հենց այդ պատճառով էլ բառարանային իրողություն է³։ Այսպես, ներել բայը անկախ այն բանից, թե որ թվով, որ ժամանակով և որ եղանակով է օգտագործվում, միշտ պահանջում է որևէ ուղիղ խնդիր կամ խոսել բայը անկախ իր գործածության կոնկրետ դրսևերումից միշտ մասին կապով որևէ բառ է պահանջում և դեռ ավելին, այդ կապով որևէ բառ է պահանջվում նույնիսկ խոսել բայից սերված խոսք բայանունը։

Հայ քերականագիտության մեջ խնդրառության հարցերը միշտ ուշադրության կենտրոնում են եղել։ Այտրենյանը դրանց անդադառնում է իր աշխատության⁴ երկրորդ մասում, որ կրում է «հօսք կամ բառերու համաձայնութիւն» խորագիրը։ Հեղինակը գրում է. «Մասանց—բանի օրինաւոր գործածութիւնը կամ իրարու քով գալը կապուիլը՝ Շարադրության կամ Մասանց—բանի համաձայնութիւն կ'անուանուի⁵, նվ այնուհետև նշում է, որ շարադրությունը կամ համաձայնությունը սերեք գլխավոր մաս ունի»՝ բուն համաձայնություն, խնդրառություն և կիրառություն։ Համաձայնության նրա ըմբռնումը գրեթե առանց փոփոխության կիրառելի է նաև մեր օրերում։ Կիրառության այտրենյանական ըմբռնումը շատ ավելի ծավալուն է. «Կիրառութիւն, այսինքն թե այլեւայլ մասունք—բանի ինչ կերպով գործածելու է. զորօրինակ իրենց շարքը, հոլովները, ժամտնակները եւ այլն»⁶։ Այս բաժնում խնդրառությունը ամենաընդհանուր ձևով բնութագրելուց հետո (սխնդրառութիւն, այսինքն թէ որ բառ ինչ հոլով կ'ուզէ։ Նւ այս հոլովը խնդիր կը կոչուի»), հեղինակը հետագայում մի ամբողջ գլուխ է նվիրում այս հարցի քննությանը, ուր, մասնավորապես, խնդիրը սահմանված է հետևյալ կերպ. «Խնդիր կ'ըսուի այն հոլովն, որ գլխա-

¹ *Տե՛ս* Л. З. Сова, Аналитическая лингвистика, М., 1970, с. 31.

² А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, М., 1958, с. 29.

³ Л. В. Щерба, М. И. Матусевич, М. Ф. Дусс, Русско-французский словарь, М., 1936.

⁴ Ա. Այտրենյան, Քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1883։

⁵ Նույն տեղում, էջ 89։

⁶ Նույն տեղում։

վոր խօսքին կիսակատար միտքը կամբողջացրնէ՞»⁷։ Հեղինակը նշում է, որ խնդիր կարող են ստանալ բայերն ու դերբայները, գոյականները, ածականները, թվականները և նախադրութիւնները։

Այտընյանը տարբերում է բայի խնդրառության երկու տեսակ՝ խնդիր-սեռի և խնդիր-բնութեան։ «Խնդիր-սեռի այն բնական խնդիրն է՝ որն որ ներգոյական կամ կրաւորական բայ մը ուղղակի և ի հարկէ կ'ուզէ» և «Խնդիր-բնութեան այն պատահական խնդիրն է՝ որ անուղղակի հայեցում մ'ունի իւր բային, եւ խօսքին իմաստին համեմատ որեւիցէ հոլով կրնայ դրուիլ»⁸։ Ինչպես տեսնում ենք, Այտընյանը խնդրի և խնդրառության բավականին լայն ըմբռնում ունի, քանի որ խնդրային հարաբերութիւնն է տեսնում գոյական-գոյական, (բացահայտիչ—բացահայտյալ, հատկացուցիչ—հատկացյալ), ինչպես նաև ածական-ուղղականով, տրականով, բացառականով և գործիականով դրված գոյական կապակցութիւնների մեջ։ Ասվածին պետք է ավելացնել, որ հեղինակը խնդրային հարաբերութիւնն է սահմանում նաև դերբայ-գոյական, թվական-գոյական և նախադրութիւն-գոյական կապի մեջ։ Մյուս կողմից պարզ է նաև, որ հեղինակը վերը նշված բոլոր հարաբերութիւններում գոյականն է համարում ստորադաս, իսկ նշված մյուսները՝ գերադաս կամ խնդրառու։

Խնդրառության, իբրև բառերի միջև եղած շարահյուսական կապի, մասին խոսել է Մ. Աբեղյանը իր «Աշխարհաբարի շարահյուսութեան» մեջ։ Այդ գրքի «խոսքի մասերի հարաբերութիւնը» բաժնում⁹ հեղինակը տարբերում է բառերի երկու կարգի հարաբերութիւն՝ ստորադասական և համադասական։ Այնուհետև Աբեղյանը գտնում է, որ «Բայը միշտ ամենից գերադասն է խոսքի մեջ, որովհետև նրանով է աշտահայտվում ստորոգումը։ Բայի նկատմամբ ստորադասն են իր լրացումները՝ ենթակա, ստորոգյալ ու ստորոգելիական վերադիր, խնդիր և պարագա»¹⁰։ Ինչպես տեսնում ենք, Աբեղյանը գազաթում տեղավորում է բայը՝ դրա տակ հասկանալով մի այնպիսի ամբողջութիւն, որ իր մեջ ներառում է և՛ ստորոգումը, և՛ ստորոգվող հատկանիշը։ Դրանով է բացատրվում բային (այսինքն նրա ստորոգող ունակութեանը) ստորոգյալի հատկանիշի, ստորոգելիական վերադիր, խնդրի և պարագայի ստորադասումը։

Խնդրառության հարցերի մասին Աբեղյանը խոսում է «Կապակ-

7 Նույն տեղում, էջ 96։

8 Նույն տեղում, էջ 97։

9 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսութիւն, Երևան, 1965, էջ 385։

10 Նույն տեղում, էջ 395։

ցության տեսակներ» բաժնում: Խնդրառությունը քննվում է խնդրառու (գլխավոր) բառի տեսանկյունից: Նա գրում է. «Կախման հարաբերության մեջ լրացում գոյականն ենթարկվում է լրացյալին, որ իր նշանակությամբ իշխում է նրան՝ խնդրելով, պահանջելով, որ իր լրացումը դրվի այս կամ այն ձևով: Լրացում կապակցության եղանակն և հարաբերությունն իր լրացյալի հետ՝ կախված է լրացյալից: Կախման հարաբերությունը քերականության մեջ կոչվում է խնդրառություն կամ վառում...»¹¹,

Ինչպես տեսնում ենք, երևույթի թե՛ բացատրությունը, և թե՛ անվանումները տալիս, հեղինակը ելնում է բառակապակցության գերադաս անդամի դիրքերից:

Խնդրառությանը անդրադարձել է Գ. Սեակը «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» աշխատության մեջ: Հեղինակը գրում է. «Խնդրառությունը բայերի այն առանձնահատկությունն է, որի համաձայն նրանք իրենց իմաստի կամ սեռի թելադրությամբ պահանջում են զանազան խնդիրներ և պարագաներ»: Հստ հեղինակի, բայի սեռի թելադրությամբ պահանջվող խնդիրներն են ուղիղ խնդիրը՝ և անշատման խնդիրը, իսկ իմաստի թելադրությամբ պահանջվող խնդիրներն են միջոցի և մատուցման խնդիրները: Բայական խնդրառության իրողություն է համարում նաև պարագա առնելու ընդունակությունը:

Քննության առարկա հարցին անդրադառնում է Վ. Առաքելյանը իր աշխատություններից մեկում¹²: Նախաբանում, խոսելով աշխատության նպատակների և հետազոտության մեթոդի մասին, հեղինակը, հենվելով հատկապես ուսու քերականագիտության նվաճումների վրա, առանձնացնում է բառերի միջև եղած կապի երեք տեսակ՝ համաձայնություն, խնդրառություն, ներունակություն: Մասնավորապես, անդրադառնալով խնդրառությանը, Վ. Առաքելյանը գրում է. «Խնդրառությունը շարահյուսական այն կապակցությունն է, որտեղ որևէ գերանվան, գոյականի կամ գոյականացած մի այլ խոսքի մասի հոլովը կախված է մի այլ բառի, առանձնապես բայի իմաստային և քերականական նշանակությունից: Մի դեպքում (համաձայնության) երկու տարրեր բառերի ձևական նշանակություն գոյություն ունի, իսկ մյուս դեպքում (խնդրառություն) իշխվող բառի ձևը որոշվում է իշխող բառի պահանջով, նրա քերականական և բառական նշանակությամբ»¹³,

11 Նույն տեղում, էջ 397:

12 Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957:

13 Նույն տեղում, էջ 6:

Այդ շրջանում հայ քերականագիտության մեջ խնդրառության տեսական հարցերը քիչ են քննվում: Ի հակադրություն դրան, խիստ մանրամասն քննության են ենթարկվում առանձին հոլովների, կապերի ու դրանց խնդիրների կապակցման հարցերը, օրինակ, Վ. Առաքելյանի արդեն նշված աշխատության մեջ:

Ա. Աբրահամյանի ժամանակակից հայերենի բային նվիրված աշխատության մեջ խնդրառության հետ կապված որոշ հարցեր քննվում են բայի սեռին նվիրված գլխում: Նշվում է, օրինակ, որ խնդրառությունն ընդհանրապես չի կարելի դիտել իբրև սեռային արտահայտություն, քանի որ միայն սեռից բխող խնդրառությունն է անմիջականորեն կապվում սեռային արտահայտության հետ¹⁴:

Խնդրառության՝ իբրև բային հատուկ երևույթի մասին է խոսվում նաև Մ. Ասատրյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր» աշխատության Բ հատորում: Նա գրում է. «Խնդրառությունը դրսևորվում է գոյականների և առարկայական իմաստ արտահայտող այլ բառերի հոլովական ձևերի՝ բայերից ունեցած կախմամբ»¹⁵: Ուշագրավ են հեղինակի դիտողությունները բայից «ածանցված» (մենք կասեինք սերված) գոյականների և ածականների դեպքում խնդրառության պահպանման մասին:

Բառակապակցության սահմաններում բառերի միջև եղած հարաբերության հարցը մանրամասն քննության է ենթարկվել Վ. Քոսյանի աշխատության մեջ¹⁶:

Փաստական հարուստ նյութի քննության հիման վրա հեղինակը դասդասել է բառակապակցությունները, առանձնացնելով դրանց ծխումբ՝ գոյականի, ածականի, թվականի, դերանվան, բայի և մակբայի բառակապակցություններ, որոնցից, բնականաբար, ավելի մանրազնին ուսումնասիրված են գոյականական և բայական բառակապակցությունները: Ժամանակակից հայերենի անվանական բառակապակցություններից մեր քերականագիտության մեջ քիչ թե շատ ուշադրության են արժանացել ուղղականով և սեռականով կառույցները: Գոյականի բառակապակցություններին նվիրված բաժնում հեղինակը, ամբողջացնելով և հարստացնելով արդեն արվածը, տվել է գոյականի բոլոր կապակցությունների սպառիչ նկարագրությունը: Այսպես, վերջին նշված բառակապակցություններից բացի, հեղինակը քննում է նաև

¹⁴ Ա. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, հ. 1, Երևան, 1962, էջ 496:

¹⁵ Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 186:

¹⁶ Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1975:

գոյականի կապակցութիւնը թեք հոլովների, ածականի, թվականի, դերբայների, մակբայի, կապի և կապի խնդրի հետ:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում բայական բառակապակցություններին նվիրված բաժինը, ուր հեղինակը մի կողմից ճշտում է, մյուս կողմից առաջին անգամ ներկայացնում բայական բառակապակցությունների կախյալ անդամների մի շարք իմաստներ ու նրբերանգներ: Ելնելով բայական բառակապակցությունների առանձնահատկութիւնից, հեղինակը դրանք քննում է, հատուկ ուշադրություն դարձնելով, ինչպես գլխավոր բառի, այնպես էլ կախյալ բառի իմաստի վրա և դալիս այն եզրակացության, որ բայի կապակցելիությունը պայմանավորված է մի կողմից ինչպես գլխավոր, այնպես էլ կախյալ բառի բառային իմաստից, մյուս կողմից՝ բայի սեռային իմաստից: Աշխատանքը կարևոր նշանակություն ունի ժամանակակից հայերենի խնդրառութային ընդհանուր պատկերը վերհանելու համար:

Գ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները»¹⁷ աշխատանքում, ի թիվս բազմաթիվ այլ հարցերի, վեր են հանվում նաև ժամանակակից հայերենի խնդրառութային իրողությունները, որոնք հատուկ քննության առարկա են դարձել Նախադասության լրացական անդամները գլխում: Խոսելով խնդիրների և պարագաների մասին, հեղինակը նշում է, որ այդ լրացումները բնորոշում են ոչ թե ստորոգյալը, այլ բայը, ինչպես էլ որ այն հանդես գա՝ ստորոգական, թե ոչ ստորոգական գործառութայամբ: Նշվում է նաև, որ խնդրառությունն ընդհանրապես ավելի կամ պակաս չափով հատուկ է ոչ միայն բային, այլև ուրիշ խոսքի մասերի¹⁸:

Ավելի ուշ, անդրադառնալով հայ քերականագիտության մեջ գործածվող տերմիններին, հեղինակը նշում է, որ «առդրության» փոխարեն «շարահասութիւն» տերմինի գործածումը, իսկ «կառավարության» փոխարեն «խնդրառություն» և «հոլովառություն» տերմինների գործածումը հաջող չէ, քանի որ մասնավորապես՝ ա) կառավարությունը կարող է լինել ոչ միայն «խնդրառություն», այլև «պարագառություն», բ) կառավարությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն իբրև «հոլովառություն», այլև որպես կապառություն»¹⁹: Արժեքավոր է կառավարության տարբեր դրսևորումների դասակարգումը, ուր հաջողվել է լեզվական խիստ հետաքրքիր այդ երևույթի գրեթե սպառիչ նկարա-

17 Գ. Բ. Զառուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:

18 Նույն տեղում, էջ 419:

19 Նույն տեղում, էջ 424:

դրությունը տալ, ըստ այդ դասակարգման կառավարությունը կարող է լինել՝

1. Գործառական-շարահնջուսական, երբ լրացման հոլովական ձեւավորումը անմիջականորեն բխում է նախադասության մեջ ունեցած նրա գործառությունից (պաշտոնից) և ձևական-ավանդական, որի դեպքում լրացման հոլովական ձևավորումը պայմանավորված է տրվյալ լրացյալի հետ տվյալ լրացման՝ պատմականորեն ավանդված գործածությամբ:

2. Ուժեղ, երբ լրացյալը պահանջում է որոշակի հոլովով կամ կապով ձևավորված խնդիր: Թույլ է կոչվում այն կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալների հոլովական ձևավորումը ավելի շատ կախված է նրանց գործառությունից, շարահնջուսական դերից ու պաշտոնից, այսինքն՝ լրացյալի և լրացման զուգորդումը ազատ բնույթ է կրում, և լրացյալը կարող է զուգակցվել տարբեր հոլովներով ու կապերով խնդիրների հետ:

3. Պարտադիր, որի դեպքում լրացման առկայությունը պարտագիր է, այսինքն՝ լրացյալը չի կարող գործածվել առանց լրացման: Ոչպարտադիր, երբ խնդրի առկայությունը պարտադիր չէ: Պարտադիր կառավարությունը, սովորաբար, ուժեղ է, ոչ պարտադիրը՝ թույլ:

4. Միակի է կոչվում այն ուժեղ կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է մեկ լրացում: Բազմակի է կոչվում այն ուժեղ կառավարությունը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է մեկից ավելի՝ տարբեր հոլովներով ու կապերով ձևավորված համարժեք լրացումներ²⁰,

Հեղինակը բայերի կապակցելիական դասակարգումը կատարում է ստորոգյալի քննությանը նվիրված հատվածում: Ըստ բայերի կապակցելիության, առանձնացվում է դրանց երեք կարգի դասակարգում՝ դասանշային, արժութային և ընտրութային: Առաջին խմբի մեջ բայերը մտնում են ըստ ենթակայի դասային տարբեր խմբերի հետ կապակցվելու կամ չկապակցվելու: Երկրորդ՝ արժութային խմբի մեջ բայերը մտնում են ըստ առարկայանիշ բառերի ու բառակապակցությունների (ենթակա, գոյականական ստորոգելի, խնդիր, գոյականական պարագա) հետ դրանց ունեցած կապակցելիության: Երկրորդ՝ ընտրութային խմբի մեջ բայերը մտնում են ըստ մակբայների հետ դրանց ունեցած կապակցելիության: Պարզ է, որ բայերը բնութագրելու համար խիստ կարևոր է երկրորդ՝ արժութային դասակարգումը,

քանի որ այդ խմբի շահանիշներն են, որ հիմնականում բնութագրում են բայր և որոշում նրա արժույթը (վալենտականությունը):

Խնդրառության հարցը քննության առարկա է դառնում նաև «Հայոց լեզու» բուհական դասագրքում²¹:

Բառերը նախադասության մեջ գերազանցապես կապակցվում են ստորադասական կապով՝ այսինքն մի բառ իշխում է մյուսին: Այն բառը, որն իր քերականական որոշակի կարգի շնորհիվ իշխում է մեկ այլ բառի, կապակցության կամ բառերի վրա, կոչվում է խնդրառու բառ: Այն բառը, որ խնդրառու բառի քերականական կարգի պահանջով այս կամ այն հոլովով կապակցվում է նրան և իր կիրառությամբ քերականական կախվածության մեջ է գտնվում կամ ենթարկվում է, կոչվում է խնդիր:

Խնդրի դերով հանդես են գալիս համարյա բոլոր խոսքի մասերը, եթե դրանք հոլովվում են կամ առարկայանալով հոլովվելու հատկանիշ են ձեռք բերում, որովհետև խնդիրը կիրառվում է թեք հոլովներով:

Խնդիրներ առնում են ոչ միայն բայերը, այլև հատկապես գործողություն արտահայտող գոյականները, մասամբ այնպիսի գոյականներ, որոնք օժտված են այս կամ այն գործողությունը կատարելու որոշակի հատկանիշով, ածականներ, որոշ մակբայներ, թվականներ, դերանուններ²²:

Խոսքի մեջ բառերի հարաբերության հարցերը, բնականաբար, մեծ ուշադրության են արժանացել ժամանակակից հայոց լեզու աշխատության երրորդ հատորում²³:

Բառակապակցությանը նվիրված գլխում խնդրառության հարցերը արժարժված են իրեն տեսական ելակետեր. խնդրառության բուն հարցերը քննվում են գրքի «կապակցություն» գլխում: Այստեղ ևս կապակցությունը ներկայացվում է հայերենագիտության համար ավանդական դարձած համաձայնություն, խնդրառություն և առդրություն եղանակներով: Իրեն համաձայնություն ներկայացվում են կապակցության մեջ գտնվող տարբեր բառերի դիմային և գլխավորապես թվային համաձայնության օրինակներ: Առդրության մասին խոսելիս արտահայտվում է այն միտքը, թե չլրացումը կախվածության մեջ չէ գե-

21 Ս. Գ. Աբրահամյան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Փռսյան, Հայոց լեզու, 2-րդ մաս, Շարահյուսություն, Երևան, 1975:

22 Նույն աեղում, էջ 205—206:

23 Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնեպյան, Հ. Ա. Օհանյան, Խ. Գ. Բաղդիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, «Շարահյուսություն», Երևան, 1976:

րադաս անդամից և կիրառվում է անփոփոխ ձևով՝ անտարբեր գերադաս անդամի իմաստի կամ քերականական հատկանիշների նկատմամբ²⁴, Բերվում են առաջ վաղել և ճանախ ճանդիպել օրինակները, Անհասկանալի է, թե ինչպե՞ս կարող են երկու բառեր մի կողմից կապակցության անդամ լինել, գերադաս և ստորադաս հարաբերության մեջ լինել և մյուս կողմից անտարբեր մնալ միմյանց նկատմամբ։ Մի՞թե դրանց միջև հարաբերության միակ հնարավորությունը շարահասությունն է տալիս, ինչպես նշվում է հաջորդ տողերում։ Նշենք նաև, որ առաջ և ճանախ բառերի թվացյալ քերականական անտարբերությունը արդյունք է ոչ թե բառակապակցության առանձնահատկության, այլ այդ բառերի բնույթի՝ դրանք վերուստ լքեքվող բառեր են։ Իմաստային անտարբերության մասին ևս խոսք լինել չի կարող, քանի որ նախ՝ վաղել և ճանդիպել բայերը հենց միայն բայ լինելու շնորհիվ կարող են ունենալ մակրայով արտահայտվող կախյալ անդամներ, և ապա ոչ բոլոր մակրայներն են, որ կարող են նշված բայերից կախվածության մեջ լինել։ Այս դեպքում անպայմանորեն առկա է իմաստային ընտրության անհրաժեշտություն։

Խնդրառությունը բնորոշվում է հետևյալ կերպ. ձևորառությունը բառերի ստորադասական կապակցության այնպիսի եղանակ է, որի ժամանակ ստորադաս անդամը ընդունում է գերադաս անդամի պահանջած քերականական համապատասխան ձևը²⁵, Այնուհետև մանրամասնորեն ներկայացվում են խնդրառության տարբեր դրսևորումներ, ըստ որում դասակարգելիս բայի համար նշվում է միակի և կըրկնակի խնդրառության հնարավորություն։

Խնդրառության մասին կարծիքներին ծանոթանալիս նկատում ենք, որ հետադոտողների մի մասը խոսում է՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով խնդրառու (գլխավոր) բառի վրա, մյուս մասը՝ երևույթը դիտելով կախյալ բառի տեսանկյունից։ Երբ խնդրառությունը դիտվում է իբրև բառերի միջև ձևաիմաստային կապ, կազմվում է այսպես կոչված ձևորառությունների բառարան։ Սրանք հատուկ տիպի բառարաններ են, ուր բառը, տվյալ դեպքում, ասենք, բայը բնորոշվում է իր խնդրառությամբ կամ արժութայնությամբ՝ բերվում է բայը, ապա նրա խնդրառությունը, վերջինս ներկայացնելու ամենահարմար ձևը հարցերն են։ Այսպես, օրինակ, վերցնենք հետևյալ բայերը՝ բաժանել (ով, ում, ինչ), մոտենալ (ով, ում, ինչին), գեկուցել (ով, ում, ինչի (ում) մասին), լցնել (ով, ինչը ինչով), պատվաստել (ով, ինչ), ներկա-

24 Նույն տեղում, էջ 406։

25 Նույն տեղում, էջ 370։

յանսլ (ով, ում, ինչի), նեղանալ (ով, ումից, ինչից), բացատրել (ով, ում, ինչ) և այլն: Պարզ է, որ այս դեպքում ավելի կարևոր է խնդրառու բառը, իսկ երբ խնդրառությունը դիտվում է իբրև ձևական կապ (ինչպես Լ.Նլմսլեի մոտ է), ապա հավասարապես հետաքրքիր են և՛ գլխավոր բառը, և՛ կախյալ բառը:

Վերևում բայերի կապակցելիության մասին խոսելիս նշվեց, որ բայի շարահյուսական բնութագրի համար խիստ կարևոր է նրա արժու-թային դասակարգումը:

Բառերի միջև շարահյուսական կապի տեսության մեջ այժմ կենտրոնական տեղերից մեկը զբաղեցնում է արժույթ (վալենտականու-թյուն) հասկացությունը: Պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը իր նշված աշխատու-թյան մեջ դրում է. «Արժույթը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կառավարության (խնդրառության) գաղափարի հետագա ընդարձակումը... Ավելի լայն առումով արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների և սլարադանների հետ: Կարելի է ասել, որ արժույթը որոշում է բայի էությունը՝ որպես զանազան կարգի առարկայական հարաբերություն-ների լեզվական արտհայտություն»²⁶,

խնդրառության և արժույթի գաղափարը իր բնորոշ կողմերով քննված է հայտնի շարահյուսագետ Տենյերի «Կառուցվածքային շարահյուսության ուրվագծեր» աշխատության մեջ, ուր հեղինակը առանձնացնում է երեք հիմնական հասկացություն՝ միջուկ, ճանգույց և ա-սույթ²⁷:

Միջուկը շարահյուսության հիմնական միավորի՝ բառի ավելի ճշգրտված հասկացությունն է: Դա հենց նույն բառն է, բայց արդեն քերականորեն ձևավորված և հենց այդ պատճառով էլ պատրաստ ա-սույթում գործառելու ի տարբերություն միջուկի, բառը գծային միա-վոր է, ասույթի մի հատվածը և հարևան բառերից որոշակիորեն սահ-մանազատված չէ:

Հանգույցը մի ամբողջություն է, որ կազմված է միջուկից՝ իբրև գլխավոր (խնդրառու) բառ և նրան ստորադասված բառերից: Հան-գույցները ըստ կենտրոնական բառի (միջուկի) բնույթի բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝ բայական, գոյականական, ճածականական և մակբայական: Բայական հանգույցը կազմված է բայից և նրան ստո-րադասված ակտանտներից՝ բայական գործողության մասնակիցներից: Տարբերվում է ակտանտների երեք տեսակ՝ ենթակա, ուղիղ խնդիր և

26 Գ. Բ. Ջահուկյան, *Նշված աշխ.*, էջ 486:

27 Տե՛ս Զ. Բ. Атаян, Проблемы и методы структурального синтаксиса. Ереван, 1962.

անուղղակի խնդիր, Ըստ Տենյերի, ենթական կառուցվածքորեն ստորադասվում է բայական կենտրոնին այնպես, ինչպես և խնդիրը: Նա խոսում է նաև խոսքամասային անցումների մասին և դտնում, որ ամեն անգամ անհրաժեշտ է հանպամանորեն յույց տալ անցման աստիճանը: Այսպես, ֆրանսերենի ինֆինիտիվը գոյականի վերածված բայ է, բայց դեռևս պահպանում է բայական որոշ հատկանիշներ, ասենք՝ կառավարում է ակտանտներ, Ծվ հենց այդ պատճառով ինֆինիտիվը ավելի քիչ է գոյականացված, քան բայանունը՝ գործողության անվանում, գործչի անվանում և այլն, որն ամբողջովին կորցրել է բայական հատկանիշները՝ արտիկլ և որոշիչ է ընդունում: Այս առումով խիստ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերենի անորոշ դերբայը:

Ռուս լեզվաբանական գրականության մեջ առժույթ տերմինը առաջին անգամ գործածել է Ս. Դ. Կացեբլսոնը: Նա մասնավորապես գրում է. «Լիարժեք բառը ամեն մի լեզվում բառ չէ ընդհանրապես, այլ բառ է կոնկրետ շարահյուսական ունակություն-Ծւում, որոնք թույլ են տալիս այն օգտագործել խիստ որոշակի սահմաններում, որ թեև-դրվում է տվյալ լեզվում քերականական հարաբերությունների զարգացման մակարդակով: Նախադասության մեջ որոշակի ձևով իրացվելու և այլ բառերի հետ կոմբինացիաների մեջ մտնելու այդ հատկությունը կարելի է կոչել բառի «շարահյուսական արժույթ»²⁸,

Պրոֆ. Ջահուկյանը, ըստ բայի հետ կապվող միավորների բնույթի, արժույթը բաժանում է հետևյալ խմբերի՝ ա) ենթակառուցյուն (ձևական-քնարականական ենթակա ստանալը կամ շտանալը), բ) ստորոգառություն (ստորոգյալի կամ ստորոգելիական խնդիր ստանալը կամ շտանալը), գ) խնդրառություն՝ տարբեր տիպի խնդիրներ ստանալը կամ շտանալը: Վերջինս ունի նաև իր մասնավոր դրսևորումները՝ ուղիղ խնդիր ստանալը կամ շտանալը, գերբայառություն՝ դերբայ ստանալը կամ շտանալը, դ) պարագառություն՝ տարբեր տիպի պարագաներ ստանալը կամ շտանալը²⁹:

Արժույթի մասին խոսելիս չի կարելի անտեսել նաև խնդրառություն-արժույթ փոխհարաբերության հարցը: Այս փոխհարաբերությունը ընդունված է հարաբերել լեզու-խոսք հակադրության հետ: Ըստ որում արժույթը համարել լեզվական պլանի երևույթ, իսկ խնդրառությունը՝ խոսքային, իբրև արժույթի իրացում խոսքի կառուցման ժամանակ: Այսպես, երբ նշում ենք որևէ բառի արժույթային սահմանները, ապա դրանով ցույց ենք տալիս զուգորդվելու նրա պոտենցիալ հնարավորու-

28 Տե՛ս Մ. 3. Կոսա, նշվ. աշխ., էջ 95:

29 Գ. Բ. Զաքուկյան, նշվ. աշխ., էջ 467:

թյունները, իսկ դրանց ամեն մի կոնկրետ իրացումը խոսքի մեջ, այդ բառի խնդրառությունն է:

* * *

Խնդրառության և արժույթի մասին խոսելուց հետո, հարկ ենք համարում խոսել նաև բնորոշ և ոչ բնորոշ խնդրառություն հասկացությունների մասին: Անմիջապես ասենք, որ խոսքը լեզվաբանության մեջ այժմ բավական լայն տարածում դտած ստանդարտ և ոչ ստանդարտ խնդրառություն հասկացությունների մասին է: Արդ, ի՞նչ ենք հասկանում բնորոշ և ոչ բնորոշ խնդրառություն ասելով:

Հաճախ խոսվում է այս կամ այն բառի խնդրառության մասին, հաշվի առնելով միայն նրա խոսքամասային պատկանելությունը: Այսպես, առանց վարանկու կարելի է ասել, որ հայերենի ամեն մի գոյական կարող է ունենալ սեռականով դրված կախյալ բառ: Կարելի է պնդել նաև, որ հայերենի բայի իմաստային այնպիսի խումբ, ինչպիսին է «ասացական բայ» խումբը, կարող է ընդունել մասին կապով լրացում: Այս երևույթը կարելի է կոչել բնորոշ խնդրառություն: Իհարկե, գոյականին և բային հատուկ բնորոշ խնդրառությունների ցուցակը կարելի է համալրել, որ ինքնըստինքյան արդեն հետաքրքրական է, բայց այստեղ ուշադրավ է ինքը փաստը, որ թույլ է տալիս պնդել, թե որոշ խնդրառական ունակություններ հատուկ են ոչ թե այս կամ այն բառին առանձին վերցրած, այլ բառերի ամբողջ դասի, բառերի որոշ իմաստային խմբերի և այլն: Այսպիսով, քերականական այն ցուցիչը, որ թույլ է տալիս միմյանցից զանազանել բայը և գոյականը, միևնույն ժամանակ կարող է հիմք հանդիսանալ նրանց բնորոշ խնդրառությունը հաստատելու համար: Այս ամենի կողքին ժամանակակից հայերենում գոյություն ունեն խնդրառության այնպիսի դեպքեր, որոնք հատուկ են ոչ թե որևէ խոսքի մասի կամ բառերի մի այլ մեծ խմբի, այլ որևէ առանձին վերցված բառի կամ բառերի: Այսպես, վերցնենք ասացական բայերից սերված բայանունների օրինակը: Արդեն ասվեց, որ այս խմբի բայերին հատուկ է մասին կապով լրացում ընդունելը, իսկ գոյականին, ընդհանրապես, մասին կապով լրացումը խորթ է, բայց ասացական բայերից սերված գոյականները (բայանունները) հիմնականում պահպանում են հիմք-բայի խնդրառական այդ ունակությունը, ընդունելով մասին կապով կախյալ բառ, օրինակ, զեկուցել ինչի (ում) մասին, զեկուցում ինչի (ում) մասին և այլն: Ուրեմն կարող ենք ասել. ասացական բայերից սերված գոյականները հենց միայն գոյական լինելու շնորհիվ կարող են ունենալ գոյականին բնորոշ բոլոր խնդրառությունները, սա նրանց բնորոշ խնդրառությունն է, բայց մյուս կողմից սրանք

ունենն այնպիսի խնդրառութիւն, որ բնորոշ չէ գոյականին ընդհանրապես, այլ՝ գոյականի տվյալ կոնկրետ խմբին: Մի այլ օրինակ ևս՝ առաջ ճաստնէ, անճարկի սպառնալիք, շտապ օգնութիւն և նման կապակցութիւններում գործ ունենք բայանունների համար գուցե և սովորական, նույնիսկ բնորոշ, բայց գոյականների համար ոչ բնորոշ խնդրառութիւն հետ: Ահա այս երևույթը ընդունված է կոչել ոչ բնորոշ խնդրառութիւն: Նշենք նաև, որ բնորոշ խնդրառութիւն դեպքում երևույթը կարելի է անմիջապես հիմնավորել: Ասենք, սեռականով կախյալ բառի հանգես գալը կարող ենք բացատրել առանց անդրադառնալու գլխավոր բառի իմաստին, հենվելով միայն այն փաստի վրա, որ այն գոյական է, մինչդեռ ոչ բնորոշ խնդրառութիւն մեր օրինակում այդքանով բավարարվել և երևույթը բացատրել հնարավոր չէ, պետք է վերադառնալ ետ, սլարդել գլխավոր բառի ածանցական պատմութիւնը և նոր միայն հիմնավորել բայանունն (գոյական) + մասին կառույցի հնարավորութիւնը:

Վերը ասվածները թույլ են տալիս ընդունել խնդրառութիւն հետևյալ աշխատանքային սահմանումը. բառերի միջև ցանկացած ստորադասական կապ խնդրառութիւն է, որ արտահայտվում է ինչպես քերականական կարգերով, այնպես էլ իմաստային հատկանիշներով:

Այստեղից էլ հիմնավորված է թվում այն կարծիքը, թե բնորոշ խնդրառութիւնը կարելի է նկարագրել ղուտ քերականական քննութիւն հիման վրա, մինչդեռ ոչ բնորոշ խնդրառութիւնը նկարագրելու համար խիստ անհրաժեշտ է դառնում բառափմաստային հետազոտութիւն կատարել, որին և նվիրված է հոգվածի հաջորդ մասը:

Մեր կողմից այս բնորոշումը կիրառելու արտահայտութիւնն է ստորև բերվող գոյականի բնորոշ խնդրառութիւն նկարագիրը:

Սակայն նախ պարզենք, թե ինչ բնորոշ խնդրառութիւնք է օժտված գոյականը: Ուրեմն, այն, ինչ որ պետք է ներկայացվի, հատուկ է գոյականին ընդհանրապես, այսինքն կարող ենք ասել, որ յուրաքանչյուր գոյականի հատուկ է խնդրառական այն պատկերը, որ կներկայացվի ստորև:

Գոյականի բնորոշ խնդրառութիւնը պարզելու համար վերցրել ենք 465 գոյականական բառակապակցութիւն, որոնք ըստ կախյալ բառի բաժանվել են հետևյալ տեսակների (ներկայացվում է ըստ նվազող հաճախականութիւն):

1. Ածական-դոյական—237 դեպք՝ կարճ ճանապարհ, մեծ եռանդ, զուգահեռական գիծ, սպիտակ բիծ և այլն:

2. Սեռականով կախյալ բառ-գոյական—137 դեպք, այդ թվում.

ա) գոյական սեռական հոլովով—67 դեպք՝ փողի տոկոս, հոգու ժ, բեկի հրաման, արևի ճառագայթ և այլն;

բ) դերանուն սեռական հոլովով—48 դեպք՝ իմ շտապողականությունը, քո հայացքը, նրա կամքը, իր կարծիքը, իրենց այգիները և այլն;

դ) անորոշ դերբայը սեռականով—22 դեպք՝ հնծնեիու պատմանդան, սիրելու փափագ, նկարելու թուղթ և այլն;

3. Դերանուն—գոյական—36 դեպք՝ նույն ճանապարհը, այս խոհերը, ինչ-որ կրակ, ամբողջ կուրծքը, մի բլրակ և այլն;

4. Թվական-գոյական—9 դեպք՝ երկու հարկ, երեք հազար սիրտ, չորս դուռ և այլն;

5. Դերբայ—գոյական—46 դեպք, այդ թվում.

ա) հարակատար դերբայ—37 դեպք՝ հարուցած խնդիր, խուզված մորուք, թրջված գուլպա և այլն;

բ) ենթակայական դերբայ—9 դեպք՝ ծաղկող ծառ, խնդող ծուխ, մոտեցող վտանգ, կախարդող աչքեր և այլն;

Այս ամենը ըստ խոսքի մասերի խմբավորելու դեպքում ստանում ենք հետևյալ պատկերը՝ ածական—237, գոյական—67, բայ—68, դերանուն—84, թվական—9:

* * *

Բառերի (մեր աշխատանքի մեջ բայանունների) խնդրառության հարցերը քննելիս, ինչպես արդեն ասվել է, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել լեզվական այնպիսի երևույթներ, որոնք հանդես են գալիս բառային և շարահյուսական մակարդակների հանգուցակետում:

Բառերի ջարահյուսական մակարդակի միավորի՝ բառակապակցության, նախադասության մեջ օգտագործելու համար, ի թիվս նրանց այլ հատկանիշների, պետք է ուշադրություն դարձնել նաև նրանց ածանցական պատմության վրա, քանի որ այս վերջինս իր կնիքն է դնում տվյալ բառի կապակցելիական ունակությունների վրա: Ուստի նախ պարզաբանենք, թե ինչ բան է ածանցական պատմություն հասկացությունը: Սակայն մինչև այս հասկացությանը անդրադառնալը մի օրինակով ցույց տանք, թե ինչպես կարող է բառակապակցության մեջ փոխվել կախյալ բառաձևը գլխավոր բառի փոփոխման հետ կապված: Այսպես, ունենք խնդրել, զեկուցել բայերով կազմված տղան խնդրեց, նա զեկուցեց, բառակապակցությունները, որոնց բայերի հետ բայ→բայանուն³⁰ փոխակերպումը կատարելուց հետո տեսնում ենք, որ պարտադիր է դառնում կախյալ բառի նկատմամբ ևս որոշակի փոխակերպում

³⁰ Այս տերմինով այսուհետև նշելու ենք բայական ծագում ունեցող գոյականները:

կատարելը, այն է՝ Գ₁ → Գ₂, Տղան խնդրեց → տղայի խնդրանքը, խընդիրքը: Նա զեկուցեց → նրա զեկուցումը, զեկույցը և այլն: Դժվար չէ նկատել, որ կախյալ բառի փոփոխման համար հիմք հանդիսացավ գլխավոր բառի փոխակերպումը բայից անվան, ուստի շատ հաճախ կախյալ բառերի ձևի ընտրությունը համար խիստ կարևոր է դառնում գլխավոր բառի ածանցական պատմությունը: Ուրեմն ինչ ենք հասկանում բառի ածանցական պատմությունն ասելով:

Ներույթը բացատրելու համար օգտվում ենք Ս. Կ. Շահումյանի և Պ. Ա. Սորոկևայի կողմից «Սերող քերականության հիմունքներ» գրքում առաջադրված հասկացությունների համակարգից³¹, Հեղինակները ընդունում են ելակետային հետևյալ երկու միավորները՝ R-բառ և L-բառ: R-բառի, օգնության մկարագրվում է սերման վերացարկված կաղապարը, որն իրացվում է L-բառի միջոցով: Ամեն մի R-բառ սերվում է աստիճանաբար՝ ըստ տակտերի:

R-բառի մեկն մի տակտին L-բառի մեջ համապատասխանում է նրա ածանցական պատմության մի փուլ: Այսպես, ճանապարհորդել L-բառը եռատակտ է՝ ճանապարհ → ճանապարհորդ → ճանապարհորդել, եռատակտ են նաև դժգոհել (դոհ → դժգոհ → դժգոհել) ժանգոտել (ժանգ → ժանգոտ → ժանգոտել) և այլ բազմաթիվ բառեր: Վերը բերված L-բառերը R վերացարկված բառերի օգնության մեջ ներկայացնելիս հետևյալ տեսքը կունենան՝ RRRO, ուր յուրաքանչյուր R-ին համապատասխանում է սերման մեկ տակտ, իսկ O-ն ամորֆ արմատ-բառ է: Մեր աշխատանքում օգտվելու ենք R-բառերի երեք տիպերից՝ R₁, R₂ և R₃, ուր R₁-ը բայական ընդհանուր իմաստի ցուցիչ է, R₂-ը՝ գոյականական ընդհանուր իմաստի, իսկ R₃-ը՝ ածականական ընդհանուր իմաստի: Ներկայացված տերմինները արդեն բավական են վերը բերված բառերի ածանցական պատմությունը ներկայացնելու համար: Այսպես, նախալարհորդել բառը կարելի է ներկայացնել R₁, R₂, R₂ O բանաձևով, գժգոհել — R₁ R₃ R₃ O: ժանգոտել — R₁ R₃ R₂ O և այլն: Բառերը այս ձևով ներկայացնելը շատ հարմար է նման հետադոտություններ կատարելու համար, քանի որ այս դեպքում բառը հանգես է գալիս իր խորությունը, այսինքն կարող ենք թափանցել նրա կազմավորման պատմության մեջ: Ըստ որում այդ պատմությունը ընկալվում է ինչպես իր ամբողջության, այնպես էլ աստիճանականության մեջ, վերցնենք արդեն բերված օրինակները: Պարզ է, որ նախալարհորդել բայը կազմվել է նախալարհորդ գոյականից, իսկ վերջինս էլ նախալարհ գոյականից,

³¹ С. К. Шаумян, П. А. Соболева, Основания порождающей грамматики, М., 1969.

այնուհետև՝ զծգոցնիլ-ը կազմվել է դժգոհ ածականից, իսկ վերջինս էլ գոհ ածականից, իսկ ժանգոտիլ-ը կազմվել է ժանգոտ ածականից, իսկ սա իր հերթին ժանգ գոյականից: Ինչպես արդեն ասվեց, մեր օրինակները կարելի է ներկայացնել $R_1 R_2 R_2 O$, $R_1 R_3 R_3 O$ և $R_1 R_3 R_2 O$ բանաձևերով: Դժվար չէ նկատել, որ սրանց միջև եղած ընդհանրությունը կապված է ձախից առաջին կամ աջից վերջին R-ի հետ՝ երեք բանաձևովում էլ ձախից առաջինը R_1 -ն է, ուրեմն մեր երեք օրինակներն էլ բայեր են, բայց տարբեր ածանցական պատմությամբ: Այսպիսով, R-երի ամբողջությունը հնարավորություն է տալիս ներկայացնել ածանցական պատմության սկիզբը, ընթացքը և ավարտը, իսկ վերջինը, միևնույն ժամանակ, նաև սերման արդյունքն է: Ուրեմն, եթե ճանապարհորդել ($R_1 R_2 R_2 O$) բառի ածանցման սկիզբը նշվում է R_2 -ով (ճանապարհ), ընթացքը նույնպես R_2 -ով (ճանապարհորդ), իսկ ավարտը R_1 -ով (ճանապարհորդել), ապա նաև տարբերություն բառի համար կունենանք $R_2 R_2 R_2 O$ բանաձևը համապատասխան ածանցական պատմությամբ:

Վերը ասվածները ավելի պարզ դարձնելու համար, եղած օրինակներին, որ եռատակտ էին, կարելի է ավելացնել ավելի բարդ օրինակներ՝ $R_2 R_2 R_3 R_2 O$ (մտավորականություն), $R_2 R_3 R_2 R_1 O$ (բաշխումայնություն, հնչութավորում), $R_2 R_2 R_3 R_2 O$ (լուսավորչական), $R_2 R_3 R_2 R_3 R_2 O$ (լուսավորչականություն) և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, բերված բոլոր օրինակներում անցումները գերազանցապես կատարվում են երկրորդական ձևությանի՝ ածանցների օդնությամբ, սակայն հայտնի են դեպքեր, երբ այդ անցումները կատարվում են արմատական ձևությանի օդնությամբ, ըստ որում այստեղ նկատելի է հետևյալ երևույթը՝ նոր ստացված բառը իր խոսքամասային պատկանելությամբ իր բաղադրիչներից որևէ մեկին նման չէ, այսինքն այն թխալավորման արդյունք է, օրինակ, թիթեղ ($R_2 O$) և պատ ($R_1 O$) ստանում ենք թիթեղապատ ($R_3 O$): Ավելին, նկատելի է հայերենի համար հետևյալ օրինաչափությունը՝ $R_2 O + R_1 \rightarrow OR_3$) լուսածին, թիթեղապատ, պանրագործ, ինչպես նաև զարծ-ով կազմված մյուս բառերը³²:

Աշխատանքում քննարկվելու են բայերի հետևյալ դասերը՝ $R_1 O$, $R_1 R_1 O$, $R_1 R_2 O$, $R_1 R_3 O$, $R_1 R_3 R_2 O$, $R_1 R_1 R_3 O$ և $R_1 R_1 R_2 O$, և քանի որ մեր հիմնական նպատակն է դիտարկել, թե ինչպես են բայերից սերված գոյականների մեջ պահպանվում բայական խնդրառության հատկանիշները, ուստի ուշադրության կենտրոնում են գտնվե-

³² Բացառությամբ այն դեպքերի, երբ -զարծ բաղադրիչը նշանակում է գործող՝ օրինակ՝ զարգազարծ բառում:

լու այն գոյականական ածանցյալները, որոնք սերվում են նշված բայերի տիպերից:

R₁O

Այս դասի մեջ են մտնում, եթե կարելի է այսպես ասել, «զուտ» բայերը, որոնց ածանցական պատմությունը պարզ է: Նման բայերը թվով շատ են, ճկուն են, այսինքն օգտագործելիս կամ, ավելի ճիշտ կլինի՝ ասել, որևէ բառի հետ զուգորդվելիս առանձնապես պահանջկոտ չեն՝ ազատ կերպով զուգորդվում են այլ բառերի հետ: Այս բայերը մի այլ առանձնահատկություն ևս ունեն համեմատած բայերի մյուս տիպերի հետ՝ հեշտությամբ ընդունում են այլ խոսքի մասեր կերտող ածանցներ, հատկապես գոյականակերտ ածանցներ: Դրանք բնորոշող հատկանիշները առայժմ տրվում են ընդհանուր բնութագրի համար: Հետագա շարադրանքի մեջ կաշխատենք այս ընդհանուր բնութագրերը հաստատել փաստական տվյալներով: Այժմ մի քանի օրինակ այս դասի բայերի համար. աշխատել, թարթել, խեղդել, խնամել, առաքել, համբերել, համրել և այլն:

Այս պարզագույն բայերի խնդրառական ունակությունները պայմանավորված են նրանց բուն արժությանությամբ, և այդ հատկանիշների նկարագրությունը կարելի է տալ միայն բառիմաստին դիմելով: Մինչդեռ հաջորդ՝ ավելի բարդ բայերի համար խնդրառական ունակությունները՝ վերհանման համար պետք է դիմել նաև նրանց կառուցվածքային առանձնահատկություններին, այն է՝ ածանցական պատմությանը:

R₁ R₁ O

Մրանք երկտակտ բայեր են, որոնց թե՛ ելակետը և թե՛ արդյունքը բայական են: Դժվար չէ եզրակացնել, որ սրանք նախորդ տիպի համեմատությամբ ավելի պակաս ճկուն են և՛ զուգորդման և՛ ածանցման հնարավորությամբ: Այս տիպի բայերը ավելի քիչ են նախորդի համեմատությամբ և գլխավորապես կարող են կազմվել նախորդ տիպի բայերից նախաածանցման ճանապարհով: Բերենք մի քանի օրինակ՝ արտահանել, արտադրել, գերազնահատել, գերակատարել, արտացոլել և այլն:

R₁ R₂ O

Բայերը այս տիպը կարելի է բնութագրել իբրև գոյականից կազմվածներ: Մրանք թվով շատ չեն: Հայերենի զարգացման պատմությանը հետևելիս նկատում ենք, որ այժմ, ավելի քան երբևէ, միտում է նկատվում նման բայեր ստեղծելու, ուստի կարելի է ասել, որ սրանք նախորդների համեմատությամբ ավելի արգասավոր են, այսինքն նման բայեր ստեղծելու ընթացքը կենդանի պրոցես է: Այս տիպը իր մեջ կա-

բող է ընդգրկել հետևյալ բայերը՝ թելել, խաշել, խմորել, ծխել, ապտակել, բուրել, գաշել, ճաշել, պատել, նկարել, մթերել, ջրել և այլն:

$R_1 R_3 O$

Այս տիպի բայերը շատ որոշակի են, քանի որ կազմվում են ածականներից: Ըստ որում ածականներից բայ կազմելիս օգտվում ենք ինչպես -ել, այնպես էլ -անալ ձևույթից: Այս տիպի բայերի սերման ընթացքը ևս կենդանի պրոցես է: Կարելի է բերել հետևյալ օրինակները՝ աղատել, անարգել, գարշել, ապշել, բավարարել, խավարել, աշխուժանալ, ագահանալ, ազնվանալ, ահեղանալ, աղքատանալ, ամրանալ, բարդանալ և այլն:

$R_1 R_3 R_2 O$

Բայերի այն խումբը, որ մտնում է այս տիպի մեջ շատ որոշակի է, քանի որ բայակազմությանը նախորդող տակտը իրենից ներկայացնում է գոյականից ածական սերելու գործառնություն, ըստ որում այս տակտի համար օգտագործվում են ջատ որոշակի ածանցներ՝ -ոտ, ալոտ, աւտ: Ահա մի քանի օրինակ՝ թանաքոտել, թեփոտել, ժանգոտել, արատավորել, գունատել, ձևավորել, անմահանալ, անամոթանալ և այլն:

$R_1 R_1 R_2 O$

Բայերի այս խումբը կարելի է բնութագրել սերման հետևյալ կաղապարով՝ գոյականից սերված բայ, որից այնուհետև նախածանցների օգնությամբ ստանում ենք նոր բայ: Ահա և այս տիպի բայերի օրինակներ՝ հակաճառել, ներշնչել, ներգործել, վերանվանել, ընդգծել և այլն:

$R_1 R_1 R_3 O$

Այս բայերը սերման հետևյալ կաղապարն ունեն՝ ածականից կազմվում է բայ, իսկ վերջինից էլ դարձյալ նախածանցների օգնությամբ սերվում են նոր բայեր՝ վերստուգել, վերանորոգել, վերընտրել, վերապատրաստել, ընդլայնել և այլն: Դժվար չէ ենթադրել, որ այս վերջին երեք խմբի բայերը թվով բավական սահմանափակ են և գոյական սերելիս փոքր ճկունություն են հանդես բերում:

* * *

Մինչև բայ→գոյական անցման նկարագրության անցնելը անդրադառնանք բայական այն հիմքերին, որոնց վրա ավելանում են գոյականակերտ ածանցներ՝ բայ-գոյական անցման ժամանակ: Դեպքերի ճնշող մեծամասնության համար իբրև հիմք ծառայում է անորոշի ձևը առանց դերբայական վերջավորության կամ, ինչպես ընդունված է կոչել հայերենագիտության մեջ, անորոշի հիմքը: Այս հիմքից գոյականներ են սերում մեր կողմից վերցված 35 տարբեր ածանցներից 33-ը,

բառառությամբ -ի՛ք և -ի ածանցների, որոնք գոյականներ կարող են կազմել ավելանալով բուն անորոշ դերբայի վրա՝ բաժանելիք, ծամելիք, խմելիք, շոշափելիք, ասելիք, սպառնալիք, ծխելիք, արտահանելիք և բաժանելի, որոնելի, ընտրելի և այլն: -ի՛ք ածանցը միայն անորոշի վրա չէ, որ ավելանում է գոյական կազմելու համար, նապաղել բայից այս ածանցով գոյական կազմելիս այն ավելացնում ենք անորոշ հիմքին՝ նապաղելի: Որոշ դեպքերում—ուրյուն ածանցը ավելանում է անորոշ դերբայի վրա գոյական կազմելու համար՝ անելուրյուն, ընդունելուրյուն, խաչելուրյուն: Բայերի մի մասը գոյականակերտ ածանց են ստանում անցյալ կատարյալի հիմքի վրա: Դա ամենից առաջ վերաբերում է $R_1 R_3 O$ տիպի բայերին, ուր ածականից բայ ստանալու համար ավելացնում ենք ա՛ն + ալ ձևույթները՝ ծեր→ծերանալ→ծերացում, խորթ→խորթանալ→խորթացում, ազնիվ→ազնվանալ→ազնվացում, ամուր→ամրանալ→ամրացում և այլն: Անցյալ կատարյալի հիմքով գոյականներ են սերում նաև լվալ և ասել բայերը՝ լվալ→լվացում, լվացք, լվացարար, լվացարան և ասել→ասացող, ասացվածք: Այս բայը գոյական կարող է սերել նաև անորոշ հիմքով՝ ասել→ասույթ և անորոշով՝ ասել→ասելիք:

Այժմ անշնհներ բայատիպերից գոյական սերելու նկարագրությունը: Շարադրանքի հարմարությունից ելնելով, դիմում ենք աղյուսակային եղանակին:

Աղյուսակների ձախ կողմում տրվում են սերող բայերը, ինչպես նաև այն հիմքը կամ հիմքերը, որոնց միանալով, գոյականակերտ ածանցները բայանուններ են սերում: Բայի և ածանցի հատման տեղում դրվում է ուղուս նշան, որը տվյալ բայով և տվյալ ածանցով սերվող բայանվան նշանակություն ունի: Աղյուսակի կազմման տրամաբանությունը բնագրում էր ազատ վանդակները լրացնել մինուս նշանով, սակայն այն չծանրաբեռնելու համար նպատակահարմար գտանք

Աղյուսակ № 1

դրանք ուղղակի ազատ թողնելու $R_1 O \rightarrow R_2 R_1 O$

Այս բայատիպից գոյականներ սերելու օրինաչափությունները վերհանելու համար վերցված բայերը աղյուսակում տեղադրվել են ըստ նվազող արգասավորության: Այսպես, այդ բայերից ամենաարգասավորը բաժանել բայն է, որից սերում է ութ գոյական, իսկ ամենաանարտադրողականը ճեղքել բայն է, որից սերում է միայն մեկ գոյական: Վերցրված բայերից գոյականներ սերելուն մասնակցում է 34 գոյականակերտ ածանց, որոնք բաժանվել են իմաստային խմբերի³³, Դրանք են՝

33 Ինչպես խմբերի անվանումները, այնպես էլ խմբերի մեջ այս կամ այն ածանցը տեղադրելը պայմանական է:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1. գործողության անվանում նշանակությամբ գոյականներ կերտող ածանցներ՝ ում, -ություն, -անք, -ք, -աց, յուն, ուստ, -վուք, 2. գործողության կատարման համար անհրաժեշտ անձ, իր, միշտ նշանակությամբ գոյականներ կերտող ածանցներ՝ -իչ, ող, -աց, -ան, -որդ, -ակ, -վուք, -աբար, -ուն, -իկ, -նակ, -ուչ, 3. գործողության արդյունք նշանակությամբ գոյականներ կերտող ածանցներ՝ -վածք, -մունք³⁴, ուք, -առ, 4. տվյալ գործողությունը կրած կամ հետագայում կրելու համար նախատեսված որևէ բան նշանակությամբ գոյականներ սերող ածանցներ՝ -իք, -ի, 5. գործողության կատարման տեղ նշանակությամբ գոյականներ կերտող ածանցներ՝ -առան, -անաց, 6. տվյալ գործողության համար նախատեսված իր նշանակությամբ գոյականներ կերտող ածանցներ՝ -եղեն, -իչք և այլ ածանցներ՝ ուկ-ույթ:

Ինչպես իմաստային խմբերը, այնպես էլ յուրաքանչյուր խմբի մեջ ածանցները նույնպես տեղադրված են ըստ նվազող արգասավորության, հետևաբար, եթե աղյուսակի հորիզոնական շարքը ցույց է տալիս այս կամ այն կոնկրետ բայի արգասավորությունը, ապա ուղղահայաց շարքը՝ որևէ ածանցիչը:

1. Գործողության անվանում.— Սա ամենաարգասավոր խումբն է՝ վերցված բայերից 8 ածանցի օգնությամբ սերվում է 142 գոյական: Այս խմբի ածանցները ըստ նվազող հաճախականության հետևյալ պատկերն են ներկայացնում՝

-ում -70, այսինքն վերցված բայերից միայն 30-ը -ում ածանց չեն ստանում (խեղդել, տեսնել, խոսել, աշխատել, նստել, ասել, հագնել, հոգնել, քսել, համբերել, զբոսնել, բռնել, կատաղել, սպառնալ, քորել, հարել և այլն):

-անք -21. այս ածանցով գոյականներ կարելի է սերել հետևյալ բայերից՝ մարդել, սահել, աշխատել, հագնել, հոսել, օրհնել, համբերել, զբոսնել, արհամարհել, հայհոյել և այլն:

-ություն—17 (բաժանել, աշխատել, մկրտել, ընդունել և այլն):

-աց—13 (խեղդել, ծամել, հիշել, նստել, կանչել, սուլել, քրթմնթալ, թարթել, քորել, հաչել, տնջալ, փնչալ, բոթել):

-ք—12. (բաժանել, հնձել, վաճառել, տեսնել, խոսել, լվալ, տարածել, հոսել, հիմնել, խնամել, կաշառել, վազել):

-յուն—6. (կանչել, քրթմնջալ, կափկափել, հաչել, ոստնել, սոսափել):

-ուստ—1 (հագնել), -վուք—1 (խեղդել):

34 Այս ածանցը իրենից ներկայացնում է -ում+ունք ածանցների միացումը և կրկնակի ածանցման թրդյունք է՝ բաժանել→բաժանում→բաժանմունք, մտածել→մտածում→մտածումունք և այլն: Ավելի հարմար գտանք այն տեղադրել առաջին աստիճանի ածանցման ցուցակի մեջ:

2. Գործողության կառարող—Այս խումբը ընդգրկում է 12 ածանց, որոնց օգնությամբ ունեցած բայերից սերվում է 68 գոյական, Ահա այդ ածանցները ըստ նվազող հաճախականության՝

- իչ-29 (հնձել, ծամել, խեղդել, մարզել, ջնջել, տարածել, սուզել, ընդունել, շարժել, քննել, մեկնել, խնամել, թարթել և այլն),
- ող-14 (վաճառել, խմել, աշխատել, մտածել, քննել, մթերել և այլն),
- ոց-7 (ծամել, ջնջել, ծածկել, խմել, հենել, մերել, քորել),
- որդ-7 (բաժանել, մարզել, վաճառել, գնել, վազել),
- ան-5 (հնձել, խեղդել, ջնջել, մերել, կարկատել),
- ակ-5 (հենել, սուզել, հերձել, բռնել, ոստնել),
- վոր-2 (հնձել, հայցել), աբար-2) (բաժանարար, լվացարար),
- ուն-2. (աճել, ծամել), -իկ-1. (մարզիկ), -նակ-2 (սահել, խոսել),
- ուչ-1. (տեսնել), -անակ-1 (րմպանակ),

Ածանցների երկու խմբի մասին խոսելուց հետո հարկ ենք համարում անդրադառնալ -ոց ածանցին, ինչպես տեսանք, -ոց ածանցը տեղ է գտել և զգործողության անվանում խմբի մեջ և զգործողության կատարող խմբի մեջ, Այդ ածանցը գոյական սերելիս ընդհանրապես և բայանուններ սերելիս մասնավորապես խիստ ընդգծված երկիմաստություն է հանգես բերում: Ըստ որում երկիմաստության աղբյուրը սերող բայի ածանցական պատմության մեջ փնտրելը անիմաստ է, քանի որ այժմ խոսում ենք ածանցական տեսակետից «անթերի» բայերի մասին: Դիմեցինք այդ ածանցով գոյականներ սերող բայերի իմաստին, Պարզվեց հետևյալ պատկերը՝ -ոց ածանցով գործողության անվանում նշանակությամբ 12 գոյական սերվում է խեղդոց, ծամոց, հիշոց, քորոց, նստոց, սուլոց, քրթմնջոց, հաշոց, տնջոց, փնջոց, բոթոց, որոնցից առաջին երեքը ներգործական սեռի բայերից, իսկ վերջին 9-ը՝ շեղոք սեռի բայերից: Նույն ածանցը գործողության կատարող նշանակությամբ յոթ գոյական է սերում (ծամոց, ջնջոց, ծածկոց, խմոց, հենոց, քորոց, վազոց), որոնցից առաջին վեցը՝ ներգործական սեռի բայերից, իսկ վերջին մեկը՝ շեղոք սեռի բայից: Ինչպես տեսնում ենք, որոշ բացառություններով հանդերձ, այս դեպքում կարելի է նշել հետևյալ օրինաչափությունը՝ -ոց ածանցով շեղոք սեռի բայերից սերվում են գործողության անվանում նշանակությամբ բայանուններ, իսկ ներգործական սեռի բայերից՝ գործողություն կատարող նշանակությամբ բայանուններ: Այս դեպքի համար վերցված բայերից երկուսը՝ ծամել և բռնել, -ոց ածանցով բայանուններ են սերում թե՛ մեկ և թե՛ մյուս նշանակությամբ:

Բացի այդ, ուշադրության է արժանի նաև հետևյալ երևույթը, -ոց ածանցով գործողության կատարող նշանակությամբ բայանուններ են սերում «Ա» խոնարհման պարզ բայերի ճնշող մեծամասնությունը (ո-

րոնք, ինչպես հայտնի է, գլխավորապես բնաձայնական ծագում ունեն և չեզոք սեռ), բացառությամբ *Ան* խոնարհման, ներգործական սեռի պարզ բայերից: *Ան* խոնարհման մյուս բոլոր բայերից (*անա*, *անստակաձայնավոր*), ինչպես նաև *եծ* խոնարհման *ան* և *անա*, *աչ* սոսկածանցավոր բայերից —ոց ածանցով բայանուններ ընդհանրապես չեն սերվում:

3. Գործողության կատարման արդյունք.—Այս խումբը ընդգրկում է 4 ածանց՝ —վածք, —մունք, —ուք, —ատ, որոնց օգնությամբ 26 բայից սերվում է 28 բայանուն:

—վածք—17 (*հնձել*, *ծամել*, *մղել*, *ջնջել*, *խոսել*, *նստել*, *վիճել*, *գնել*, *շարժել*, *ասել*, *հայցել*, *հագնել*, *կանգնել*, *կծել*, *բռնել*, *խզել*, *նայել*):

—մունք—7 (*բաժանել*, *հիշել*, *վիժել*, *մտածել*, *շարժել*, *հարձակվել*, *հիմնել*) —ուք—3 (*մզել*, *լվանալ*, *քսել*):

—ատ—1 (*ողողել*):

4. Տվյալ գործողությունը կրած կամ կրելու համար նախատեսված առարկա.—Այս խումբը ընդգրկում է 2 ածանց՝ —իք և —ի, որոնց նմանությամբ 17 բայից սերվում է 19 բայանուն:

—իք—17 (*բաժանել*, *ծամել*, *տեսնել*, *ծածկել*, *խոսել*, *խմել*, *հիշել*, *նըստել*, *գնել*, *շոշափել*, *ասել*, *հագնել*, *քսել*, *ըմպել*, *համբերել*, *սպառնալ*, *կարծել*):

—ի—2 (*բաժանել*, *որոնել*):

5. Գործողության կատարման տեղը.—Ընդգրկում է 2 ածանց՝ —արան, —անոց և 17 բայից սերում է 29 բայանուն:

—Արան—16 (*խեղդել*, *մարզել*, *սահել*, *տեսնել*, *ծածկել*, *խոսել*, *լվանալ*, *նստել*, *նկատել*, *հենել*, *սուզել*, *մկրտել*, *ընդունել*, *ըմպել*, *հերձել*, *բրոսնել*):

—անոց—4 (*խեղդել*, *վաճառել*, *աշխատել*, *գրոսնել*):

6. Տվյալ գործողության նամար նախատեսված իր.—Ընդգրկում է 2 ածանց՝ —եղեն, —իչք, որոնց միջոցով 2 բայից սերում է 2 բայանուն: —եղեն— *ըմպելեղեն* և —իչք —*խմիչք*, ըստ որում —եղեն ածանցի իմաստը շատ ավելի ուժեղ է, իսկ ինքը ածանցը՝ արտադրողական, մինչդեռ —իչք ածանցի իմաստը որոշ չափով մթազնվել է այն աստիճան, որ այժմ բավական լայն տարածում է գտել խմիչքեղեն ձևը:

7. Այլ ածանցներ.—Ընդգրկում է ընդամենը 2 ածանց՝ —ուկ, —ույթ, որոնց միջոցով 9 բայից սերվում է 11 բայանուն՝

—ուկ—7 (*աճել*, *մղել*, *սահել*, *տարածել*, *վիժել*, *շոշափել*, *հանել*):

—ույթ—4 (*ծածկել*, *ասել*, *շահել*, *հանել*):

$R_1 R_1 O \rightarrow R_2 R_1 R_1 O$

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Աղյուսակ № 2

Այս անցման օրինաչափությունները պարզելու համար քննել ենք 60 բայ, որոնցից 13 ածանցի օգնությամբ սերվել է 117 բայանուն:

1. Գործողության անվանում.— Ունենք 5 ածանց, որոնց օգնությամբ 68 բայերից սերվում է 109 բայանուն:

-ում— 60 (այս ածանցով բայանունն չի սերում միայն նախալանառել բայը):

-ուրյուն— 33 (արտահանել, վերածնել, արտագրել, վերաքննել և այլն):

-ֆ— 5 (վերավաճառել, արտացոլել, ներհոսել, վերացնել, նախավաճառել):

-անֆ— 1 (արտացոլել):

-ունդ— 1 (վերածնել):

2. Գործողության կատարող.— Ունենք 4 ածանց, որոնց միջոցով 12 բայերից սերվում է 15 բայանուն:

-իչ— 10 (արտահանել, արտացոլել, վերահսկել, վերածնել, հակազդել, վերստուգել, վերաքննել, վերաստեղծել, վերաբնակել, վերականգնել):

-որդ— 3 (վերավաճառել, արտահանել, վերագնել):

-ող— 1 (վերահսկել):

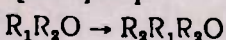
-ակ— 1 (հակազդել):

3. Գործողության կատարման արդյունք.— 2 ածանց, որոնց օգնությամբ 4 բայից սերվում է 4 բայանուն:

-վսծֆ— 3 (վերավաճառել, արտագրել, համաձուլել): -մունք— 1 (նախապաշարմունք):

4. Յվլալ գործողությունը կրած կամ կրելու համար նախատեսված առարկա.— Ընդգրկում է 2 ածանց՝

—իֆ և ուկ, որոնք սերում են մեկական բայանուն՝ արտահանելիֆ և վերապրուկ:

Աղյուսակ № 3

Այստեղ ընդգրկվել է 60 բայ, որոնցից 24 ածանցի օգնությամբ սերվում է 156 բայանուն:

1. Գործողության անվանում.— Ընդգրկում է 8 ածանց, որոնք միանալով $R_1 R_2O$ տիպի բայերին սերում են 82 բայանուն, այսինքն այս տիպի բայանուններից ավելի քան կեսը: Ըստ նվազող արտադրողականության այս խմբի ածանցները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում:

-ում— 54 (այս ածանցով բայանուններ չեն սերվում հետևյալ բայերից՝ ճաշել, դողալ, մեխել, մաշկել, կասկածել, քարոզել):

[illegible]

[illegible]

-անգ— 10 (խոխոջալ, կապել, հառաչել, կծկել, տարակուսել, ղողանջել, հրապուրել, աքսորել, սարսափել, կասկածել):

-ոց— 8 (շարդել, ձմեռել, խոխոջալ, խայթել, կապել, խմորել, շնչել, ղողալ):

-յուն— 4 (ղողանջել, մարմաջել, խոխոջալ, հառաչել):

-ություն— 3 (մատենել, կծկել, խաշել, տարակուսել):

-ֆ— 1 (հառաչել),—արկ— 1 (հաշվարկել) և -ոցֆ— 1 (ղողոցք):

2. Գործողության կատարող.— 8 ածանց, որոնցով՝ 45 բայանուն:

-իշ— 19 (հաշվել, պատժել, խայթել, դանձել, մատենել, կապել, խմորել, խթանել, նկարել, հոլովել, խրատել, քարոզել և այլն):

-արար— 6 (շարդել, ձևել, հաշվել, պատժել, կիսել):

-որդ— 6 (կռնել, հաշվել, ճաշել, հարվածել, լծել, կիսել):

-ոց— 6 (կռնել, շարդել, ծխել, խայթել, կապել, հերկել):

-ող— 4 (ձևել, ծխել, ձմեռել, մատենել),—վոր— 2 (հողվոր, հերկվոր):

-ան— 1 (հորել), -ուն— 1 (շարդել):

3. Գործողության կատարման արդյունք.— Հնդգրկում է 4 ածանց, որոնցով՝ 13 բայանուն:

-վածֆ— 8 (շարդել, կռնել, խայթել, խաշել, լծել, հողել, ներկել, մեխել):

-մունք— 3 (խոխոջալ, շնչել, բուրել):

-ուֆ— 1 (մաղուք):

-ուցֆ— 1 (մաղուցք):

4. Տվյալ գործողությունը կրած կամ կրելու համար նախատեսված առարկա.— Հնդգրկում է 1 ածանց, որոնցով՝ 2 բայանուն:

-իֆ— 2 (ծխել, ճաշել):

5. Գործողության կատարման տեղ.— Հնդգրկում է 2 ածանց, որոնցով՝ 5 բայանուն:

-արան— 4 (ձևել, ծխել, պատժել, ճաշել):

-անոց— 1 (ձմեռանոց):

6. Այլ ածանցներ

-ուրթ— 2 (կռնել, դանձել), -ուկ— 2 (ձմեռել, խայթել)

-անակ— 1 (զանձանակ):

$R_1 R_3 O \rightarrow R_2 R_1 R_3 O$

Աղյուսակ № 4

Այս անցման օրինաչափությունները վերհանելու համար վերցրել ենք 55 բայ, որոնց ածանցական պատմությունը ներկայանում է $R_1 R_3 O$

բայ (հիմք)	բայ	ծիւթ	ն	ուրիշ	գլխ	շղ	ն	գա	կա	նախ	ծիւթ	ծիւթ	ծիւթ	ի	գլխ	իւր	ծիւթ
ընտել (ընտր, ընտրել)	+	+		+		+	+							+			+
խառնել (խառն, խառնել)	+		+			+					+			+			
ձգել (ձգ)	+	+				+		+							+	+	
համաւարել (համաւար)	+	+				+											
սղառել (սղառ)	+					+				+							
սղոլ կել (սղոլել)	+					+										+	
սղկել (սղկ)	+	+				+											
թեքել (թեք)	+										+						+
խայտառկել (խայտառկ)	+	+				+											
խաղաղել (խաղաղ)	+	+				+											
սնաբդել (սնաբդ)	+	+				+											
հուղել (հուղ)	+	+									+						
սեղծել (սեղծ)	+					+			+								
շփոթել (շփոթ)	+										+						
շեղել (շեղ)	+										+						
հայտնել (հայտն, հայտնել)	+											+					
հարմարել (հարմար)	+	+															
սղաղել (սղաղ)	+					+											
անջատել (անջատ)	+					+											
հանդգնել (հանդգ)	+										+						

[illegible]

բանաձևով: Բայերի այդ քանակից 17 ածանցի օգնությամբ սերվել է 109 բայանուն:

1. Գործողության անվանում.— 5 ածանցով՝ 70 բայանուն,
—ում— այս ածանցով բայանուն է սերվում բոլոր 55 բայերից անխտիր: Այս տիպի բայերից բայանուններ սերելիս —ում ածանցը որևէ սահմանափակում չունի:

—անք— 12 (ընտրել, զրկել, անարգել, գարշել, թոթովել, բարգավաճել և այլն)

—ոց— 1 (խառնել), — ություն— 1 (ընտրել), — յուն 1 (դողդողել):

2. Գործողության անվանում.— 5 ածանցով՝ 20 բայանուն:

—իչ— 16 (ընտրել, խառնել, ձգել, աղատել, ողորկել, ղրկել, անարգել, սեղմել, անջատել, հարթել, պղտորել, կովել):

—ող— 1 (ընտրել), —ան— 1 (ձգել), —ակ— 1 (սեղմել) և արար— 1 (աշատել):

3. Գործողության կատարման արդյունք.— 2 ածանցով՝ 6 բայանուն:

—վածք— 4 (խառնել, թեքել, շեղել, հաշողվել):

—ունք— 2 (հուզել, շփոթել):

4. Տվյալ գործողությունը կրած կամ կրելու համար նախատեսված առարկա.— 2 ածանցով 6 բայանուն:

—իք— 5 (ընտրել, խառնել, հայտնել, հաստատել, ճապաղել):

—ի— 1 (ընտրելի):

5. Գործողության կատարման տեղ

—արան— 4 (խառնել, ձգել, ողորկել, մաքրել):

6. Այլ ածանցներ.—

ույթ — 2 (ընտրել, թեքել) և —ուկ— 1 (խառնել):

$R_1 R_1 R_2 O \rightarrow R_2 R_1 R_1 R_2 O$

Աղյուսակ № 5

Այս տիպի բայերը բայանուն են սերում 6 ածանցի միջոցով, որոնց օգնությամբ 20 բայից սերվում է 29 բայանուն:

1. Գործողության անվանում.— 3 ածանցով՝ 25 բայանուն:

—ում— այս ածանցով միայն նախաճաշել բայն է, որ բայանուն չի սերում:

—ություն— 5 (հակաճառել, հակակշռել, ներգործել, արտաշնչել և փոխաբեռնել):

—անք— 1 (ներշնչել):

բայ (հիմք)	սև	սև/սև	սև/բ	բ	ս	բ
ընդօրինակել (ընդօրինակ)	÷			+	+	
համակարգել (համակարգ)	+			+		
լսնառել (հակահառ)	+	+				
հակակշռել (հակակշռ)	+	÷				
ներշնչել (ներշնչ)	+		+			
ներդործել (ներդործ)	+	+				
արտաշնչել (արտաշնչ)	+	+				
փոխատնակել (փոխատնակ)	+					
վերակշռել (վերակշռ)	+					
վերահաշվել (վերահաշվ)	+					
վերանվանել (վերանվան)	+					
վերապատկերել	+					
փոխարեռնել (փոխարեռն)	+	+				
դերակշռել (դերակշռ)	+					
ընդգծել (ընդգծ)	+					
շաղկապել (շաղկապ)	+					
համախմբել (համախմբ)	+					
ընդգրկել (ընդգրկ)	+					
նախահաշիվել (նախահաշիվ)						+
վերադեղնել (վերադեղն)	+					

2. Գործողության կատարող.— 2 ածանցով՝ 3 բայանուն:
 -իչ— 2 (ընդօրինակել, համակարգել) և ող— 1 (ընդօրինակել):

3. Տվյալ գործողությունը կրած կամ կրելու համար նախատեսված առարկա.— 1 ածանցով՝ մի բայանուն՝ -իք— նախահաշիվիք):

$R_1 R_2 R_3 O \rightarrow R_2 R_1 R_3 O$

Աղյուսակ № 6

Այս անցմանը մասնակցում է 2 ածանց, որոնց օգնությամբ 15 բայից սերվում է 17 բայանուն՝

-ում— այս ածանցը սահմանափակում չունի:

-իչ— 2 (արգասավորել, գունավորել):

$R_1 R_1 R_3 O \rightarrow R_2 R_1 R_1 R_3 O$

Այստեղ ընդգրկվել է ընդամենը 8 բայ, որոնցից 3 ածանցի օգնությամբ սերվում է 15 բայանուն:

-ում- (այս ածանցը սահմանափակում չունի):

-ուքյուն- 5 (վերանորոգել, վերընտրել, վերապատրաստել, վերահաստատել, վերակրթել)։

-իչ-2 (վերստուգել, վերանորոգել)։

Աղ. 6

բայ (հիմք)	ում	իչ
արդասավորել (արդասավոր)	+	+
թարախոտել (թարախոտ)	+	
զուլնավորել (զուլնավոր)	+	+
ճյուղավորել (ճյուղավոր)	+	
ճարպոտել (ճարպոտ)	+	
անմահանալ (անմահաց)	+	
թանաքոտել (թանաքոտ)	+	
խմորոտել (խմորոտ)	+	
շնչավորել (շնչավոր)	+	
ձևավորել (ձևավոր)	+	
արատավորել (արատավոր)	+	
զուլնատել (զուլնատ)	+	
թեփոտել (թեփոտ)	+	
ժանգոտել (ժանգոտ)	+	
հողոտել (հողոտ)	+	

Աղ. 7

բայ (հիմք)	ում	ուքյուն	իչ
վերստուգել (վերստուգ)	+		+
վերանորոգել (վերանորոգ)	+	+	+
վերընտրել (վերընտր)	+	+	
վերապատրաստել (վերապատրաստ)	+	+	
վերահաստատել	+	+	
վերակրթել (վերակրթ)	+	+	
վերաբույցել (վերաբույց)	+		
ընդլայնել (ընդլայն)	+		

Հնարավորություն չունենալով մեկ հոդվածի սահմաններում ներկայացնելու նշված բոլոր բայանունների խնդրառության հարցը, կբավարարվենք մի քանիսով միայն:

Կասկած չի հարուցում այն դրույթը, որ բայանունները ստեղծվում են բայի գործածության սահմանները ընդարձակելու, դրանք այլ, մասանավորապես, անվանական ոլորտում կիրառելու համար, կեզուն,

կարծեք թե, հոգ է տարել այդ մասին և գոյություն ունեն այնպիսի ածանցներ, որոնք մի տեսակ նեղ մասնագիտացում են ստացել բայ—բայանուն սերմանը մասնակցելու համար և հենց այդ ածանցներն են, որ առավել հզորություն են հանդես բերում մեզ հետաքրքրող սերման ժամանակ:

Ներկայացրած աղյուսակների հորիզոնական շարքերը դիտարկելիս աչքի է ընկնում հետևյալ հանգամանքը. նույն հիմքից սերված բայանունները որոշակի հոմանիշ շարք են կազմում: Եվ քանի որ աղյուսակներում բառակազմական ձևույթները արդեն իսկ բաժանված են իմաստային խմբերի, ուստի այժմ, հենվելով այդ բաժանման վրա, ներկայացնենք հոմանիշ շարքը՝ նպատակ ունենալով ցույց տալ մի կողմից բառակազմական կաղապարի արգասավորության և խնդրառության, մյուս կողմից՝ սերված բառի և խնդրառության միջև եղած կապը:

Այստեղ հիմնական ուշադրությունը պետք է կենտրոնացնենք հիմք-բառի և նրանից ածանցյալների (տվյալ դեպքում բայի և բայանվան) միջև իմաստային փոխհարաբերության, ինչպես նաև այս կամ այն բառակազմական կաղապարի արգասավորության և այդ կաղապարով սերված բայանվան ու հիմք-բայի խնդրառական ընդհանրությունների հարցի վրա: Վերը ասվածը ավելի մանրամասնելու դեպքում կարելի է առաջադրել հետևյալ հարցադրումը. ի՞նչ շահով և ի՞նչպես է պահպանվում հիմք-բայի իմաստը նրանից ածանցված բայանունների մեջ:

Այս նպատակով արդեն ընդունված ածանցյալ, հիմք-բառ, բայանուն հասկացությունների կողքին ավելացնում ենք նաև բառարույն տերմինը, որի տակ հստակնալու ենք միևնույն հիմքից ածանցված բառերի ամբողջությունը:

Թավարարվելով նախնական այս բացատրությամբ, անցնենք կոնկրետ բառաքնների նկարագրությանը: Սակայն, մինչև հիմքին և նրա ածանցյալների ամբողջության միջև այս կամ այն կապի վերհանումը, անհրաժեշտ է ունեցած բայերը ստորաբաժանել ըստ անցողականության և ըստ արժութայնության, այն պարզ պատճառով, որ հիմք-բայի և նրա ածանցյալների խնդրառական ընդհանրությունները վերհանելիս մեծ կարևորություն է ստանում հիմք-բայի բնույթը և արժութայնությունը:

Մեր կողմից ընդգրկված բայերը իրենց ճնշող մեծամասնությամբ (43) անցողական բայեր են, բացառությամբ՝ 1. աճեց, 2. խոսեց, 3. աշխատեց, 4. մտածեց 5. հոսեց, 6. զբոսնեց, 7. վիժեց բայերի, որոնք անանցողական են և բաժանվում են հետևյալ երկու իմաստային խմբ—

բերի՝ ա) շարժում ցույց տվող (1, 3, 5, 6, 7) և բ) ասացական (2, 4)։ Իհարկե սա չի նշանակում, որ անցողական բայերում իմաստային այս խմբի ներկայացուցիչներ չեն լինի։

Այժմ այդ երկու խմբի բայերը ներկայացնենք ըստ արժույթայնության։ Ինչպես վերը նշվել է, արժույթայնությունը որոշելու ամենահարմար միջոցը հարցերի եղանակն է. բաժանեց-ով, ում, ինչ, ծամեց-ով, ինչ, նվ քանի որ բոլոր դեպքերում, անկախ բայի անցողականությունից, իմաստային խմբից և այլն, ով հարցը միշտ կրկնվում է, ուստի այդ հարցը բաց կթողնենք, ենթադրելով, որ այն միշտ գոյություն ունի։ Արժույթային խմբեր ներկայացնելիս ի նկատի կունենանք նաև այդ հարցին պատասխանող անգամը։

1. Անցողական բայեր

ա) Եղարժույթ – ում, ինչ

Բաժանեց, վաճառեց, հայեց, քսեց, քննեց, մեկնեց, առաքեց, վերավաճառեց, մատնեց։

բ) Երկարժույթ ինչ (ում)

Խեղդեց, ծամեց, մարդեց, շնչեց, ծածկեց, խմեց, կանչեց, նվագեց, հենեց, տարածեց, ընդունեց, գնեց, շարժեց, շոշափեց, հեգնեց, հագավ, օրհնեց, քննեց, մեկնեց, մթերեց, խնամեց, թարթեց, արտահանեց, վերահսկեց, վերածնեց արտատպեց, համաձուլեց, վերապրեց, վերականգնեց, հետաքննեց, կշռեց, շարժեց, հաշվեց, գանձեց։

Միարժույթ անցողական բայերի մասին խոսք լինել չի կարող։

2. Անանցողական բայեր

Ասվեց, որ սրանք մեր ցուցակում ընդամենը յոթն են և բաժանվում են երկու խմբի։

Ասացական բայերի բերված խումբը, ինչպես և մեր կարծիքով բուն ասացական բայերը ընդհանրապես խնդրառում են անհրաժեշտաբար, իբրև կախյալ անդամ ունենալով որևէ բառ մասին կապի հետ.՝ խոսեց մի քանի մասին, նույնպես և մտածեց, ասաց, կարծեց, պատմեց, ղեկուցեց, երգեց և այլն։ Մյուս՝ շարժում ցույց տվող բայերի խումբը միարժույթ է, մի բան, որ նույնպես հատուկ է այդ կարգի բայերին ընդհանրապես։

1. Բաժանել-բառարույնը ութանդամ է։

ա) Բաժան– ում

Այս բառով ամենից առաջ անվանվում է հիմք-բայի գործողությունը։ Գործողությունը անվանելը այս կաղապարով սերված բառերի ամենասովորական հատկանիշն է։ Բացի իր այս, ամենասովորական,

իմաստից բաժանում բառը մաթեմատիկական տերմինի իմաստ ևս ունի, մի բան, որ պատճառ է հանդիսացել այս բառարույնի երկու այլ անդամների, ինչպես գոյականական իմաստով գործածվելու, այնպես էլ տերմինի արժեք ստանալու։ Սրանց մասին, սակայն, կիսովի ստորև։ Այս բառը կարող է օգտագործվել նաև գործողության կատարման արդյունք նշանակությամբ. այս դեպքում այն ցույց է տալիս հիմք-բայի արտահայտած գործողության հետևանք։ Մի քանի տասնամյակ առաջ բաժանումը իր մեջ ուներ նաև բաժանմունք բառի իմաստը՝ «Եվրոպայի շատ կետերում ունի յուր բաժանումները» (Մուր., 2, 358), ինչպես նաև բաժանմունքը մի այնպիսի մասնավոր իմաստով, ինչպիսին է նախաբաժին իմաստը՝ «Առաջին բաժանման մեջ, որ նայում էր մեծ փողոցի վրա» (Մուր., 1, 87)։ Բացի այս, բաժանում բառը օժտված է հետևյալ իմաստով՝ անջատում (սրտաշարժ բաժանում, բաժանման րոպե), «Ես անիծում էի մեր բաժանումը» (Շ, 42, 147) և այլն։ Եվ եթե ում→մունք հոմանիշությունը այնքան էլ բնորոշ չէ մեր լեզվին, թեկուզ նրա XIX դարի վիճակին, ապա այդ ժամանակաշրջանի համար բավական բնորոշ է մունք→ում հոմանիշությունը, այսպես. «...կրոնական բաժանմունքները որքան թշվառություններ են բերել ազդի գլխին» (Մուր., 5, 753), «Ահա այդ տեղից են սկիզբ առել հայերի մեջ բաժանմունքները» (Բ., 1, 368, 55), «Բայց ժամանակը կարող է ունենալ բազմաթիվ բաժանմունքներ» (Հր. Աճ., ԼՔ 4, 33) և այլն։

Այժմ այս ածանցյալի խնդրառության մասին, ինչպես հայտնի է, հիմք-բայը իբրև ներգործական սեռի բայ եռարժույթ է՝ ով, ում և ինչ։ Արդ, բայ→բայանում (բաժանել→բաժանում) փոխակերպման ժամանակ ում հարցին պատասխանող անդամը մնում է անփոփոխ, ինչ հարցին սլատասխանող անդամը ուղիղ ձևից փոխակերպվում է սեռականի՝ Գ. → Գ., իսկ ով հարցին պատասխանող անդամը անհրաժեշտության դեպքում կարող է հանդես գալ կողմից ետադրության հետ։ Ինչպես տեսնում ենք, այս ածանցյալը հիմնականում պահպանում է հիմք-բայի խնդրառական սլատկերը, մանավանդ, եթե ի նկատի ունենք գործողության կատարման համար անհրաժեշտ օբյեկտները։

բ) բաժան- ություն

Սովորաբար -ություն-ով կաղապարների իմաստային սահմանները բավականին որոշակի են, մի բան, որ կարելի է բացատրել այդ ածանցի՝ իրենից առաջ ընկած մասի ընդհանուր իմաստը անվանելու ունակությամբ։ Այս ընդհանուր օրինաչափությունից ելնելով, թվում է, թե այս դեպքում ևս բաժանություն բառի մեջ պետք է գերակշռեր բաժան ածականի իմաստը անվանելու։ Բայց իրականում այդպես չէ, քանի

որ բաժանություն հիմնական իմաստը կապվում է ոչ թե բաժան ածականի, այլ բաժանել բայի հետ և այդ գործողությունը անվանելու նշանակություն ունի: Բաժան→բաժանություն սերումը խիստ սահմանափակ կիրառություն ունի (բաժան, բաժանված լինելը), Բացի վերը նշված իմաստներից, այս բառը ունի նաև «գործողության կատարման արդյունքի» իմաստ, որը սերտորեն առնչվում է բաժան→բաժանություն կաղապարի ընդհանուր իմաստի հետ:

Բաֆֆու մոտ հանդիպում են այս բառը բաժանումի փոխարեն գործածելու դեպքեր՝ «Աշխատանքի բաժանություն չկար» (Բ., 9, 458), «Աշխատանքի բաժանության սկզբունքի վրա հիմնվելով...» (Բ., 10, 394—95):

Բաժանություն բառը, չնայած իր հոմանիշությանը բաժանում-ին, ինչպես վերը տեսանք, պահպանում է հիմք-բայի խնդրառական ունակությունները:

գ) բաժան-բ

Սա բաժանում-բաժանություն- բաժանք հոմանիշ շարքի անդամներից մեկն է և խիստ որոշակի իմաստ ունի: Եթե այս շարքի նախորդ երկու անդամները իրենց հիմնական իմաստի (գործողության անվանում) կողքին այլ իմաստներ ևս ունեն, ապա բաժանք բառը որոշակիորեն «մասնագիտացել» է գործողության անվանում նշանակության համար: Հստ որում, եթե այդ հոմանիշ շարքի առաջին բառը՝ բաժանում ավելի շատ անվանում է բաժանել-ի բաշխել իմաստը, որ ինքնըստինքյան անցողական է, ապա մյուս երկու անդամները՝ բաժանություն և բաժանք անվանում են բաժանել-ի զատել, անջատել, տարբերել իմաստները, որոնց մեջ նախորդի համեմատությամբ անցողականությունը ավելի թույլ է արտահայտվում: Որոշ չափով այս հանգամանքով պետք է բացատրել հիմք-բայի խնդրառական ունակությունների պահպանումը առաջինում և չպահպանումը մյուս երկուսում:

դ) բաժան-որդ

Ժամանակակից գրական հայերենում այս բառը տեմինի աստիճանի որոշակիություն է ձեռք բերել և ինչ-որ տեղ կոդցրել է իր սովորական բաժանող իմաստը, որ շատ հատուկ է -որդ-ով կաղապարին: Իր սովորական իմաստով այս բառը գործածական էր դրական հայերենի զարգացման նախորդ փուլերում՝ «Կինը լինում է նրա անբախտությունը անտառումը բաժանորդը» (Բ., 9, 381), «Թող ես նույնպես բաժանորդ լինեմ ձեր ուրախությամբ» (Բ., 1, 351), «Վշտերին բաժանորդ» (Մուր., 2, 50): Մեր օրերում այս բառի գործածությունը ավելի շատ ոճական ծանրաբեռնվածություն ունի՝ «Կարծես պատրաստ էր...»

որպեսզի Աստղիկը լինեի իր մտքի ու խղճի բաժանորդը (Վ. Խեչ., ՄՄՀ, 29):

Այս բառը իր բաժանող իմաստով պահպանում է հիմք-բայի խընգ-րառությունը հետևյալ կերպ՝ բաժանեց վիշտը, վշտի բաժանորդ, սերը բաժանեց, սիրույն բաժանորդ (Բ., 7, 89) և այլն, այսինքն պահպանում է բայանվանը հատուկ խնդրառական պատկերը, երբ ուղիղ խընգ-րի ուղիղ ձևը փոխարկվում է սեռական հոլովի, պահպանելով, սակայն, իր օբյեկտային նշանակությունը:

б) բաժան(մ)-ունք

Գրական հայերենում այս բառը ամենալայն առումով ինչ-որ մի բանի ստորաբաժանում, հատված նշանակությունն ունի: Դժվար չէ նկատել, որ այս բառը տվյալ իմաստով կապվում է բաժանել-ի անջատել, զատել մասնավոր իմաստների հետ, ուստի խնդրառական ունակության պահպանում հնարավոր չէ:

Այս բառաբույնի հաջորդ անդամն է բաժանել-իք բառը, որը իմաստային բավականին որոշակի սահմաններ ունի և ցույց է տալիս ինչ-որ մի բան, որ ենթակա է՝ «բաժանում» գործողությանը: Ընդհանրապես չկետք է ասել, որ -իք-ով կազմված ածանցյալների մոտ այս իմաստը խիստ գերակշռող է: Իսկ ընդհանրապես այս ածանցյալները տեքստի մեջ մեծ մասամբ հանդես են գալիս որևէ հոգի ուղեկցությամբ, մի բան, որն ավելի է ընդգծում այս ածանցյալի գոյականական գործածությունը: Վերևում արդեն ասվել է, որ այս բառաբույնի մյուս երկու անդամները՝ բաժանաբառ և բաժանելի տերմինի աստիճանի են բարձրացել: Այս հանգամանքը մեծապես նպաստում է այդ բառերի, որ իրենց ամենաընդհանուր իմաստով ածականներ են, իբրև գոյական գործածելուն:

Այդ ածանցյալները քանի որ հետ տերմինային մանրահամակարգ են կազմում:

2. Աճեց -բառաբույնը հնգանդամ է:

ա) ան-ում

Ինչպես -ում-ով ձևերը ընդհանրապես, այնպես էլ այս կոնկրետ դեպքում անում ձևը տվյալ գործողությունն է անվանում: Պետք է ասել, որ այս բառաբույնի բոլոր անդամներն էլ մեծ ճկունություն են հանդես բերում խոսքում միմյանց փոխարինելու առումով, այլ կերպ ասած՝ բավական որոշակի հոմանիշ շարք են կազմում: Իսկ ընդհանուր առմամբ անում ձևը սահմանափակ կիրառություն ունի, քանի որ, եթե XIX-դարում և XX-ի առաջին երկու տասնամյակում այս ձևի փոխարեն (գործողությունը անվանելու համար) ավելի շատ գործածվում էր ան-

լուրջումն ձևը, ապա ներկայումս բավական տարածված է անում—ի փոխարեն գործածել այդ բառաբույնի մի այլ անգամ՝ ան: Աճելություն ձևի գործածության հանդիպում ենք Րաֆֆու, Թումանյանի, Լեոյի և այլ հեղինակների մոտ:

Աճ ձևի լայն կիրառությանը, անկասկած, մեծապես նպաստել են վերջին երկու տասնամյակում մեծ ծավալ ստացած դեմոգրաֆիական, սոցիոլոգիական և այլ տիպի հետազոտությունները, ուր ան բառը տեղ-միևնի արժեք է ձեռք բերել: Եվ, եթե այս առումով ան բառը իբրև տրվ-յալ գործողության հետևանք հանդես եկող երևույթի անվանումն է, ապա անում ձևը ավելի շատ աճելու գործողության ընթացքը ցույց տալու համար է կիրառվում:

Հիմք-բայի և նրանից ածանցյալների փոխհարաբերությունը քննելիս տեսնում ենք, որ այն դուրս չի գալիս բայ→բայանուն սերման համար անհրաժեշտ փոխակերպման սահմաններից:

3. Խեղդեց—բառաբույնը վեցանգամ է:

ա) Խեղդում—բավական սահմանափակ կիրառություն ունի և գլխավորապես գործողությունը անվանելու համար է գործածվում: Այս խմբի բառերը, պետք է ասել, որոշակի են իրենց իմաստով և հոմանիշություն հանդես չեն բերում, բացի, թերևս, Խեղդոց բառից, որ մի կողմից կարող է նշանակել խռնվածություն, մարդկանց կուտակում մի փոքր տեղում, իսկ մյուս կողմից՝ ինչպես և -ոց-ով կազմված ձևերի մեծ մասով, այնպես էլ այս ձևով կարելի է գործողությունը անվանել: Եթե մյուս դեպքերում —իշ-ով ձևի իմաստի մեջ գերակշռում է գործողի անվանում իմաստը, ածականական իմաստին զուգահեռ և հաճախ էլ նրանից առավել, ապա Խեղդել ձևում գործողի անվանում կիրառությունը շատ սահմանափակ է, իսկ ածականական իմաստը՝ բավականին տարածված:

Խեղդվում—ը Խեղդել գործողության արդյունքն է ցույց տալիս, իբրև Խեղդման, Խեղդոցի հետևանք:

Խեղդել բայը երկարժույթ է՝ ո՞վ և ո՞ւմ (ի՞նչը): Ածանցյալներից և ոչ մեկը ամբողջությամբ չի պահպանում հիմք-բայի, խնդրառական պատկերը: Ավելին. նրանք այս կամ այն կերպ առնչվում են միայն ո՞վ հարցին պատասխանող անդամին, իհարկե, բայ→բայանուն սերման համար պարտադիր փոխակերպումներով հանդերձ:

Այսպիսով, բառերի միշև շարահյուսական կապը բավականին բարդ ու հետաքրքրական մի երևույթ է և, անկասկած, այդ հարցին անդադառնալիս պետք է ուշադրության կենտրոնում պահել կապվող բառերի սերման առանձնահատկությունները:

Համառոտագրություններ

- Հր. ԱՃ., ԼՔ.— Հրաշյա Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի հ. 4, Երևան, 1959.
- Մուր.— Մուրացյան, Երկերի, ժողովածու, հ. 1, 2, 5, Երևան, 1951—54.
- Ր.— Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 7, 9, 10, Երևան, 1955—59.
- Վ. ԽԵԼ., ՄՄՀ.— Մեզ մոտ հարավում, Երևան, 1955.
- Շ. ՔՀ.— Հովհաննես Շիրազ, Քնար Հայաստանի, Երևան, 1958.

«ԽՈՍՅԷ» ԲԱՅԻ ԻՄԱՍՏԱՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Բառերի շարահյուսական և իմաստային հատկանիշների միջև գոյություն ունի կանոնավոր համապատասխանություն: Այդ կապը երկկողմանի է՝ բառի իմաստը պայմանավորում է նրա շարահյուսական հատկանիշները և, ընդհակառակը, շարահյուսությունը իր ազդեցությունն է թողնում բառ-իմաստի վրա՝ ձևափոխելով այն¹:

Ներկայացվող հոդվածի նպատակն է վեր հանել խոսքի իմաստային առանձնահատկությունները և ցույց տալ նրա իմաստային ու շարահյուսական հատկանիշների միջև եղած կապը:

Բայի իմաստային հատկանիշներ ասելով նկատի կունենանք նրա տարբեր իմաստները, որոնք բնութագրում են նրան և որոնք ներկայացվում են բառարանային մեկնաբանությամբ: Շարահյուսական հատկանիշներ ասելով հասկանում ենք այն խնդրառությունները, որոնք իրականացնում են բայի յուրաքանչյուր տվյալ իմաստը: Մենք նույնացնում ենք խնդրառություն և արժույթ հասկացությունները և խնդրառությունը համարում արժույթի իրականացումը: Այս կապակցությամբ պրոֆ. Գ. Բ. Զահուկյանը դրում է. «Արժույթը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կառավարության (խնդրառության) գաղափարի հետագա ընդարձակումը ... Ավելի լայն առումով արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների և պարագաների հետ: Կարելի է ասել, որ արժույթը որոշում է բայի էությունը: Հստ բայի հետ կապվող միավորների բնույթի՝ արժույթը կարող է հանգես դալ որպես՝ ... դ» խնդրառություն (տարբեր տիպի խնդիրներ ստանալը կամ չստանալը)»² Իսկ Ե. Վ. Պադուչևան հետևյալ կարծիքն է հայտնում. «Բառույթի խնդրառությունը որոշվում է շարահյուսական խնդրառությամբ կաղապարի ամբողջությամբ, որտեղ խնդրառության յուրաքանչյուր կաղապար բառույթի շարահյուսական արժույթների ամբողջություն է»²:

¹ Տե՛ս Ե. Դ. Ապրեսյան, Экспериментальное исследование семантики русского глагола, М., 1967, с. 25—29.

² Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 466, 467, Ե. Վ. Պադուչևա, О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка, М., 1974, с. 40.

Իրոք, իմաստային արժույթները, այսինքն այն արժույթները, որոնք անմիջականորեն կապված են բառի իմաստի հետ, հիմք են դառնում կախյալ բառերի հետ շարահյուսական կապերի համար³։ Փաստորեն կախյալ բառերի քանակը և ամեն մի կիրառության ժամանակ ներանցից յուրաքանչյուրի ձևը որոշվում է այն բառերի արժույթային ունակությամբ, որոնց հետ կապակցվում է կախյալ բառը։ Բառերի իմաստային արժույթայնությանը համապատասխանում է շարահյուսականը (այսինքն շարահյուսական կապակցման հնարավորությունը այնպիսի բառույթի հետ, որը բավարարում է իմաստային արժույթայնության իրականացման պայմանները)⁴։ Այն բառույթը, որը նախադասության մեջ իրականացնում է մի այլ բառույթի շարահյուսական (իմաստային) արժույթը, համարվում է այդ բառույթի շարահյուսական (իմաստային) ակտանտը⁵։ Այսպիսով, յուրաքանչյուր շարահյուսական արժույթ հանդես է դալիս իբրև իմաստային արժույթի իրականացում։ Սակայն միշտ չէ, որ իմաստային արժույթին համապատասխանում է շարահյուսական արժույթը, այսինքն նախադասության մեջ բառի այս կամ այն շարահյուսական արժույթը չի իրականացվում։ Ասվածից բխում է, որ շարահյուսական կառույցները կարող են լինել ճազեցված, երբ իրականացվում են բոլոր արժույթները, և ոչ ճազեցված, երբ որևէ շարահյուսական արժույթ իրականացված չէ։

Մեր առջև դրված ինդիքը լուծում ենք խոսել բայով և նրա իմաստային (շարահյուսական) ակտանտներով՝ կառույցների դիտարկմամբ։ Այդ կառույցները կարող են լինել հազեցված և ոչ հազեցված։ Դրանք ներկայացվում են կախվածության ծառերի տեսքով, ուր գագաթին համապատասխանեցված է խոսել բայը, իսկ հանգույցներին՝ իմաստային ակտանտները իրենց շարահյուսական և իմաստային բնութագրերով, որոնք անհրաժեշտ են իմաստների տարբերակման համար։ Ծյուղերը կրողն են նշաններ, ըստ բայի և նրա ակտանտների միջև եղած կապի տիպերի։ Նշված է կապի երեք տիպ, որոնք համապատասխանում են քննարկվող բայի իմաստային արժույթայնությանը՝ սուբյեկտային, օբյեկտային և ընկալողի։ Բերված ծառը ներկայացնում է խոսել բայով կառույցների իմաստաշարահյուսական պատկերը։

Խոսել բայը պատկանում է «ասացական բայեր» բառաիմաստային խմբին։ Այդ խմբի բայերը միավորվում են ընդհանուր իմաստային

3 իմաստային արժույթայնության մասին տե՛ս Ю. Д. Апресян, К построению языка для описания синтаксических свойств слова. Проблемы структурной лингвистики 1972, М., 1973, с. 280; Е. В. Падучева, *Եզվ. աշխ.*, էջ 44։

4 Տե՛ս Е. В. Падучева, *Եզվ. աշխ.*, էջ 45։

5 Տե՛ս նույն տեղում։

հետևյալ հատկանիշով՝ միտք արտահայտել կամ ինֆորմացիա հաղորդել գերազանցապես բանավոր ձևով: Անացական բայերը առավելապես եռարժույթ են, նրանց իմաստային արժույթներն են՝ սուբյեկտային (խոսողության սուբյեկտը անձ է), ընկալողի (ում ուղղված է խոսքը, այս գեպքում ևս խոսքը անձի մասին է) և օբյեկտային կամ բովանդակության արժույթ (ինչի մասին է խոսվում): Օր.՝ ասել—ով, ում, ինչ, խոսել—ով, ում հետ, ինչի (ում) մասին:

Այս բայերի արժույթայնության մասին արտահայտված ճառավելապես Վերապահությանը արվեց այն դեպքերի համար, երբ՝ 1. խոսողության բայը եռարժույթ չէ. Առանձնացվում է երգվել բայը, որը նշված արժույթներից բացի օժտված է նաև ումով—ինչով օբյեկտային արժույթով (նկատի չունենք այնպիսի դեպքեր, ինչպես՝ խոսել հետախոսով, խոսել թաքստանի միջոցով և այլն), և 2. խոսողության բայը իր իմաստներից մեկի դեպքում եռարժույթ չէ: Ստորև կբերվեն խոսել բայի այն իմաստները, որտեղ բայը հանդես է գալիս որպես միարժույթ և երկարժույթ: Հետազոտվող բայով կազմված ոչ հագեցած շարահյուսական կառույցներում թերի է լինում կամ ընկալողի արժույթը, կամ բովանդակության արժույթը: Սակայն, այդ արժույթների բացակայությունը շարահյուսական կառուցվածքում չի նշանակում նրանց բացակայությունը նաև խոսողության գործողություն արտահայտող բայերի իմաստային կառուցվածքում: Բնական է, որ կարծիքները, մտքերը, դատողությունները ասվում են ինչ—որ մեկին, ինչ—որ բանի մասին (հմտ. ասել, հայտնել, հաղորդել—ում, ինչ, գրեցել, խոսել—ում հետ, ինչի մասին):

Այսպիսով, ինչպես «...բացարձակ իմաստով արժույթագուրկ բայեր լինել շեն կարող. զրո արժույթի բայերի մասին կարելի է խոսել միայն հարաբերականորեն՝ ըստ բառաքերականական դրսևորման բացակայության»⁶, այնպես էլ չի կարելի խոսել ասացական այնպիսի բայերի մասին, որոնք ընդհանրապես զուրկ լինեն ընկալողի կամ բովանդակության արժույթից: Բովանդակության կամ ընկալողի զրո արժույթը շարահյուսական մակարդակում չիրականացված իմաստային արժույթ է: Խոսողության բայերի, հետևաբար նաև խոսել բայի ճառային իմաստները ընդգրկում են «խոսել ինչ որ բանի մասին» իմաստը և պարունակում են գործողության ուղղվածությունը խոսողից (սուբյեկտ) դեպի ունկնդիրը (ընկալող), քանի որ խոսքի առանձին ակտը, խոսողության ակտը սովորաբար երկկողմանի պրոցես է և ենթադրում է առնվազն երկու մասնակից՝ խոսող (սուբյեկտ), ընկալող, որին ուղղված է խոսքը (բանավոր հաղորդակցման դեպքում), իսկ գրավոր հաղորդակցման

⁶ Տե՛ս Գ. Բ. Զեմսկյան, Եշվ. աշխ., էջ 467:

ժամանակ գրողը՝ սուբյեկտ և կարգացողը՝ ընկալող⁷, հոսսողության գործողության ուղղվածությունից կախված խոսողության բայերը բաժանվում են իմաստային երկու տիպի՝ 1. խոսողության միագիծ ուղղվածությունն ասացական բայեր և 2. խոսողության փոխադարձ ուղղվածության ասացական բայեր⁸:

Խոսողության միագիծ ուղղվածության ասացական բայերի թվին պատկանող բայերը ցույց են տալիս խոսողության այնպիսի ակտ, որտեղ խոսողությունը ուղղված է խոսողից լսողին: Այդ բայերի սուբյեկտը և ընկալողը խստորեն սահմանադատված են միմյանցից, այստեղ որոշակիորեն առանձնանում են խոսողը և լսողը՝ սուբյեկտը և ընկալողը: Այդպիսի բայերի թվին են պատկանում ասել, ճայտնել, ճաղճոդել և այլն:

Խոսողության փոխադարձ ուղղվածության ասացական բայերի թվին պատկանողները ցույց են տալիս խոսողության այնպիսի ակտ, որ խոսողության գործողությունը ուղղված չէ խոսողից լսողին և այդ պատճառով խոսողության մասնակիցները խստորեն չեն սահմանադատված, նրանք կարող են փոխ առ փոխ տվյալ խոսքային իրավիճակում հանդես գալ և՛ խոսողի, և՛ լսողի դերերում: Այդպիսի բայերի թվին են պատկանում՝ զբուցել, խոսակցել, վիճել և այլն:

Միևնույն բայը իր տարբեր իմաստներով կարելի է հատկացնել տարբեր իմաստային տիպերի: Ինչպես ցույց կտրվի ստորև, խոսել բայը այդպիսին է՝ այն կարող է հանդես գալ ինչպես միագիծ, այնպես էլ փոխադարձ ուղղվածության խոսողության գործողության իմաստներով:

Նշվել է արդեն, որ խոսողության գործողության սուբյեկտը և ընկալողը անձ են: Անձ/ոչ անձ հատկանիշների ներմուծման անհրաժեշտությունը բացատրվում է նրանով, որ այդ հատկանիշների հակադրումը հանգեցնում է տվյալ բայի իմաստի փոփոխության. այն դեպքերում, երբ սուբյեկտը և ընկալողը անձ ցույց տվող բառեր են, հանդես են գալիս խոսել բայի ուղիղ իմաստները, այսինքն՝ խոսողության իմաստները (որոնք մեղ հետաքրքրում են), իսկ երբ դրանք անձեր չեն, ապա՝ փոխաբերական իմաստները: Հետևաբար, նշված հակադրումը կարելի է համարել տարբերակիչ հատկանիշ քննարկվող բայի ուղղակի և փոխաբերական իմաստները առանձնացնելու: Անձ/ոչ անձ ցույց տվող բառերը մենք կհամարենք բառային սահմանափակում ենթա-

7 SK^u Ю. С. Маслов, Введение в языкознание, М., 1975, с. 6.

8 SK^u այդ մասին Ժ. Մանուկյան, Ժամանակակից հայերենի ասացական բայերը և նրանց իմաստային տիպերը, «Լրաբեր» (հասարակական գիտությունների), Երևան, 1978, № 11:

տեքստի համար, ուր իրականանում է բայի յուրաքանչյուր իմաստ։ Իսկ ընդհանուր առմամբ բառային գործոնների (բառային սահմանորոշումների) դերը այս աշխատանքում չի քննարկվում, քանի որ այստեղ հարցադրումը չի պահանջում այդ գործոնի հաշվառումը։

Հետազոտության համար իբրև նյութ ծառայել են խոսքի բացատրությունները երկու բացատրական բառարաններում՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 2, Երևան, 1972, է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976։ Օգտագործվել են նաև ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի քարտարանի նյութերը։

1. Խոսքի բայի իմաստներից մեկը, որ հիշյալ բառարանները նշում են իբրև առաջին իմաստ, ցույց է տալիս խոսքի գործողության կատարման ընդունակություն՝ օգտվել բանավոր խոսքից, սովորել բանավոր խոսք գործադրել⁹։

Քննարկվող բայը այս իմաստի դեպքում միարժույթ է՝ իրացվում է միայն սուբյեկտային արժույթը։ Այս դեպքում բայը կոնկրետ խոսքային ակտ չի ենթադրում և հետևաբար չի պատկանում նշված իմաստային տիպերից և ոչ մեկին։ Դիտարկենք նրա կառուցվածքը¹⁰։

խոսել

↓
|
Sub (անծ)

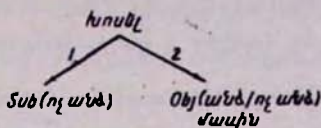
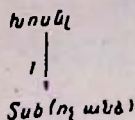
Երեխան խոսում է։

2. Նույն կառուցվածքի դեպքում, բայց ոչ անձ սուբյեկտով, իրացվում է այդ բայի փոխաբերական իմաստը՝ վկայել, որևէ բանի առտանալություն ունենալ, մի բանի դրսևորումը լինել։

Այս իմաստի դեպքում բայը կարող է լինել ինչպես միարժույթ, այնպես էլ երկարժույթ, երբ իրացվում է սուբյեկտային արժույթը և օբյեկտային (բովանդակության) արժույթը։ Այդ իմաստով բայի երկարժույթ շարահյուսական կառուցվածքը հագեցված է։

9 Իմաստների սահմանումը վերցրել ենք նշված բառարաններից։

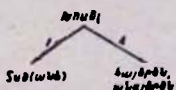
10 Աշխատանքում օգտագործվում են հետևյալ նշանակումները՝ Sub—սուբյեկտ, Adr—ընկալող, Obj—օբյեկտ, հոգ.—հոգնակի թիվ, բ. հ.—բացառական հոլով, Վ—դիզյունակցիայի նշան, & կոնյունկցիայի նշան, <—հոմանշության նշան, Սլաքների մոտ դրված թվանշանները ցույց են տալիս կապերի տիպը՝ 1—սուբյեկտային կապ, 2—օբյեկտային կապ, 3—ընկալողի կապ, 4—որոշային կապ։ Մագիծ—խոսողության միագիծ ուղղվածության ասացական բայ, փոխ.—խոսողության փոխադարձ ուղղվածության ասացական բայ։

Քարերը խոսում են

Այդ մասին փաստերն են խոսում:
Այս ստեղծագործությունը նրա մեծ տաղանդի
մասին է խոսում (է. Աղայան, Եշվ. բառարանը)։

3. «**Խոսելու գործողության կատարման ընդունակությունն**» իմաստին հարում է տիրապեանքի օրենքի լեզվի իմաստը։ Այս իմաստը բառային պայմանավորվածություն ունի, որ ցույց է տալիս որևէ լեզու¹¹։ Այս իմաստի դեպքում երկրորդ հանգույցին համապատասխանում է որոշ-չային կապ։ Բայը այս իմաստով, ինչպես նաև առաջին իմաստով նշված երկու իմաստային տիպերից ոչ մեկին չի պատկանում։

Երեխան խոսում է հայերեն (անդրերեն, ռուսերեն և այլն)։

4. **Խոսել** բայի հաշորդ դիտարկվող իմաստը՝ բանավոր խօսքով կարծիքներ, մտքեր, դատողություններ արտահայտել՝ ասել՝ հայտնել, հաղորդել լուրեր՝ իրադրություններ և այլն, իրականացվում է այնպիսի ենթատեքստում, ուր այդ բայը խնդրառում է գոյականի (դերանվան) սեռական հոլով մասին կապով (բովանդակային արժույթ) — խոսել ինչի (ում) մասին։

Նշենք, որ մասին կապով բովանդակային արժույթը հոմանիշ է բացահայտում, ինչպես նաև վրա կապով ձևերին¹², օրինակ՝ խոսել ճանապարհորդությունների մասին $\leftarrow \rightarrow$ խոսել ճանապարհորդություններից $\leftarrow \rightarrow$ խոսել ճանապարհորդությունների վրա։

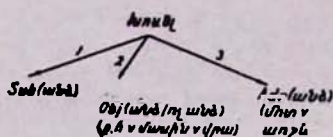
Այս իմաստի դեպքում ընկալողի արժույթը կարող է իրացվել առջև կամ մոտ կապերով (խոսել մեկի առջև, մեկի մոտ), որը հաճախ

¹¹ Նշենք, որ որպես բացահայտում այստեղ դիտարկում ենք բառային գործունեություն պայմանավորված իմաստը։ Հիշեցնենք նաև, որ ըստ Հր. Աճառյանի — երեքն ածանցը սերում է ինչպես մակբայների, այնպես էլ ածականների ու դոյականների։

¹² Խոսել բայի վրա-ով խնդրառությունը այս նշանակությամբ այժմ հնացած է։

գեղչվում է։ Այս երևույթը, կարելի է բացատրել այն բանով, որ խոսել բայը իր այս նշանակությամբ միագիծ ուղղվածության բայերի շարքն է գասվում, որտեղ հանգես է գալիս խոսողության մենախոսական բնույթը։

Դիտարկենք այդ նշանակությամբ բայի կառուցվածքը։

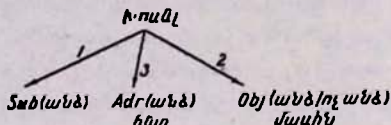
Խանը այնպես հասարակ կերպով էր խոսում իր ընտանեկան զաղտեխքների վրա, կարծես... (Բաֆ., 6, 83)։

Նա խոսեց իր սիրո մասին։

— Այո՛, տեր հայր, քեզանից ենք խոսում,— պատասխանեց Պետրոսը (Մուր., 4, 77)։

Տվյալ նշանակությունը կարելի է գնահատել իբրև խոսել բայով արտահայտված գործողությունը առավել լրիվ կերպով արտացոլող ամենաբնորոշ իրադրության նկարագրություն։

5. Խոսել բայը փոխադարձ ուղղվածության բայ է զրույց անել, զրույցել, խոսակցել իմաստով։ Բայի տվյալ իմաստի շարահյուսական պայմանավորվածությունը արտահայտվում է այն բանով, որ այդ իմաստը իրացվում է այնպիսի ենթատեքստերում, ուր ընկալողի արժույթը արտահայտվում է հետ կապով սեռական-տրական խնդրառությամբ։ Այս նշանակությամբ բայը խնդրառում է հետ (ընկալողի արժույթ) և մասին (բովանդակային արժույթ) կապեր, օրինակ՝ Ես խոսեցի նրա հետ այդ մասին։ Սակայն շարահյուսական կառույցը կարող է ոչ հագեցած լինել, ուր չի իրացվում բովանդակային արժույթը։

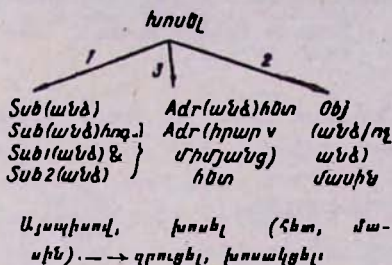
Նա ինձ հետ խոսեց իր սիրո մասին։

Այս նշանակության դեպքում ընկալողի և սուբյեկտի արժույթները կարող են իրացվել նաև գոյականի հոգնակի թվով, և կամ ու շաղկապներով կապված գոյականներով և հետ կապով փոխադարձ դերանունով։ Օրինակ՝ 1. Ղեկավարները խոսեցին իրար հետ այդ մասին, 2. Ես և նա խոսեցինք իրար հետ այդ մասին, 3. Մենք խոսեցինք միմյանց հետ այդ մասին։

Նշենք, որ բերված նախադասությունները (2,3) չի կարելի համարել ժես խոսեցի նրա հետ այդ մասին՝ նախադասության փոխակերպեր, քանի որ զրույցը վարող ակտիվ գործող անձը, որ հանդես է գալիս այս

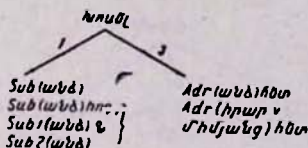
նախադասության մեջ, չեզոքանում է վերը բերված (2,3) նախադասություններում:

Ներկայացնենք այդ իմաստի ընդհանուր կառուցվածքը:

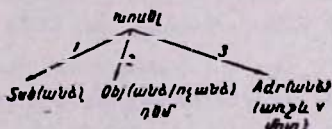
6. Նշենք, որ խոսել բայի «զրուցել» իմաստով բովանդակության չիրականացված արժույթով ոչ հաղեցած կառույցը համանունություն ունի: Երկրորդ իմաստը հոմանիշ է հաշվել, միմյանց հետ խոսել լինելուն վերջ տալ իմաստին: Այս նշանակությամբ խոսել բայը երկարժույթ է, ուր իրացվում են սուբյեկտի և ընկալողի արժույթները: Ես խոսում եմ նրա հետ: Մենք խոսում ենք իրար հետ: Ես և նա խոսում ենք իրար հետ:

Այս իմաստով երկարժույթ կառույցը հագեցած է, բայը չի արտահայտում կոնկրետ խոսողական ակտ և չի կարելի այն որևէ իմաստային տիպի հատկացնել:

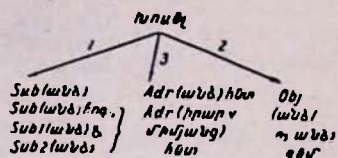
7. Առանձնացված է հակահռոտել, առարկել, բողոքել իմաստը: Այս իմաստը իրացվում է դեմ կապով սեռական հոլովով խնդրառության դեպքում (բովանդակային արժույթ) և մոտ, առջև կապերով (ընկալողի արժույթ): Սովորաբար կիրառվող կառույցը հագեցած չէ՝ բացակայում է ընկալողի արժույթը: Այս նշանակությամբ խոսել բայը միագիծ ուղղվածության բայ է:

Ոչ ոք չի խոսում նրա դեմ: Նա խոսում էր գիտության դեմ:

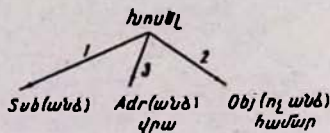

Այս իմաստով խոսել բայը նաև փոխադարձ ուղղվածության բայ է-
այս դեպքում շարահյուսական կառույցը կարող է միայն հագեցած լի-
նել, ուր բովանդակային արժույթը իրացվում է դեմ կապով, իսկ ըն-
կալողի արժույթը՝ հետ կապով, օրինակ՝ Նա խոսում էր Պողոսի հետ
գիտության դեմ, Ես և Պողոսը (մենք) խոսում ենք իրար հետ գիտու-
թյան դեմ:

Այսպիսով, խոսել (դեմ) ← →
հակաճառել, առարկել, բողոքել

8. Խոսել բայի ճանդիմանել, նախառել իմաստը բառային և շա-
րահյուսական պայմանավորվածություն ունի: Բառային պայմանավոր-
վածությունը արտահայտվում է անձ նշանակությամբ ընկալողի ար-
ժույթով, իսկ շարահյուսականը՝ վրա կապով: Բովանդակային արժույթը
կարող է իրացվել համար կապով, սակայն չիրացված բովանդակային
արժույթով ոչ հագեցած շարահյուսական կառույցը նույնպես հնարա-
վոր է, օրինակ՝ Մայրը խոսեց աղջկա վրա. բայը այս իմաստով միա-
գիծ ուղղվածության խոսողության բայ է:

Այսպիսով, խոսել (վրա) ← → նախառել, հանդիմանել:

9. Խոսել բայն ունի միտք անել, մտածել իմաստը այնպիսի են-
թառեքստում, ուր ընկալողի արժույթը իրացվում է հետ կապով սեռա-
կան—տրական խնդրառությամբ, ըստ որում ընկալողի արժույթը իրաց-
վում է ինձ, քեզ, իր դերանուններով (խոսողն ու լսողը համընկնում են),
կամ գոյականով (ոչ անձ): Խոսել—ը այդ նշանակությամբ ներքին խոս-
քի բայ է: Օրինակ՝ Նա ինքն իր հետ խոսում էր:

Այս իմաստով բայի շարահյուսական կառուցվածքը կարող է լի-
նել ինչպես հագեցած, այնպես էլ ոչ հագեցած, ուր ղեղավում է բովան-
դակային արժույթը:

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ խոսել բայի իմաստային տարբերակումները պայմանավորված են անձ/ոչ անձ հատկանիշների հակադրությամբ և նրա խնդրառություններով:

Անձ/ոչ անձ հակադրությունը հանգեցնում է տվյալ բայի ուղիղ և փոխաբերական իմաստների տարբերակմանը, իսկ խնդրառությունը՝ նրա ուղղակի իմաստների տարբերակմանը:

Ստորև բերվում է խոսել բայի կառուցվածքային իմաստային համապատասխանությունների աղյուսակը:

**«Խոսել» քայի կառուցվածքի մասնաշարի համապատասխանությունների
աղյուսակ**

Իմաստներ	Կառուցվածք			Իմաստա- յին տիպ	Օբյեկտներ
	1	2	3		
	2	3	4	5	6
Օգտվել բանավոր խոսքից, սո- ւորել բանավոր խոսք գործա- յրել	Sub (անձ)	—	—	—	Երեխան խոսում է:
Վկայել, որով բանի արտահայ- տություը ունենալ, մի բանի գրանցումը լինել	Sub (ոչ անձ)	—	—	—	Քաղաքը խոսում են:
	Sub (ոչ անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) մասին	—	—	Այդ մասին փաստերն են խոսում:
Ցերպակել որևէ լեզվի	Sub (անձ)	հայերեն, անգլերեն	—	—	Երեխան խոսում է անգլերեն:
Բանավոր խոսքով կարծիքներ, խոսք, դատողություններ, արտահայտել՝ ասել, հայտնել, հաղորդել լուրեր՝ իրողությու- յուններ հն	Sub (անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) (բ. հ. V մասին V վրա)	Adr (անձ) (մոտ V առ- ջի)	միասին	Նա խոսեց սիրո մասին: — Այո՛, տեր հայր, քեզանց հնք խոսում, — պատասխանեց Պետ- րոսը:
		Sub (անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) մասին		Նա ինձ հետ խոսեց սիրո մասին: Մենք խոսեցինք իրար հետ սիրո մասին: Ղեկավարները խոսում են իրար հետ զոծի մասին: Ես և նա խոսեցինք միմյանց հետ Պետրոսի մասին:
Ձբւյց անել, գրուցել, խո- սակցել	Sub (անձ) հոգ.	Obj (անձ/ոչ անձ) մասին	Adr (իրար V միմյանց) հետ	փոխ.	
	Sub ₁ (անձ) և Sub ₂ (անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) մասին	Adr (իրար V միմյանց) հետ		

1	2	3	4	5	6
Հաշտվել, միմյանց հետ խռով լինելուն վերջ տալ	Sub (անձ)	—	Adr (անձ) հետ	—	Ես խոսում եմ Պետրոսի հետ:
	Sub (անձ) հոգ.	—	Adr (իրար V միմյանց) հետ	—	Նրանք խոսում են միմյանց հետ: Պետրոսը և Մարիամը խոսում են իրար հետ:
	Sub ₁ (անձ) և Sub ₂ (անձ)				
Հակահասել, առարկել, բողոքել	Sub (անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) դեմ	Adr (անձ) (առջև V մոտ)	միազիծ	Դու խոսում էիր գիտության (նրա) դեմ, Նա խոսում էր Պետրոսի հետ գիտու- թյան դեմ, Մենք (ես և նա) խոսում ենք իրար հետ գիտության դեմ:
	Sub (անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) դեմ	Adr (անձ) հետ	վոչ	
	Sub (անձ) հոգ.	Obj (անձ/ոչ անձ) դեմ	Adr (իրար V միմյանց) հետ		
	Sub ₁ (անձ) և Sub ₂ (անձ)				
Հանդիմանել, նախառել	Sub (անձ)	Obj (ոչ անձ) համար	Adr (անձ) վրա	միազիծ	Մայրը խոսում է ազնկա վրա:
Միտք անել, մտածել	Sub (անձ)	Obj (անձ/ոչ անձ) մասին	Adr (ոչ անձ V ինձ V քեզ V իր) հետ	—	Հայրը խոսում է իր սրտի հետ: Նա խոսում էր իր հետ:

Համառոտագրություններ

Մուր.—Մուրացան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1953:

Րաֆ.—Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1956:

ԱՐԵՎԵԼԱԶԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱԶԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՁԱՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին տասնամյակներում տեքստի լեզվաբանությունը բուռն զարգացում է ապրում: Բացի առանձին լեզուների և լեզվախմբերի զուտ համակարգային քննությունից (կառուցվածքային միավորների համակարգում ունեցած տեղի և նշանակության պարզաբանումից), այժմ հատուկ ուշադրություն է դարձվում նաև այդ միավորների՝ տեքստում ունեցած արժեքներին (վիճակագրական տվյալներին): Այդ առումով, տիպաբանական զուգադրության համար, ինչպես նշվել է լեզվաբանական գրականության մեջ, կարևոր է նաև հնչույթների՝ խոսքում ունեցած կիրառելիության ուսումնասիրությունը:

Զուգադրության ժամանակ հաշվի պետք է առնել ինչպես համընդհանուր (ունիվերսալ) միտումները (օրինակ՝ խոսքում բաղաձայնների գերակշռությունը ձայնավորների համեմատությամբ, հնդեվրոպական բոլոր լեզուների համար, որ բնականաբար հատուկ է նաև մեր երկու գրական լեզուներին), այնպես և լեզուներից միայն մեկին կամ մյուսին հատուկ երևույթները (ասենք՝ միայն արևելահայերենին կամ միայն արևմտահայերենին հատուկ գծերը): Անկասկած, հենց այդպիսի յուրահատուկ երևույթները շատ ավելի մեծ արժեք են ներկայացնում:

Այսպիսով, առաջանում է լեզուների հնչութային համակարգերի վիճակագրական արժեքների զուգադրական քննության անհրաժեշտություն: Թեև, ինչպես նկատել է Ա. Պեշկովսկին¹, զանեղ բացարձակ հընչավիճակագրական տվյալներ անհնար է: Նրանք կախված են տվյալ կոնկրետ հատվածի բնույթից, ոճից, երբեմն էլ հնչութային կամ հնչու-

¹ А. М. Пешковский, Десять тысяч звуков. Опыт звуковой характеристики русского языка как основа для эвфонических исследований. В сб. «Методика русского языка, лингвистика, стилистика, поэтика». Л., 1925. Այլև՝ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, стр. 286—299.

նական տառադարձությունից, ինչպես հայտնի է, տարբեր հետազոտողներ ներկայացրել են ֆրանսերենի, ռուսերենի և այլ լեզուների ամենահաճախական հնչյունների հաջորդականության անհամապատասխանությունը:

Այդ առումով հետաքրքիր է պարզել, թե մեր երկու գրականների հնչյութների հաճախականությունը արժեքների նույնպիսի տատանումներ տալի՞ս է, թե՞ ոչ:

Արևելահայ և արևմտահայ դրական լեզուների հնչութային զուգադրությունները, այսպիսով, կարելի է կատարել ոչ միայն համակարգում նրանց ունեցած դերի, տարբերակիչ հատկանիշների և այլնի հաշվառմամբ, այլև խոսքի մեջ ունեցած գործառական դերով, գործառական բեռնվածությամբ: Եթե առաջին դեպքում գործ ունենք հարացուցային հնչութաբանության հետ, ապա վերջին դեպքում՝ շարակարգային հնչյունաբանության հետ:

Տիպաբանական դրականության մեջ ընդհանրապես հատուկ ուշադրություն է դարձվում տեքստի բաղաձայնական հագեցվածությանը, այսինքն տվյալ լեզվում բաղաձայն և ձայնավոր հնչյունների հարաբերությանը², Բազմաթիվ լեզուների հնչաշղթաների զուգադրությունը ցույց է տալիս, որ բաղաձայն-ձայնավոր հարաբերության ցուցիչը լեզուներում ունի վերին սահմանը՝ 2,0, երբ յուրաքանչյուր բաղաձայնի ընկնում է երկու ձայնավոր և հակառակը, երբ յուրաքանչյուր ձայնավորի ընկնում է երկու բաղաձայն՝ 0,5: Դատելով մեր երկու գրականների հնչութային միավորների համակարգային հարաբերություններից, կարելի է կարծել, որ հայերենը պատկանում է լեզուների բաղաձայնական տիպին:

	արևելահայերեն թիվը տոկոսը	արևմտահայերեն թիվը տոկոսը
Ձայնավորներ	6 16,67	6 19,36
Բաղաձայններ	30 83,33	25 80,64

Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ տվյալները, կարելի է վստահորեն ասել, որ միանգամայն կասկածելի եզրակացության կհանգենք, քանի որ իրականում որևէ լեզվի ձայնավոր—բաղաձայն իրական հակադրության պատկերը երևան է դալիս այդ լեզվի իրացված վիճակում՝ տեքստում. մինչդեռ լեզվաբանության մեջ այն կարծիքն է իշխում, որ որևէ լեզվի համակարգի մեջ առկա ձայնավորների թիվը հակադարձ համե-

² Т. Милевский, Предпосылки типологического языкования, сб. «Исследования по структурной типологии», М., 1963, с. 8

մատական է տեքստում նրանց ձեռք բերած հաճախականությունը, Դեռևս գրաբարի հնչութային համակարգի վիճակագրական քննության ժամանակ պարզվել է, որ համակարգում ձայնավորներ-բաղաձայններ 18,2—81,8 հակադրության փոխարեն տեքստում առկա է համապատասխանաբար 44—55 հակադրություն³։ Իսկ ինչպիսի՞ն է պատկերը մեր երկու դրականներում, Հարցի պատասխանը կարող է տալ միայն վիճակագրական քննությունը, Երկու գրականների հնչյունական վիճակագրություն կատարել է Հր. Աճառյանը «Լիակատար քերականություն» ներածության հատորում, Հր. Աճառյանի նպատակը ոչ միայն լեզվի բարեհնչության աստիճանի պարզելն է, այլև լեզվի սեղմության աստիճանի բացահայտումը, Հենց այդպես էլ վերնագրել է բաղմամաստակ լեզվաբանը դեռևս 1912 թ. «Ոստան» ամսաթերթում արևմտահայերենով տպագրած հոդվածը՝ «Հայերենի ներդաշնակության աստիճանը թվաբանական հաշվով», Հետագայում այդ հոդվածը, աննշան փոփոխություններով, մտել է «Լիակատար քերականության» մեջ (էջ 258—277)։

Բնականաբար, Հր. Աճառյանի վիճակագրությունը հնչության առանձնահատկությունների խստորեն հաշվառմամբ չէր կարող կատարված լինել։ Պետք է ասել, որ հենց սկզբից Հր. Աճառյանը նշում է, որ ամեն մի վիճակագրություն, եթե նկատի ունի լեզվի իրական պատկերը, պետք է հենվի ոչ թե տառերի վիճակագրության վրա, այլ հնչյունների, Այսպես՝ «տառերը պիտի նկատի առնենք, թե ձայները» հարցումից հետո նա եզրակացնում է, որ միայն ձայները։ Մինչդեռ հետագա քննության ընթացքում Հր. Աճառյանը գրական արևմտահայերենի համար նշում է նաև ա, տ, կ, ծ, և պարզ խուլերի վիճակագրությունը, որ մնում է տարակուսելի. կամ Հր. Աճառյանը այդ տառերի տակ հասկանում է համապատասխան ձայնեղների շարքը՝ ր, դ, գ, ձ, ց և կամ էլ գրական արևմտահայերենի համար եռաշարք բաղաձայնական ոլորտներ՝ ք-պ-փ, գ-կ-ֆ և այլն։ Ավելի հավանական է առաջինը, քանի որ Հր. Աճառյանը նշել է արևմտահայերենի պարզ խուլերի ձայնեղացումը և ձայնեղների շնչեղացումը, այնպես որ դրանից հետո դարձյալ եռաշարք հակադրություններով ներկայացվածը ըստ էության տառերը չլիկատի ունի։

Գրական արևելահայերենի հնչութային վիճակագրության մի փորձ կատարել է նաև Մ. Ռ. Մելքումյանը՝ հիմք ունենալով միայն տնտեսա-

3 Հմմտ. Ա. Սաբգյան, Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը, Հայոց լեզվի կառուցվածքը, Երևան, 1975, էջ 275—277։

գիտական տեքստեր (ընդ որում այդ փորձը սահմանափակ ընտրանքից բացի նաև ընտրանքի ծավալի աննշան մեծությունամբ է բնութագրվում)⁴։

Յուրաքանչյուր վիճակագրական քննություն հենվում է որոշակի մոտեցման սկզբունքների վրա. ամենից առաջ առաջանում է ընտրանքի հարցը. ինչպիսի՞ հատվածներ պետք է ընտրվեն, ո՞ր հեղինակներից և այլն։ Ընտրանքի ծավալի և այլ հարցերը այսպես հատուկ շննք քննում, նկատի ունենալով այդ հարցին նվիրված հարուստ գրականությունը⁵, Այդ հարցը առաջացել է նաև Հր. Աճառյանի վիճակագրության ժամանակ, «Ի՞նչ հատվածներ վերցնել իբրև նմուշ, Դուրյանից, Պեշկեթաշլյանից, Օտյանից, Տեմիրճիպաշլյանից, Նար-Պեյից, Պարոնյանից և ուրիշ նշանավոր գրողներից էջե՞ր վերցնել, թե նախորդ գրարար հատվածները աշխարհաբար թարգմանել»,—գրում է Աճառյանը (էջ 264)։ Հր. Աճառյանն ի վերջո ընտրել է վերջին ուղին այն պատճառաբանությամբ, որ նախ, նշված հեղինակներից «գրեթե ոչ մեկը մարուր աշխարհաբար չի գրել. բոլորն էլ խառն են, գրաբարի մնացորդներով։ Հետևաբար նրանցից կազմված աստիճանաշափը չէր կարող ուղիղ լինել» (էջ 264—265)։ Եվ ապա «Երկրորդ ձևին դիմելով՝ մենք պիտի ունենայինք մի քանի առավելություններ. նախ պիտի կարողանայինք գրաբարը համեմատել ուղղակի աշխարհաբարի հետ...», (էջ 265)։ Հր. Աճառյանի նպատակը պարզ է. նա փորձում է գրաբարից սկսած տալ մեր դրական լեզուների հսկայական վիճակագրությունները միևնույն հատվածների թարգմանությամբ։

Ներկա վիճակագրական քննության համար տվյալ սկզբունքը կիրառելի չէ այն սլափառով, որ այստեղ ժամանակակից հայոց լեզվի երկու վիճակները քննության են առնվում ինքնին, անկախ կերպով և ճշգրիտ եզրակացությունների հանգեցնող համար առնվում են միայն բնագրային, ոչ թարգմանական հատվածներ։

Ի տարբերություն Աճառյանի մոտեցման (Աճառյանը խուսափել է տեքստերում նույն բառերի կրկնությունից), մեր ընտրած հատվածներում այդպիսիք չեն մերժվել, որովհետև իրականում, առօրյա խոսքում բառային կրկնությունները անխուսափելի և բնորոշ երևույթ են։

Վիճակագրության համար ընտրած հատվածները համաժամանակ-

4 М. Р. Мелкумян. Исходные данные и статистико-комбинаторные выделения парадигмы первого морфологического типа в армянском языке, сб. «Статистико-комбинаторное моделирование языков», М., 1965.

5 Հմմտ. Բ. Ղազարյան, Հաճախականության բառարանի մի քանի հարցերի մասին, Լրաբեր, 1967, № 9.

յա բնույթ ունեն, թեև պետք է նշել, որ հնչավիճակագրության ժամանակ լեզվում պատկերը հիմնականում նույնն է ստացվում: Այդ բանում կարելի է համոզվել թեկուզ դրական արևելահայերենի համար ընտրած հատվածների վերլուծությունից:

Գրական արևելահայերենի համար վիճակագրության են ենթարկվել հետևյալ հատվածները.

1. Շիրվանզադեի «Քաոս» վեպի առաջին մասի երկրորդ հատվածը՝ «Երեք երեկո շարունակ հոգեհանգիստ էր կատարվում» նախադասությունից մինչև «Իսկ ամուսնանալ կարող էր միայն իր շուայլ կենցաղը փոխելուց հետո» նախադասությունը:

2. Նար-Դոսի «Ես և նա» պատմվածքի սկզբից մինչև «Սակայն շարունակեմ պատմությունս» նախադասությունը:

3. Դ. Դեմիրճյանի «Նարգիզ» պատմվածքն ամբողջությամբ:

4. Ռ. Զարյանի «Հուշապատումի» երկրորդ հատորից «Հարություն Կալենց» բաժնի սկզբից մինչև «Իսկ աչքերը նայում էին թախիծով» նախադասությունը:

5. Վ. Փափազյանի «Հետադարձ հայացքի» երկրորդ գրքի սկզբից մինչև «և մանավանդ «Ղանթարը» իր աղմկոտ ներկայությամբ» նախադասությունը:

Վիճակագրած հատվածների արդյունքները բերված են աղյուսակ 1-ում:

Գրական արևմտահայերենի վիճակագրական քննության համար ընտրվել են հետևյալ հատվածները.

1. Զոհրապի «Ծիտին պարտքը» նորավեպի առաջին երկու մասերը:

2. Լ. Բաշալյանի «Միջերկրականի հիշատակների» երկրորդ մասի «Մաթաբանի ճգնավորը» գործի աստղանիշից հետո ընկած հատվածը. «Այս տարի երկու շաբաթ առաջ...-ից մինչև ...ինչ հմայաթափություն»:

3. Շ. Շահնուրի «Նահանջն առանց երգի» վեպի մուտքը:

4. Ա. Մառուկյանի «Մանկություն շունեցող մարդիկ» գրքի առաջին հատվածը:

5. Վահյանի «Ոսկի կամուրջ» գրքի «Գրողներու հանգստյան տունը» հատվածը:

6. Զ. Որբունու «Վարձու սենյակ» գրքի առաջին էջը մինչև «...կր զարներ ուրիշի մը»:

Տվյալները տրվում են աղյուսակ 2-ում:

Քննության ընթացքում բառ ենք ընդունել բացատից բացատ ընկած տարածությունը, թեև հարկ է հատուկ նշել, որ այդ դեպքում բացատը միշտ չէ, որ համընկնում է ներկայիս արևելահայ կամ արևմտա-

1	2	3	4	5	6	7
20 9	27	1,577	20	1,119	70	1,981
21 2	17	0,992	21	1,175	37	1,047
22 8	30	1,752	12	0,671	38	1,075
23 9	11	0,642	17	00,951	42	1,189
24 9	13	0,759	20	1,119	37	1,047
25 2	20	1,169	13	0,727	33	0,934
26 7	8	0,467	27	1,510	25	0,707
27 2	19	1,109	9	0,503	41	1,160
28 4	16	0,934	5	0,279	38	1,075
29 1	14	0,817	15	0,839	21	0,594
30 2	3	0,175	8	0,447	32	0,906
31 6	4	0,233	6	0,335	21	0,594
32 2	9	0,525	6	0,335	15	0,424
33 2	6	0,350	4	0,223	9	0,254
34 2	5	0,292	5	0,279	11	0,311
35 2	2	0,116	5	0,279	9	0,254
36 3	—	—	1	0,005	2	0,056
2222- 2222	1712			1787	3532	

8	9	10	11	12	13
13	0,862	4	0,257	134	1,328
21	1,591	12	0,773	111	1,100
9	0,596	19	1,225	108	1,070
14	0,928	23	1,482	107	1,060
20	1,326	15	0,967	105	1,040
10	0,663	23	1,482	99	0,981
18	1,193	6	0,386	84	0,832
5	0,331	6	0,386	80	0,792
9	0,596	4	0,257	72	0,713
11	0,729	8	0,515	69	0,683
8	0,530	10	0,644	61	0,604
7	0,464	6	0,386	44	0,436
4	0,265	2	0,128	36	0,356
6	0,397	5	0,322	30	0,297
4	0,265	2	0,128	27	0,267
3	0,198	4	0,257	23	0,227
—	—	—	—	3	0,029
	1508		1551		10090

հայ ուղղագրության մեջ ընդունված բացատրներին. պարզաբանենք՝ արեւմտահայերենի կը (զը) ներկայի կազմիչը գրվում է առանձին, իսկ արեւելահայերենի նույն կը-ն (պայմանականի եղանակիչը) գրվում է միասին. երկու դեպքում էլ այն առանձին միավոր չենք դիտել՝ կը(զը) բերեմ մեկ բառ, ինչպես նաև՝ ի վեր, ի վար և այլն նույնպես մեկ բառ:

Ընդհանրապես նկատի ունենք անկախ գործածությունը նույնպես. ըստ այդմ, եթե նախդիրները առանձին միավոր չեն դիտվել, ապա օժանդակ բայի խոնարհված ձևերը դիտվել են իբրև առանձին միավորներ:

Վիճակագրության արդյունքները հաստատում են այն կարծիքը, որ համակարգում եղած բաղաձայնների թիվը հակադարձ համեմատական է նրանց՝ տեքստում ունեցած հաճախականությանը: Այսպես՝ 83 տոկոս բաղաձայնները տեքստում կազմում են ընդամենը 58 տոկոս. համապատասխանաբար ընդամենը 17 տոկոս կազմող ձայնավորները տեքստում ստանում են շուրջ 42 տոկոս արժեք: Նշանակում է հարյուր հնչյունից արևմտահայերենում 42-ը ձայնավոր է (ի միջի այլոց այդ թիվը գրաբարում շուրջ մեկ տոկոսով ավելի է. նկատի պետք է ունենալ, որ գրաբարը հարուստ է երկբարբառներով):

Այսպիսով, աղյուսակներից կարելի է հետևյալ եզրակացությունները հանգել.

1. Գրական արևմտահայերենը, հայոց գրական լեզուներին հատուկ սկզբունքից չի շեղվում. բաղաձայն-ձայնավոր հարաբերակցության մեջ ձգտում է ձայնավորային լեզուների խումբը, այն դեպքում, երբ համակարգում բաղաձայնների գերակշռությունը որոշակի է, թեև դրական արևմտահայերենը արեւելահայերենի համեմատությամբ աչքի է ընկնում ձայնավորային համեմատաբար բարձր տոկոսով՝ շուրջ 17-ի դիմաց 19 տոկոս:

2. Վիճակագրության տվյալներով ամենահաճախական հնչյւթներն են՝ ա, ն, ե, ր:

Ըստ վիճակագրության տվյալների, ամենահաճախական առաջին յոթ հնչյւթները կազմում են տեքստի շուրջ 52 տոկոսը: Բացի վերոհիշյալ հնչյւթներից՝ ա, ն, ե, ր, այդ յոթնյակի մեջ են մտնում նաև ը, ի, ու ձայնավորները, այսպիսով հարյուր հնչյունի կեսից ավելին ձայնավորներ են և ձայնորդներ: Ընդ որում ձայնորդներից ն-ն հաճախականությամբ զիջում է միայն ա-ին՝ հարյուր հնչյունից մոտավորապես 10-ը ն-է, ն-ի ամենահաճախական բաղաձայն լինելը մի շարք հանգամանքներով է պայմանավորված: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

Հեղինակ Լ. Բալայան Գ. Զոհրաբ Շ. Եսենուր Ա. Մ.

Հնչույթ	Քիվը	%-ը	Քիվը	%-ը	Քիվը	%-ը	Քիվը
1	2	3	4	5	6	7	8
Ա	213	13,46	275	14,28	172	13,17	305
Է	169	10,68	185	9,60	101	7,73	224
Ե	140	8,84	154	7,99	122	9,34	217
Բ	114	7,20	148	7,68	103	7,89	177
Հ	102	6,44	106	5,50	76	5,82	144
Ի	82	5,18	106	5,60	65	4,98	117
ՈՒ	67	4,23	94	4,88	56	4,29	74
Ք	60	3,79	89	4,62	51	3,90	109
Յ	66	4,17	72	3,74	46	3,52	90
Վ	68	4,30	64	3,32	55	4,21	91
Օ	52	3,28	87	4,51	40	3,06	93
Մ	56	3,54	50	2,59	42	3,22	83
Դ	51	3,22	55	2,85	43	3,29	60
Դ	28	1,77	39	2,02	40	3,06	75
Ք	41	2,59	51	2,65	25	1,91	48
Ս	47	2,97	44	2,28	32	2,45	48
Հ	25	1,58	42	2,18	23	1,76	46
Յ	36	2,27	20	1,04	35	2,68	51
Զ	24	1,51	32	1,66	19	1,45	40

1	2	3	4	5	6	7	8
Л	23	1,45	35	1,82	32	2,45	34
Ф	27	1,70	22	1,14	18	1,38	34
Р	20	1,26	37	1,92	15	1,15	28
Г	12	0,76	21	1,09	15	1,15	30
Д	14	0,88	15	0,78	27	2,07	27
С	11	0,69	19	0,99	8	0,61	30
Н	12	0,76	21	1,09	11	0,84	21
В	10	0,63	16	0,83	11	0,84	16
Э	5	0,32	15	0,78	14	1,07	13
З	7	0,44	8	0,41	6	0,46	8
А	1	0,06	3	0,16	3	0,23	6
Б	—	—	—	—	—	—	—
Среднее		1583		1927		1306	

9	10	11	12	13	14	15
1,45	23	0,99	7	1,34	154	1,54
1,45	38	1,64	9	1,72	148	1,48
1,19	30	1,29	7	1,34	137	1,37
1,28	33	1,42	6	1,14	117	1,17
1,15	27	1,16	4	0,76	114	1,14
1,28	27	1,16	8	1,53	103	1,03
0,90	16	0,69	1	0,19	82	0,82
0,68	17	0,73	3	0,57	73	0,73
0,55	14	0,60	3	0,57	64	0,64
0,34	7	0,30	2	0,38	38	0,38
0,26	7	0,30	3	0,57	23	0,23
—	1	0,04	—	—	1	0,01
2339		2321		524		10000

1) Ա-ն հանդես է գալիս ամենահաճախական ածանցների կազմում՝ ուրթուհ, ալիան, ուն, աւնի, ունի և այլն, 2. Ա-ն հոգնակազմ թեքութիւնների տարր է (նեւ), 3. Ա-ն բայաձևերի երրորդ դեմքի (հոգնակի թիւ) ցուցիչ է (գրեմ) և այլն:

Ամենահաճախական հնչույթների պատկերը վկայում է, որ Տ. Միլեակու ներկայացրած աշխարհի լեզուների հնչույթների առաջնային շարքը ավելի հստակորեն դրսևորվում է հայերենում, ուր հանդես են գալիս ոչ միայն ա-ի-ու-է ձայնավորային հակադրությունը, այլև Ա-Ե առաջնային հնչութային միավորները:

Որպես երկու գրականներին բնորոշ ընդհանուր հատկանիշ նշելի է ը հնչույթի հաճախականութունը:

Վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ լեզուն ունի վիճակագրական կայուն արժեքներով բնութագրվող որոշակի հնչութային ոլորտներ (խոսքը մանավանդ բաղաձայնական համակարգի ներսում եղած ոլորտների մասին է): Եթե տվյալ ոլորտում միավորներից մեկը (հնչութիւն) դուրս է գալիս, ապա նրա վիճակագրական բեռնվածությունը բաշխվում է տվյալ ոլորտում եղած մյուս միավորների վրա: Այսպես, եռաշարք՝ ք-պ-փ, գ-կ-բ, դ-ա-բ, ձ-ծ-ց, չ-ն-շ հակադրությունները կազմում են համապատասխան եռանդամ ոլորտներ արևելահայերենի համար և երկանդամ հակադրությամբ բնութագրվող ոլորտներ՝ ք-փ, գ-բ, դ-բ և այլն: Երևատահայերենի համար, իմանալով արևելահայերենին հատուկ եռաշարք հակադրությունների անդամների վիճակագրությունը առանձին-առանձին, կարելի է պնդել, որ դրանց ընդհանուր միջին արժեքը համապատասխանում է արևատահայերենի երկշարք համապատասխան հակադրությունների ոլորտի անդամների վիճակագրական արժեքներին գումարին: Ստորև ներկայացնում ենք երկու բնական լեզուների հնչութային արժեքներն՝ ըստ նվազող կարգահամարների (աղյուսակ 3):

Հիմք ունենալով աղյուսակ 3-ում եղած տվյալները, այժմ ներկայացնենք նույն արժեքները միասնական գծապատկերով:

Գծապատկերում ուղղահայաց գծի վրա տրված են հնչույթների արժեքները, հորիզոնական գծի վրա՝ հնչույթները: Արևելահայերենի հնչութիւնները ներկայացվել են հոծ գծով, արևատահայերենինը՝ կետագծով:

Ինչպես երևում է թե՛ գծանկարից և թե՛ աղյուսակներից, երկու լեզվավիճակների ամենահաճախական առաջին չորս միավորները բացարձակապես համընկնում են՝ ա, ն, ե, Ե: Այնուհետև՝ նվազող հաճախականության պատկերը ցույց է տալիս, որ կարգահամարներով չհամընկնող հնչյունները երկու գրականներում փոխադարձաբար մոտ գտնվող

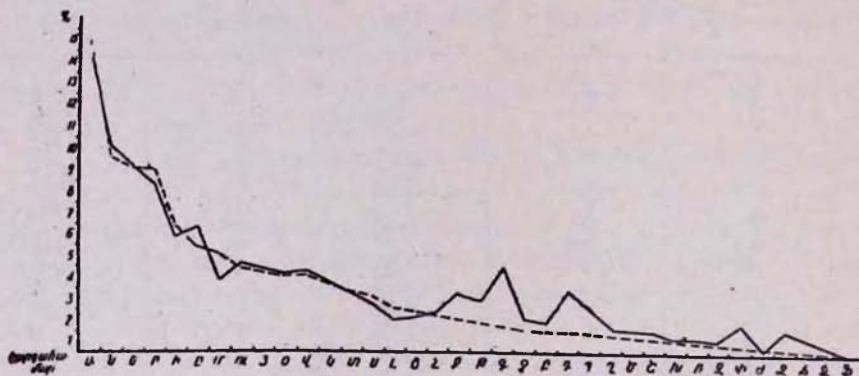
միավորներ են: Այսպես, արևելահայերենում ըստ նվազող հաճախակա-
նության ի-ն նախորդում է ը-ին, արևմտահայերենում՝ հակառակը:
Պատահական է արդյոք այդ. բացարձակապես ոչ, եթե նկատի ունե-

Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ Պ Յ

Արևելահայերեն			Արևմտահայերեն		
կարգահամար	հնչույթ	%-ը	հնչույթ	% -ը	
1	Ա	14,31	Ա	13,60	
2	Ե	9,14	Ե	9,67	
3	Ե (է)	8,61	Ե (է)	8,78	
4	Բ	8,53	Բ	7,97	
5	Ի	5,95	Ը	5,87	
6	Ը	4,88	Ի	5,37	
7	Մ	4,58	ՈԻ	4,13	
8	ՈԻ	3,90	Ք	3,99	
9	Թ	3,67	Թ	3,85	
10	Օ (ո)	3,55	Վ	3,77	
11	Վ	3,51	Օ	3,62	
12	Կ	3,25	Մ	3,30	
13	Տ	2,85	Դ	2,91	
14	Ս	2,56	Բ	2,74	
15	Լ	2,02	Ք	2,45	
16	Ծ	1,92	Ս	2,22	
17	Հ	1,81	Հ	1,90	
18	Բ	1,57	Ծ	1,76	
19	Ք	1,55	Ջ	1,56	
20	Ք	1,33	Լ	1,54	
21	Ջ	1,10	Փ	1,48	
22	Բ	1,07	Բ	1,37	
23	Դ	1,06	Ղ	1,37	
24	Պ	1,04	Ջ	1,14	
25	Ղ	0,98	Շ	1,03	
26	Մ	0,83	Ի	0,82	
27	Շ	0,79	Խ	0,73	
28	Խ	0,71	Ջ	0,64	
29	Ի	0,68	Ջ	0,38	
30	Ջ	0,64	Ժ	0,23	
31	Փ	0,44	Ֆ	0,01	
32	Ժ	0,36			
33	Ջ	0,20			
34	Ճ	0,27			
35	Ջ	0,23			
36	Ֆ	0,03			

նանք տվյալ լեզուների քերականական կառուցվածքը: Այսպես՝ արևմտա-
հայերենում ներկա ժամանակը կազմվում է կը եղանակիչով, Բայական
ժամանակների մեջ ամենաշատ կիրառվողը ներկան է: Այդտեղից էլ ը

ձայնավորի համեմատաբար բարձր հաճախականությունը՝ արևելահայերենի համեմատությամբ: Մենք նշեցինք միայն մեկ փաստ: Իհարկե, կարելի է նշել մյուս հնչյունների համար առանձին-առանձին գործառական բեռնվածության պատկերում ունեցած շեղումները երկու զրականներում: Բայց հատկապես կանգ առնենք հետևյալ երևույթի վրա, եթե արևելահայերենում ձայնեղները, խուլերը և շնչեղ խուլերը միասին

վերցրած կազմում են տեքստի շուրջ 19 տոկոսը, ապա երկշարք բաղաձայնական համակարգ ունեցող արևմտահայերեն տեքստում դարձյալ ձայնեղները և շնչեղ խուլերը միասին վերցրած կազմում են շուրջ 19 տոկոս: Այդ ևս վկայում է այն մասին, որ գործառական բեռնվածության ժամանակ հնչյունները ոչ թե առանձին-առանձին, այլ որոշակի ոլորտներով են ունենում իրենց կայուն արժեքները: Այսինքն՝ եթե հայտնի է, որ երկու զրականներում ձայնավորները կազմում են 41 տոկոս, ապա այդ նշանակում է, որ նրանցից որևէ մեկում այս կամ այն ձայնավորի հաճախականության միջին ցուցիչից բարձր կամ ցածր արժեքներ ունենալու դեպքում ստեղծվում է ձայնավորային ոլորտի մյուս միավորների բարձր կամ ցածր հաճախականության՝ ռեալ հնարավորություն: Այդպես էլ եղել է մեր վիճակագրած հատվածներում. այսպես՝ եթե արևելահայերենում ա-ն ավելի հաճախական է (14 տոկոսից ավելի), քան արևմտահայերենում (13 տոկոսից ավելի), ապա մյուս ձայնավորները արևմտահայերենում հարաբերաբար մեծ արժեքներ են ստացել (հմտ. աղյուսակները և գծագիրը): Ինչպես հստակ կերպով երևում է գծագրից՝ երկու զրականների գործառական բեռնվածության կորերը հիմնականում համընկնում են և շեղումներ են տալիս այն

դեպքում, երբ արևմտահայերենում տվյալ հնչյունը կատարում է արևելահայերենի երկու հնչյունի դեր. այսպես, շեղումները զգալի են գ, զ, ք, ձ, փ, ք, ր հնչյունների դեպքում, որովհետև արևմտահայերենի համապատասխան հնչյունների արժեքները միջին հաշվով համընկնում են արևելահայերենի ինչպես ձայնեղ և պարզ խուլերին, այնպես էլ՝ ձայնեղ և շնչեղ խուլերի արժեքներին միասին վերցրած:

Վիճակագրական քննությունը ապացուցում է այն դիտարկումը, որ գործառական հարաբերաբար մեծ բեռնվածություն ունեն այն հնչյունները, որոնք ավելի շատ հարաբերությունների մեջ են մտնում: Եվ իրոք, երկշարք հարաբերություններ ունեցող հնչյունները ավելի քիչ հաճախական են, քան եռաշարքը: Ի վերջո, եթե գ, ծ հնչյունները երկշարք են, ապա ձ, ջ հնչյուններն էլ եռաշարք են, բայց ցածր հաճախականություն ունեն: Երկու գրականներում էլ ֆ-ն ամենացածր հաճախականություն ունեցող հնչյուն է. կարելի է ասել, որ ֆ-ն երկու գրականների ամենաթույլ հնչյունն է:

Այժմ առանձին-առանձին անդրադառնանք բաղաձայն և ձայնավոր հնչույթներին խոսքում: Տեքստի բաղաձայնական հագեցվածությունը, այսինքն՝ ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունների հարաբերակցությունը, տիպաբանական կարևոր ցուցիչներից է: Երկու գրականներում ձայնավորների և բաղաձայնների քանակային հարաբերությունը հետևյալ պատկերն ունի.

	Արևելահայերեն		Արևմտահայերեն	
	համակարգ	տեքստ	համակարգ	տեքստ
ձայնավորներ	6 13,89	41,20	6 19,40	41,37
բաղաձայններ	30 86,11	58,80	25 80,60	58,73

Ինչպես տեսնում ենք, համակարգում ունեցած տարբերությունը խոսքի մակարդակում բացարձակապես հարթվում է: Երկու գրականներում էլ՝ ձայնավոր-բաղաձայն հարաբերակցությունը ստանում է հետևյալ արժեքները՝ 41—59:

Ըստ այդ տվյալի, կարելի է ասել, որ արևելաֆայերենը և արևմտաֆայերենը աշխարհի լեզուների շարքում միջին դիրք են զբաղում: Այդ նշանակում է, որ հայերեն տեքստի բաղաձայնական հագեցվածության աստիճանը ուղղակի վկայում է, որ հայերենում բաղաձայնական կապակցություններ թույլատրելի են միայն որոշ սահմաններում: Իհարկե, պետք չէ կարծել, թե ունենալով միևնույն ցուցիչները, երկու գրականներում հավասարապես թույլատրելի են բաղաձայնական միևնույն կապակցությունները: Բնավ: Այսպես, արևելահայերենը արևմտահայերենի

համեմատությամբ թույլատրում է բաղաձայնական կապակցություն բառասկզբում, մինչդեռ այն արևմտահայերենին բնորոշ չէ:

Հնչութային վիճակագրության արժեքները կարող են որոշակի գաղափար տալ նաև տվյալ լեզուների քերականական կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին և հակառակը: Բերենք մի օրինակ՝ արևելահայերենի ի ձայնավորը արևմտահայերենի համապատասխան հնչույթի համեմատությամբ ավելի հաճախական է (առաջինում այն ունի 4 կարգահամարը, երկրորդում՝ 6, բայց ահա արևմտահայերենի ու հնչույթը ավելի բարձր արժեքներ ունի, քան արևելահայերենի ունի (համապատասխանաբար 7 և 8 կարգահամարներ): Դա վկայում է այն մասին, որ արևելահայերենում ի-ն որպես հոլովական թեքույթ ավելի մեծ դեր է կատարում, քան արևմտահայերենի համապատասխան հրնչույթը և հակառակը, նույն դերով արևմտահայերենի ուն ավելի մեծ բեռնվածություն ունի (ինչպես ցույց կտրվի հոլովման հարացույցի քննության ժամանակ, իսկապես երկու դրականների հոգնակիների ղուգադրությունը դրա լավագույն ապացույցը կարող է ծառայել):

Հնչույթների հաճախականությունը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե խոսքի գործարանները ինչպիսի բեռնվածություն ունեն, Ըստ լեզվի բարձրացման աստիճանի, երկու դրականներում ձայնավոր հնչյուններն ունեն բաշխման հետևյալ պատկերը.

լեզվի բարձրացում	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
վերին Ի, Ու	9,85	9,50
միջին է, Ը, Օ	16,94	18,27
ստորին Ա	14,31	13,60

Ինչպես տեսնում ենք, եթե երկու գրականների վերին շարքի ձայնավորներն իրենց արժեքներով համընկնում են, իսկ ստորին շարքի ա ձայնավորի արժեքների տարբերությունը էական չէ, ապա միակ քիչ թե շատ զգալի շեղումը տալիս են միջին շարքի ձայնավորները: Ընդ որում արևմտահայերենը արևելահայերենի համեմատությամբ ավելի շատ է դիմում միջին շարքի ձայնավորներին: Դա պայմանավորված է, անշուշտ, դարձյալ քերականական կառուցվածքի առանձնահատկություններով: Այսպես՝ արևմտահայերենի բացառականը կազմվում է արևելահայերենից ից-ի փոխարեն է-ով, որն էլ բարձրացնում է է-ի արժեքը: Ը-ն նույնպես արևմտահայերենում բարձր արժեքներ ունի, քանի որ այն հանդես է գալիս կը եղանակիչի կազմում, իսկ վերջինս մեծ դեր ունի արևմտահայերենի բայի խոնարհման համակարգում:

Միջին շարքի ձայնավորներից ը-ն երկու գրականներում էլ հանդես է գալիս որպես ռոշ-մշակութային ոլորտի հնչույթ (բնաձայնական բա-

ռերում, նմանաձայնություններում և այլն՝ զրոգրռալ, ճրռճրռալ-ղրգ-ղրգալ և ալլն):

Ձուգաղրվող տվյալները, բացառությամբ միջին շարքի ը ձայնավորի, գերաղանցապես համընկնում են (անհամապատասխանությունները վեց տոկոս շեն կաղմում): Միջին շարքի դեպքում եղած մեկ տոկոս անհամընկնումը դարձյալ պայմանավորված է քերականական վերոհյշյալ կառուցվածքային առանձնահատկությամբ (կը եղանակիշի ը բաղաղրիշով):

Շրթնայնությունը երկու դրականներում ունի հետևյալ արժեքները. արևելահայերենում՝ 7,45 տոկոս, արևմտահայերենում՝ 7,75 տոկոս: Դարձյալ արժեքների զարմանալի զուգաղիպում (համընկնում):

Եթե ամփոփենք բերված տվյալները, ապա կարելի է ասել, որ երկու գրականների ձայնավորային ոլորտում ունեցած մեծ ընդհանրությունները որոշակի կերպով ի հայտ է բերվում տեքստում նրանց ունեցած դրեթե բացարձակ համապատասխանող արժեքներով (երկուսում էլ, ասենք, ետին շարքի ձայնավորները զղալի տոկոս են կաղմում (շուրջ 21 տոկոս), երկուսում էլ միջին բարձրացումը գերակշիռ դիրք է գրավում):

Այլ է բաղաձայն հնչույթների տեքստում ունեցած բաշխվածությունը: Ըստ ձայնի մասնակցության, բաղաձայնների բաշխումը խոսքում երկու գրականներում ունի հետևյալ պատկերը.

	Արևելահայերեն	Արևմտահայերեն
ձայնորդներ	28,62	27,15
ձայնեղ բաղաձայններ	3,96	9,79
Խռչեր	11,62	9,99

Եթե երկու գրական լեղուների ձայնորդների արժեքները էական տարբերություններ չեն տալիս, քանի որ այդ շարքը ինչպես համակարգում, այնպես էլ տեքստում նույն պատկերն ունի, ապա ձայնեղների և խուլների արժեքների միջև զգալի տարբերություններ կան. բնականաբար, ինչպես սպասելի էր, արևմտահայերենի ձայնեղների արժեքները շուրջ 6 տոկոսով բարձրացել են, ըստ այդմ համապատասխանաբար գրեթե նույնչափ իջել է խուլների արժեքը, որը պայմանավորված է արևմտահայերենի պարզ խուլների բացակայությամբ:

Եթե արևելահայերենը հնդեվրոպական մի շարք լեղուներին հատուկ գիծը պահպանում է՝ խուլ բաղաձայնների գերակշռությունը ձայնեղների

հարաբերությամբ (հմմտ. 4 տոկոս՝ 15 տոկոսի համեմատությամբ), ապա արևմտահայերենին այն բնորոշ չէ. այստեղ գործ ունենք ձայնեղների և խուլերի հավասարակշռության երևույթի հետ (երկուսում էլ շուրջ 10 տոկոս):

Կարելի է նույն ձևով ներկայացնել երկու գրական լեզուների բաղաձայնների հարաբերությունը ըստ կազմության եղանակի, ըստ կազմության տեղի և այլն, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս արժեքները, նրանք հիմնականում համընկնում են և էական տարբերությունների մասին արդեն խոսվեց ձայնեղների հետ կապված:

Տփաբանական գրականության մեջ այն համոզումը կա, որ շփական բաղաձայնների շարքում առաջնալեզվայինները ավելի հաճախական են (i, d), ապա գալիս են ետնալեզվայինները և հաճախականության ամենափոքր արժեքներ ունեն շրթնայինները (p, b): Այժմ տեսնենք, թե ընդհանուր հնդեվրոպական (համահնդեվրոպական) այդ երևույթի (ընդհանրույթի) համեմատությամբ ինչպիսի պատկեր են տալիս մեր երկու գրականները.

Հնդեվրոպական լեզուներ t (6,4), k (3,7), d (3,1), p (2,8), b (1,2), g (1,3)

Արևելահայերեն տ (2,8), Կ (3,2), դ (1,1), պ (2,4), բ (1,1), գ (1,3),

Արևմտահայերեն թ. (2,4), ք(2,7), դ. (2,9), փ (1,5), բ(1,5), գ (3,9),

Ինչպես տեսնում ենք համեմատությունից, արևելահայերենում, ինչպես և հնդեվրոպական լեզուներում, խուլ հնչյունները ավելի հաճախական են, քան ձայնեղները (ընդ որում ամենահաճախականը տ-ն է, իսկ հայերենում՝ կ-ն), բայց ըստ աստիճանական նվազմամբ արժեքների որոշ հարաբերություններ են առկա: Նախ աչքի է զարնում, բացի ա և կ հնչյուններից, դ, պ, բ, գ հնչյունների համեմատաբար հավասարաչափ բաշխումը (մոտ հաճախականություններ ունենալը):

Այսպիսով, ամենահաճախական հնչյունների հաջորդականության մեջ հայերենում տեղաշարժ է առկա (հայերենում կ-ն ավելի հաճախական է, քան ա-ն, որը դարձյալ պայմանավորված է քերականական համակարգում կ-ի ունեցած հարաբերաբար մեծ բեռնվածությամբ. հիշենք նրա հանդես գալը որպես եղանակիչ): Այդ է նաև պատճառը, որ արևմըտահայերենում գ-ն այդքան բարձր արժեքներ է ստացել և տվել ամենաբարձր շեղումը՝ 3,99:

Համեմատությունից պարզվում է, որ ա-կ տեղաշարժը (ըստ հաճախականության շտրեփի) զուտ արևելահայերենին հատուկ երևույթ

չէ. արեւմտահայերենում այն դրսևորվել է ք-ֆ տեղաշարժով (համապատասխանաբար ունենալով 2,45 և 2,74 արժեքները)։

Նրկու գրական լեզուների հնչութային վիճակագրությունից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների՝ արեւելահայ և արեւմտահայ գրականները, ի տարբերություն կառուցվածքային մակարդակում ունեցած զգալի տարբերությունների, հնչավիճակագրական քննության ոլորտում ի հայտ են բերում զգալի ընդհանրություններ։ Ամենից առաջ երկու լեզվավիճակներն էլ բնութագրվում են կայուն վիճակագրական արժեքներով։

Վիճակագրական տվյալների զուգադրությունը ցույց է տալիս, որ ընդհանրապես հայերենում հնչւյթների բեռնվածության պատկերը էական շեղումներ չի տալիս։

Յ. Զ. ԽԼՂԱԹՅԱՆ

ՀԶՅՈՒՆԱԿԱՆ ՈՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսքի արտահայտչական հնարավորություններն ուժեղացնող ոճական հնարանքների զգալի մասը հիմնված է հնչյունական միջոցների միտումնային (նպատակային) օգտագործման վրա։ Այդ հնարանքներից են՝ խոսքի հնչյունական կազմակերպման զանազան եղանակները, տաղաչափական առանձին հնարները, ձայնային տարբեր տպավորություններ առաջացնելու միջոցները։ Հասկանալի է, որ այս բոլոր երևույթները դրսևորվում են գերազանցապես բանավոր խոսքում, քանի որ կապված են լեզվի հնչական կողմի հետ։ Գրավոր խոսքն այս պարագայում ուշադրության է առնվում այնքանով, որքանով պետք է միջոցներ գտնել բանավոր խոսքի հնչյունային այդ առաձնահատկությունները գրավոր արտահայտելու և ապա դրանք ընթերցանության ժամանակ վերարտադրելու համար։ Այս առումով, ինչպես և ընդհանրապես, կարևոր է դառնում նաև արտասանության մեջ ոճական-արտահայտչական շերտավորումների հայտնաբերման ու դրանց նկարագրման խընդիրը, որի նպատակը արտասանական հնարավոր իդեալին ձգտելու և խոսքի արվեստի կատարելության հասնելու ուղիների որոնումն է։ Ահա հարցերի այն շրջանակը, որով զբաղվում է հնչյունական ոճաբանությունը։

Եթե հնչյունաբանությունն ուսումնասիրում է հնչյունների ձևավորման ընթացքը, նրանց դիրքային կամ փոխազդեցական փոփոխությունները, խոսքի հնչերանգային և ռիթմական հատկանիշները, ապա հնչյունական ոճաբանությանը հետաքրքրում են այդ երևույթների արտահայտչական հնարավորությունները, այն խնդիրը, թե ինչպես կարելի է այդ երևույթներն այս կամ այն կերպ օգտագործելով հասնել խոսքի առավել արտահայտչականության և հուզականության և, հետևաբար, նրաներգործության ուժեղացման։

Հնչյունական ոճաբանության ընդհանուր ոլորտում կարելի է առանձնացնել երկու շրջանակ, որոնցից առաջինն ընդգրկում է հնչյունական արտահայտչամիջոցներն ու ոճական հնարները, երկրորդը՝ իմաստային-ոճական և հոգեբանական դրդապատճառներից բխող արտասա-

նական առանձնահատկությունները Որոշ հեղինակներ հնչյունական ոճաբանության հետաքրքրությունների շրջանակում մտնում են նաև տաղաչափական երևույթները, որոնք իրականում բանաստեղծության տեսության (պոետիկա) ուսումնասիրելիք հարցեր են:

Մինչև վերջին ժամանակներս խոսքի հնչական կողմը դուրս էր մնում ոճաբանական հետազոտությունների ոլորտից: Ոճաբանության նպատակը համարելով միայն լեզվախոսքային համարժեք (հոմանիշ) իրողությունների ուսումնասիրումը և հնչյունաբանության ասպարեզում այդպիսիք շտեմներով՝ լեզվաբաններն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում էին բառապաշարի, մասամբ էլ քերականական երևույթների վրա: Ավելի ուշ, գործառական սկզբունքով լեզվական ողջ համակարգը դիտարկելու շնորհիվ, ոճաբանական հետաքրքրությունները տարածվում են նաև խոսքի հնչական կողմի վրա: Նույնիսկ ոճաբանության մեջ հատուկ բաժնի՝ հնչաոճաբանության (фоностистика) առանձնացման արդարացի փորձեր են արվում:

Հնչյունական ոճաբանության զանազան հարցերի մասին գրել են սովետական մի շարք լեզվաբաններ, ինչպես Ի. Ռ. Գալպերինը, Ի. Վ. Առնոլդը, Մ. Ն. Կոթինան, Ի. Բ. Գոլուբը և ուրիշներ¹:

Սույն հոդվածը ոճաբանական տեսանկյունից հայերենի հնչյունական-արտասանական երևույթների միավորման և հետազոտման առաջին փորձն է:

Հնչյունական արտահայտչամիջոցներ և ոճական ճեարքներ

Ամեն մի խոսք (գրավոր, թե բանավոր) արտաբերվում է կամ վերարտադրվում, և, հետևաբար, ներկայանում է իբրև հնչյունների որոշակի կազմակերպված ամբողջություն: Հնչյունական կողմը խոսքի համար ծառայում է ոչ միայն իբրև սոսկ ձև, այլև իր բաղկացուցիչների տարբեր փոփոխություններով ու զուգորդումներով դառնում է վերաբերմունքի, տրամադրության արտահայտման կարևոր միջոց: Այդ դերն իրականացվում է ոչ միայն ձայնի տոնի, բարձրության, տևողության, դադարների, հնչերանգի փոփոխություններով, այլև հնչյունների ընտրության միջոցով՝ այդ ընտրությունը կապելով հաղորդվող մտքին, իմաստին կամ տրամադրությանը: Այս ձևով խոսքի արտաքին, հնչյու-

¹ См. И. Р. Гальперин, Очерки по стилистике английского языка. М., 1958; И. В. Арнольд, Стилистика современного английского языка, Л., 1973; М. Н. Кожина, Стилистика русского языка, М., 1977; И. Б. Голуб, Стилистика современного русского языка, М., 1976.

նական կողմը ստանում է գեղազիտական արժեք, դառնում արտահայտչամիջոց, նպաստում խոսքային պատկերների ստեղծմանը:

Խոսքի հնչական կողմի և բովանդակության փոխհարաբերությունը պատկերացնելու համար բավական է հիշել, թե ինչպես միայն ձայնի տոնի փոփոխությամբ միևնույն բառը կամ բառակապակցությունը արտահայտում է տարբեր, երբեմն ուղղակի հակադիր իմաստներ: Այդ միջոցով, առանց խոսքի բառային կազմը փոխելու, կարելի է արտահայտել հեգնանք, ժխտում, արհամարհանք, հիացմունք, վախ, ուրախություն, կարգադրություն, հորդոր և այլն: Սա նշանակում է, որ հնչյունական կազմն ունի ոճական մեծ հնարավորություններ և գեղազիտական տեսանկյունից հսկայական դեր է խաղում խոսքի մեջ: Հասկանալի է, որ ոճական այդ հնարավորություններն իրենց գեղազիտական դերը կատարում են միմիայն խոսքի բովանդակությանն առնչվելով: Հակառակ դեպքում, երբ դրանց առկայությունն ինքնանպատակ է, երբ դրանք անջրպետված են հաղորդվող մտքից, ոչ միայն չեն կատարում այդ դերը, այլև թուլացնում են խոսքի գեղարվեստական արժանիքները:

Հնչյունաբանության ոճական հնարավորությունները կարհիլի է բաժանել երկու խմբի: Առաջինում միավորվում են այն երևույթները, որոնք նպաստում են հեղինակային միտումի համաձայն խոսքի հնչյունական կողմի կազմակերպմանը և դրսևորվում են հնչյունների ու հնչյունախմբերի տարբեր զուգորդումներից ծնվող զանազան էֆեկտների ձևով: Երկրորդ խումբը կազմում են խոսքի արտաբերական կողմին (արտասանությանը) առնչվող երևույթները:

Այսպիսի բաժանման հիմքում դրվում է այն հանգամանքը, որ առաջին խմբի երևույթները խոսողի համար որոշ ազատության, տարբեր մեկնաբանությունների հնարավորություն են տալիս: Դրա շնորհիվ է, որ տարբեր դերասաններ դրամատուրգիական նույն տեքստին կարողանում են տարբեր մեկնաբանություններ տալ: Մինչդեռ երկրորդ խմբի երևույթներն այդ հնարավորությունը գրեթե բացառում են: Այս դեպքում խոսքը վերարտադրվում է հիմնականում այնպես, ինչպես պլանավորել է հեղինակը: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ երբեմն հնչյունական ոճական միջոցների նշված խմբերը համապատասխանաբար կոչում են հեղինակային և կատարողական միջոցներ²:

Խոսքի հնչական կողմին ներկայացվող առաջին պահանջը քառե-
ննչաթյունն է: Կոնկրետ բովանդակություն արտահայտելուց բացի, խոսքը պետք է լինի բարեհունչ, ծառայի ոչ միայն հաղորդակցական, այլև դեղազիտական նպատակների: Հայոց լեզվի հնարավորություններն

² Տե՛ս Խ. Բ. Արհուժ, նշվ. աշխ., էջ 249:

այս ասպարեզում բավական մեծ են Դրան նպաստում են կայուն վերջնավանկ շեշտադրությունը, մեղեդային առոգանությունը, հնչերանգի ճկունությունը, ձայնորդ հնչյունների առատությունն ու գործածության մեծ հաճախականությունը, ինչպես նաև մի շարք այլ գործոններ, որոնք հայերեն խոսքը դարձնում են երաժշտական և ախորժալուր Իսկ երբ այդ բնական գործոններին ավելանում են հեղինակային նպատակադրված որոնումները, խոսքի հնչյունական կազմի արտահայտչական հնարավորություններն ավելի են մեծանում:

Բարեհնչությունը սովորական լլավ, գեղեցիկ հնչում իմաստից բացի ոճաբանության մեջ նշանակում է նաև զգեղահնչաբանություն (инструментовка), այսինքն՝ խոսքի հնչյունական կազմի այնպիսի ընտրություն, որ համապատասխանում է ասույթի տրամադրությանը³: նման համապատասխանության ստեղծման միջոցներից են հնչյունական կրկնությունները, նմանաձայնությունը, ռիթմը և այլն:

Գեղահնչման կարևոր միջոցներից է հնչաձայնագրությունը (звукоспись)՝ արտահայտության հնչյունական կազմի համապատասխանությունը պատկերվող առարկային կամ երևույթին: Որոշ լեզվաբաններ և հոգեբաններ առաջ են քաշում լեզվի հնչյունների և զանազան հոգեկան ու մտային պատկերացումների համապատասխանության տեսակետը: Մ. Շաստենը, օրինակ, գտնում է, որ լեզուների մեծ մասում տեսողական և լսողական ընկալումների միջև փոխկապվածություն կա, հետևաբար խոսքի մեջ այս կամ այն հնչյունի գերակշռությունը լսողի մեջ արթնացնում է կոնկրետ տեսողական զգացողություն⁴: նման տեսակետներ ունեն նաև Ժ. Վանդրիսը, Ժ. Մարուդոն, Ա. Մորիսը: Այդ տեսությանը տույր է տրվել նաև հայ իրականության մեջ⁵:

Մ. Աբեղյանը «Շալոց լեզվի տաղաչափություն» աշխատության մեջ գրում է. «...բուռն ու բիրտ զգացումներն ու գաղափարները արտահայտվում են կոշտ բաղաձայններով, իսկ մեղմ ու փափուկ զգացումները՝ ձայնորդ լուգային և նաև ն, Մ, Ռ, Բ, Լ) հնչյուններով»⁶, ապա առաջ է տանում իր միտքը ձայնավորների վերաբերյալ. «Ինչպես ամեն բաղաձայն իր հատուկ աղմուկն ունի, նույնպես և ամեն ձայնավոր ունի իր հատուկ երանգը. ուստի գեղարվեստական առձայնություն

³ М. Д. Кузнец и Ю. М. Скребеков, Стилистика английского языка, Л., 1960, с. 95—96; И. В. Арнольд, *Изд. азерб.*, էջ 254:

⁴ *Տե՛ս* նաև А. И. Журавлев, Автоматический анализ эмоционального тона стихотворного текста. Тезисы конф. «Проблемы прикладной лингвистики», М., 1969.

⁵ *Տե՛ս* Կր. Վանցյան, Հայերեն ձայնավորների նվագախությունը, «Մուրճ», 1897, № 6, Լ. Սուխարյան, Գրականության հարցեր, Երևան, 1970, էջ 168:

⁶ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Կ. Ե., Երևան, 1971, էջ 337:

այնպիսի ձայնավորներով պետք է լինի, որ համապատասխանի բանաստեղծի արտահայտած հիմնական զգացումին: Եթե մի տրտում ու տխուր վիճակ է նկարագրվում, կարելի չէ բաց ու պայծառ Ա-ձայնավորի հանգիստություն անել և, ընդհակառակն, պայծառ և ուրախ տրամադրությունը կարելի չէ արտահայտել Ու, Ի, Ը խուլ ձայնավորների հանգիստությամբ⁷: Սակայն, ինչպես երևում է, նա վերոնշյալ տեսությունն ամբողջությամբ չի ընդունում: ՔԱյս ամենի մասին... կարելի չէ մի որոշ կանոն դնել: Թեպետ կան տեսություններ զանազան լեզուների ձայնավորների երանգի մասին... Բանաստեղծին իրեն է մնում միշտ որոշել, թե երբ և որ ձայնավորը ինչ ազդեցություն է թողնում⁸: Եվ, իրոք, դժվար չէ կոնկրետ օրինակներով ցույց տալ այդ կարծիքի անհիմն լինելը: Բազմաթիվ տխուր, նույնիսկ սողբերգական իմաստ ունեցող բառեր կան, որոնք կազմված են պայծառ և ուրախ Ա-հնչյունով (մաճ, խավաբ, դագաղ, ճառաչ, ախ, վախ. և այլն): Այս և նման մտքերը գերազանցապես սուբյեկտիվ բնույթ ունեն, փորձառական ճանապարհով չստուգված, չճշտված (մի բան, որ անհնար է) և, ինչ խոսք, ընդունելի չեն: Պետք է խոսել ոչ թե հնչյունների մեջ ի սկզբանե պարունակվող իմաստի կամ երանգի մասին, այլ նույնատիպ հնչյունների կրկնություններից կամ խոսքի մեջ դրանց գերակշռությունից ծնվող տրամադրության և ձայնական տպավորության:

Ասույթի հնչյունական կազմի ընտրությունն, անշուշտ, ազդում է նրա ընդհանուր տրամադրությանը: Ճնշյունական կրկնությունները, իհարկե, գեղարվեստական արտահայտչության յուրահատուկ միջոցներ են, — իրավացիորեն գրում է Ի. Ռ. Գալպերինը: — Նրանք կարող են, օրինակ, ուժեղացնել հուզական ազդեցությունն ընթերցողի վրա, ստեղծել արտահայտության որոշակի տոն, իսկ երբեմն էլ որոշակի զուգորդություններ առաջացնել բնության մեջ գոյություն ունեցող իրական հնչյունների ու ձայների հետ, բայց դրանից նրանք որոշակի իմաստի կրողներ չեն դառնում⁹:

Բարեհնչության պահանջները արձակ և չափածո խոսքերի վերաբերմամբ տարբեր են: Այն, ինչ չափածոյում համարվում է բարեհնչության ստեղծման միջոց (հնչյունական կրկնություններ, հանգ), արձակում դիտվում է իբրև դրա խախտում: Նման միջոցները արձակ խոսքում հաճախ մոծվում են երգիծական նպատակով: Արձակում բարեհնչության առկայությունը հիմնականում կախված է խոսքի արտաբեր-

⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

⁸ Նույն տեղում, էջ 338—339:

⁹ Н. Р. Галперин, *նշված աշխ.*, էջ 278:

ման բնական պահանջների պահպանումից: Իբրև լրացուցիչ միջոցներ ծառայում են նախադասության ծավալը, կառուցվածքը և խոսքի ուժմը: Գի դը Մոպասանը մի առիթով դրել է. «Դարձվածքը կապրի միայն այն դեպքում, եթե համապատասխանում է շնչառության բոլոր պահանջներին: Ես գիտեմ՝ այն լավ է, եթե կարելի է կարդալ բարձրաձայն: Վատ գրված արտահայտությունները չեն դիմանում այդ փորձությանը: Նրանք ճնշում են կուրծքը, նեղացնում են սրտի զարկերը և, հետևապես, հարմարված չեն կյանքի պայմաններին»¹⁰:

Հնչահանգության մասնավոր դրսևորումներից է բնաձայնությունը՝ բառի, արտահայտության հնչյունական կազմի նմանեցումը բնության կամ կենդանիների արձակած ձայներին, խոսքի կառուցումը այդպիսի բառերից: Հայերենում նմանօրինակ բառերը բավանան մեծ թիվ են կաղմում, խնչպես՝ ծուղբուղո՛ւ, հա՛ֆ, զոմալ, կոխն, զոռոց, միա-ս՛ւ, ծի՛վ-ծի՛վ և այլն:

Հ. Թումանյանը «Անուշ» պոեմում գետի ջրերի ձայնը պատկերում է վրշվրշալ, վաշ-վիշ, վուշ-վուշ բնաձայնական բառերով:

Վրշվրշում է գետը—վո՛ւշ, վո՛ւշ,
Ու հորձանք է տալիս հորդ,
Ու կանչում է՝ «Արի՛, Անո՛ւշ,
Արի՛, տանեմ յարիդ մոտ...»:

(Հ. Թումանյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1958):

Ն. Զարյանը հանրային դաշտերում աշխատող մեքենաների աղմուկն ու եռուզեռը սլատկերելու համար օգտագործել է բնաձայնությունը, որ հանդես է գալիս բաղաձայնույթի հետ խառն:

Շիրալի շեն դաշտում
Հիմա
Շափշափում են,
Քափթափում,
Խլրտում
Շոգ —
Շափ-շափ,
Քափ-թափ...
— Շի՛խ՛ի՛ն
Շին-բարդ-բարդ...
Շին-բարդ-բարդ...
Շափ—շափ
Քափ—թափ...¹¹,

¹⁰ ГИ де Мопасан, Полное собрание сочинений, т. XIII, М., 1965, с. 202.

¹¹ Ն. Զարյան, Զրանցքի կապույտ երկրում, Երևան, 1926, էջ 11:

Հայ բանաստեղծների հնչյունական ձևական որոնումները շատ չեն. Հաճախ նրանց գործերում նմանաձայնությունը հանգես է գալիս մաս-նակի դրսևորումներով:

Հնչունական կրկնությունների օգտագործումը

Հնչյունական կրկնությունները խոսքի վրա կարող են երկակի ազդեցություն գործել: Դրանց տարերային, շմտածված առատությունը կարող է իջեցնել խոսքի գեղարվեստական արժեքը, անբարեհնչյուն պատճառ դառնալ: Մինչդեռ, երբ հնչյունների կրկնությունն արվում է հեղինակային հատուկ նպատակադրումով, արտահայտչական կարևոր դեր է խաղում: Ահա թե ինչու բանաստեղծական խոսքում հաճախ են դիմում այդ հնարանքին:

Հնչյունական կրկնություններ բանաստեղծության մեջ դրսևորվում են բաղաձայնային, առձայնային և ճանգի ձևով:

Բաղաձայնային. — Բաղաձայնայինը միևնույն տողի կամ արտահայտության ներսում նույն կամ նման բաղաձայն հնչյունների կրկնությունն է¹²,

Իբրև բանաստեղծական խոսքի արտահայտչական միջոց, բաղաձայնայինը հայ գրականության և բանահյուսության մեջ հայտնի է դեռ վաղնջական ժամանակներից: Նախագրային և հին գրաբար բանաստեղծության մեջ, ուր բացակայում էր հանգը, ուղիղական և երաժշտական տպավորություն ստեղծելու հիմնական միջոցը հնչյունական կրկնություններն էին:

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի.
Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ,
Ընդ եղեգան փող՝ ծովս ելանէր,
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաչ պատանեկիկ.
Նա հուր հեր ունէր,
(Ապա թե) բոց ունէր մորուս,
Եւ աշկունքն էին արեգակունք:

12 Լեզվաբանության մեջ բաղաձայնային համապատասխան լատիներեն «ալիտերացիա» տերմինը երբեմն օգտագործվում է առհասարակ հնչյունների (թե՛ բաղաձայն, թե՛ ձայնավոր) կրկնությունն անվանելու համար: Տե՛ս Օ. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, с. 40:

Ո՛տար ինձ զօուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
Զվազելն եզանց և զվարզելն եղչերուաց...

(«Մարգարիտներ հայ քնարերգուի», հ. 1,
Երևան, 1971)։

Միջնադարյան բանաստեղծները ժողովրդական բանահյուսութեան
ոճական այլ առանձնահատկութիւնների հետ միասին իրենց ստեղծա-
գործութիւններում լայնորեն օգտագործում էին նաև բաղաձայնույթը,
Դրա մի շարք դասական օրինակներ է տվել Գր. Նարեկացին։

Գոհար վարդն վառ առնալ
Ի վեհից վարսիցն արփենից։
Ի վեր ի վերայ վարսից
Մաւալէր ծաղիկ ծովային...
Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ
Մաւալանայր յառաւօտուն...

(Գ. Նարեկացի, Տաղեր, Երևան, 1957)։

Բաղաձայնույթը բավական տարածում ունի նաև հայ նոր բանաս-
տեղծութեան մեջ։ Ընդ որում ոճական այդ հնարանքի գործածութիւնները
կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա. երբ բաղաձայնույթն օգտագործվում
է բնութեան երևույթների ձայնական տպավորութիւններ ստեղծելու,
համապատասխան զգացական ու պատկերային զուգորդութիւններ
առաջացնելու նպատակով, բ. երբ բաղաձայնների կրկնութիւնը սոսկ
հնչյունախաղ է գոյացնում և միայն ուժեղացնում բանաստեղծութեան
երաժշտականութիւնը։ Առավել շատ հանդիպում են երկրորդ տիպի
գործածութիւններ, սակայն կարելի է բերել բավական օրինակներ ևս,
երբ հեղինակներին հաջողվել է հնչյունների կրկնությամբ ստեղծել ան-
հրաժեշտ ձայնական էֆեկտներ։

Զ. Թումանյանը «Ախթամար» բալլադում [Մ], [Զ] բաղաձայննե-
րի կրկնությամբ վերարտադրում է ալիքների ձայնը։

Մըփում է ծովն ալեծածան
Մփում է սիրտը տըղի.
Գոռում է ծովն ահեղաձայն,
Նա կըտվում է կատաղի։

(Զ. Թումանյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1958)։

Նույնը տեսնում ենք նաև Ավ. Իսահակյանի հետևյալ երկատողում.

Մովն ալեկոծ, սանձակտոռ,
Իր թար շրթներն է կրծում ...

(Ավ. Իսահակյան, Լիրիկա, Երևան, 1968)։

Ջանգապաների ձայնի ղգացական վերարտադրման նպատակով Մ. Մեծարենցը կրկնում է [Զ] բաղաձայնը.

Տո՛ւր ինձի, Տե՛ր, ուրախությունն անանձական.
ղանգապաներո՛ւ պես զայն կախեմ ամեն զրբան՝
ու դերթ նարոտ ամեն դրան զայն պսակեմ:

Բաղաձայնությւթը Մ. Մեծարենցի սիրած բանաստեղծական հնար-
ներից է.

Գիշերն անույշ է, գիշերն հեշտագի՛ն,
հաշիշով ոճուն ու բալասանով.
լուսեղեն ճամպին ես կանցնիմ գինով՝
գիշերն անույշ է, գիշերն հեշտագի՛ն...

Հոգվույս դպի ու թմրուկի
կիչնե՛ծ ծիծաղն այս գիշեր,
ծնծղաներու պես ցնծուն՝
ծափ կգարենն իմ հուշեր:

Խոնջ իրիկունն արագորեն կը խոնարհի գեպի խավար...

Մութ սենյակիս մեջ կշրջեմ առջի համբույրն անընկճ...

Ցայգն է ժայթքում իր շողակի շատրվաններն անընկճ...

(Մ. Մեծարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1956)։

Բաղաձայնությի այս կարգի գործածությունների լավ օրինակներ է
տվել Վ. Տերյանը: Աշնանը վերաբերող նրա բանաստեղծություններում
[Շ] հնչյունի կրկնությամբ տողերի միջից ասես լսվում են աշնանային
քամու սոսափն ու թափվող տերևների շրշյունը:

Աշնան մշուշում շշուկ ու շրշյուն,
— Բարդիններն են բաց պատուհանիս տակ,—
Դու ես, որ դարձյալ թախծով հիշում,
Կանչում ես նորից . կարոտով հստակ:

Անտես ու հուշիկ իմ շուրջը շրշում
Եվ շշնջում ես և անուշ շրշում,
Պայծառ տրտմությամբ ինձ ես անընդ
Ու գաղտնի սիրով սիրում ու հիշում:

Կամ՝

Աշուն է, անձրև... Ստվերներն անձև
Դողում են դանդաղ... Պաղ, միապաղաղ
Անձրև՝ ու անձրև՝...

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1960)։

Ընդհանրապես կարելի է նշել, որ բաղաձայնույթին՝ իբրև գեղարվեստական արտահայտչամիջոցի, հաճախ են դիմել Մ. Մեծարենցը, Ավ. Իսահակյանը, Վ. Տերյանը, Հ. Շիրազը, Հ. Սահյանը, Սոսկական բաղաձայնույթը, երբ հնչյունական խաղերը լուրջ բարեհնչուն ու երաժշտական են դարձնում խոսքը, հանդիպում է նրանց շատ ստեղծագործություններում։ Վ. Տերյանը բաղաձայնույթ ստեղծելու նպատակով դիմում է ոչ միայն նույն, այլև նման հնչյունների կրկնությանը։

Ցուրտ անձրև է միգում

Հեկեկում,

Տխրություն է երգում

Իմ հոգում։

Վարդավառի վարդերը վառ

Երգող երգչիդ երգվում եմ ես...

Լույսն էր մեռնում, օրը մթնում,

Մութը տնից տուն էր մտնում։

Ես տեսա քեզ իմ ճամփի մոտ,

Իմ մտերի՛մ, իմ անծանոթ։

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1)։

Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների երաժշտականության պատճառներից մեկը նրանցում հնչյունական կրկնությունների, առանձնապես բաղաձայնույթի առատությունն է։

Մենակ, անընկեր ձեր գիրկն եմ ընկել,

Կենսական ծովի ահեղ պտույտնե՛ր...

Սիրեցի. յարքս տարան,

Ցարա տըվին ու տարան...

(Ավ. Իսահակյան, Լիրիկա)։

Բանաստեղծը նույն կամ նման հնչյունները կրկնում է ոչ միայն միևնույն տողում, այլև ողջ բանաստեղծության մեջ։ Երբեմն էլ մի քառատողում եղած բաղաձայնույթին մյուս քառատողում հաջորդում է մեկ ուրիշը։ Դրանով պահպանվում են ոտանավորի ռիթմական թափն ու երաժշտական լարվածությունը՝ միաժամանակ խուսափելով միապաղաղությունից։

—Քնքուշ լուսնի շուշան-փոշին

Մաղեց հեզ դետի վերա։

Մեղմիկ խըշշաց ցորեն, ցողուն,

—Սիրտըս անդո՛րր կծըփա։

Ուռիները նազա ս—ծածա՛ն,
Տերենները կշքնչեն,
Ծիտ ու ծիծեռ ճուղքի վրան
Վառ երազում կնընչեն...

Լուս կծորե աստղը շողե՛ր
Ու ծըղրիղը կծըղրա.
Քամին կերզե գաղտնի երգեր,—
— Միտքըս հեռո՛ւ կաըլանա...

Լուսնակն անցավ,— մութը մըթին
Մաղեց հեզ գետի վըրա...
Ծանրը խըշշաց լացող ուռին,
— Սիրտըս տըխո՛ւր կհեա...

(Ավ. Խաճախյան, Լիրիկա),

Բաղաձայնույթի դրսևորումներ կան նաև բանաստեղծի «Աբու-լա-լա Մահարի» պոեմում։ Այնտեղ, ուր բանաստեղծը նկարագրում է քարավանի ընթացքը, գիշերային անդորրը, բաղաձայնույթն օգնում է ստեղծելու համապատասխան հուզական տպավորություններ.

Եվ զողանչները ծորում քաղցրալուր՝ ողողում էին դաշտերը անդորր...

Եվ զողանշում էր ողջ երկինքն անհուն՝ աստղերի շթեղ, անշեղ դաշնակով...

(Ավ. Խաճախյան, Երկեր, 1955),

Ժամանակակից հայ բանաստեղծները ևս հաճախ դիմում են բաղաձայնույթին։ Սակայն նրանց գործերում այդ հնարանքը լուկ արտաքին-ձևական, երբեմն էլ երաժշտական տպավորություն է ստեղծում և իմաստային-հուզական բեռ չի կրում։

Ա՛խ, Շամիրամ շամբշտաշուրթ,
Դու չիմացար, որ անհագուրդ
Սուրը սիրտ չի գերել կարող,
Սուրը սեր չի բերել կարող,
Քեկուզ արար աշխարհ գերի,
Սուրը երբեք սեր չի բերի ...

Սոսավում է ու սիրով սարն է ելնում իմ սոսին,
Սոսին իմ սեզ հարսի պես լուսնի ոսկե կուժն ուսին,
Ու ես շորորն եմ հիշում իմ Շուշանի ապրելում,
Որ հուշ դարձել մշուշում ու ինձ դրժել՝ չի հիշում...

(Հ. Շիրազ, Լիրիկա, Երևան, 1946),

Եվ հոգնաշավիղ աշխարհների մեջ,
 Ինչ կանչերով էլ ականջս շահեն,
 Ինչ սերերով էլ սիրտս պաշարեն,
 Ինչ համերով էլ կաշառեն լեզուս,
 Շաղոտ շուրթերով՝ շարականաշուք,
 Քո շշուկներն եմ կրկնելու նորից:

Երկնքում բամբյուն է ու բոց,
 Երկնքում՝ կայծ ու կռիվ,
 Բախվում են խորթ ու խոռով
 Ամպերը խոփվ-խոփվ:

Խրվում են իրար երախ,
 Խրտնում են իրար զրկից,
 Բռնում են իրար թիկունք,
 Բռնում են իրար բկից:

(Զ. Սաենյան, Քարափների երգը, Երևան, 1968):

Երբեմն նույն կամ նման հնչյունների կրկնություններն ուղեկցվում են նման բառերի կրկնությամբ:

Ձորի վրա:
 Միվ-ծիվ հավթեր,
 Ու ձորի մեջ ծիլ-ծիլ ոսկի:
 Քերծներն ի վար
 Մերպերի մեջ
 Քարանձավի
 Բլրի կրծքին
 Ալեծածան
 Միծեռնախոտ
 Ու թավակուրծք
 Մործորն ի վար

Մվեն-ծվեն
 Երկինք ծավի:
 Մըլընգ-ծըլընգ
 Մղրիղի երգ
 Մուլ-ծուլ փախչող
 Մուրումած ուլ
 Մի քարայծի:
 Մուփ-ծուփ շրվեծ,
 Մուպերի մեջ
 Մաղիկ, ծիծաղ
 Ու ծիածան:

(Զ. Սաենյան, Քարափների երգը):

Առձայնույթ.— Խոսքին երաժշտականություն և բարեհնչություն հաղորդող հնարանքներից է նաև առձայնույթը՝ ձայնավորների կրկնությունը բանաստեղծական նույն տողի կամ արտահայտության ներսում:

Հնչյունների կրկնության այս տեսակը ավելի քիչ է հանդիպում, քան բաղաձայնույթը: Դրա հիմնական պատճառը առձայնույթի և պատկերվող երևույթի իմաստային-հուղական կապի թուլությունն է:

Այն չի կարող նույնպիսի հուզական լիցք կրել, ինչպես բաղաձայնույթը և օգտագործվում է հիմնականում բարեհնչություն ստեղծելու նպատակով:

էս ճամփեն ուր-մուր,
Սև ծովի բուր կերթա...

Ան՝ա՛յտ, անորո՛շ, անձև՝ տենչերով
Զգտում է հոգիս հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ...

(Ավ. Լաճապան, չորիկա),

Ցրտա՛ւր, հողմավա՛ր
Դողացին մեղմաբար
Տերևները դեղին
Պատեցին իմ ուղին...

Ճաճանչները թռչան...
Կանաչները աշնան —
Իմ խոհերը մուր՝
Ցրտահա՛ւր, հողմավա՛ր...

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1),

Հ ա ն գ.— Առձայնությն ու բաղաձայնությը հնչյունների չկանոնավորված կրկնություններ են և կառուցվածքային ինչ-ինչ սխեմաների շեն ենթարկվում։ Երբ հնչյունները կրկնվում են կանոնավոր կերպով՝ որոշակի համակարգով, առաջանում է հանգ։

Գոյություն ունի հանգի սովորական (լեզվական) և բանաստեղծական ըմբռնում։ Սովորական իմաստով հանգը երկու և ավելի բառերի վերջի շեշտված ձայնավորների և դրանց հարող հնչյունների նույնությունը կամ նմանությունն է. պայծառ-անտառ, երես-անանես, ծառ-մացառ¹³,

Բանաստեղծական ըմբռնմամբ հանգը երկու կամ ավելի տողերի վերջի համահնչունությունն է՝ սկսած վերջին շեշտված ձայնավորից¹⁴,

Աղբյուրն անուշ հեթիաթի պես
Խր լույս երգով ժպտում էր մեզ.
Դու՛ մոտեցար մեղմ, համրաթայլ,
Որպես քնքուշ իրիկվա փայլ։

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1),

Հանգը բանաստեղծության մեջ կրկնակի դեր է կատարում։ Լինելով հնչյունական ներդաշնակման միջոց՝ նա միաժամանակ ունի և ռիթմական նշանակություն։ Միշտ բանաստեղծական տողի միևնույն դիրքում կրկնվելով՝ հանգ կազմող հնչյունները կամ հնչյունակապակցություն-

¹³ Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 336:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 345:

ներն առավել ևս շեշտում են խոսքի ուժը, ձևավորում և ավարտում են բանաստեղծական տողերը, շաղկապում միմյանց և այդ կերպ ամբողջականացնում խոսքը կամ նրա հատվածը:

Հայ բանաստեղծության մեջ հանգը մուծվել է X—XI դարերից, Առաջին գրավոր տեղեկությունը նրա գործածության մասին գտնում ենք Գր. Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմում: «Հալեաց բանաստեղծութիւն ևղանակողք ի նոյն գիր բերեալ զավարտմունս տանցն, ի մի գիծ սահմանեալ կացուցանեն»,— գրում է նա: Հիշյալ ողբասացների նման ինքն էլ պոեմի այդ հատվածը հանդավորում է Ն—հնչյունով:

Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ, ելնելով Նարեկացու վկայությունից, կարելի է ենթադրել, թե X դարի երկրորդ կեսին հանգն արդեն գործածական էր հայկական ժողովրդական երգերում¹⁵:

Դրավոր բանաստեղծության մեջ ամբողջովին հանգավոր գրված առաջին դործերից մեկը Գր. Մագիստրոսի «Հաղարտողն» քերթվածն էր: Հեղինակի վկայությամբ ինքն այդպես դրել է ցույց տալու համար, թե հայ բանաստեղծության մեջ ևս կարելի է գործածել արաբական պոեզիայի «կափա» կոչված հնարը, այսինքն՝ հանգավորումը: «Տաղաչափութիւնը արաբացուցն սովորաբար վարժաբանութեամբ մրցեալք միայոդ աւարտեալ գծի. զոր դուք կափայ անուանէք»,— գրում է Գր. Մագիստրոսը: Ընդհանրապես գոյություն ունի կարծիք, թե հանգը սկզբնավորապես արևելյան պոեզիային բնորոշ երևույթ է եղել և եվրոպական բանաստեղծության մեջ մտել է իբրև արևելյան, մասնավորապես արաբական ազդեցություն: Այդ կարծիքն, անշուշտ, անհիմն չէ:

Հետագայում, հատկապես նոր գրականության մեջ, հանգը լայնորեն տարածվել ու մշակվել է: Այժմ էլ, սակայն, գրվում են անհանգ, այսպես կոչված սպիտակ ոտանավորներ: Դա հատկապես արվում է այն ժամանակ, երբ հեղինակն առավելապես մտահոգվում է բովանդակությունը ճշգրիտ հաղորդելու խնդրով:

Երբ որ տավարն է ծաղիկ արածում՝

Չեմ զգում ո՛չ ցավ,

Ո՛չ էլ ափսոսանք.

Իսկ երբ որ մարդն է պոկում ծաղիկներ՝

Միշտ ինչ-որ մի ցավ,

Ինչ-որ ափսոսանք

Մագում է հանկարծ

Ու ծակում հոգիս...

(Գ. Սևակ, Մարգը ափի մեջ, Երևան, 1963):

Բանաստեղծական տողերի հանգավորումը կատարվում է տարբեր հաշորդականությամբ՝ կից (ԱԱԲԲ), խաչաձև (ԱԲԱԲ), օղակաձև (ԱԲԲԱ) և այլն։ Սա վերաբերում է սովորական քառատող բանաստեղծական տներին։ Այլ կառուցվածքի ոտանավորներում (տերցիններ, սոնետներ, տրիոլետներ) գործում են հանգավորման ուրիշ սկզբունքներ¹⁶։

Տողավերջի շեշտված վանկերի գոյացրած հանգն արական է։ Վերջնավանկ շեշտադրության շնորհիվ հայերենում հանգերը մեծ մասամբ արական են։

Որպես կարմիր մի վերք, մի արնագույն թուրա,
Բռնկվել է ահա հորիզոնի վրա,
Այրվում է, որպես իրիկնային մի սեր,
Ու գնում է դեպի մայրամուտ ու գիշեր...

(Ծ. Ձառնեց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1962)։

Իգական (անշեշտ) հանգերը հայերենում քիչ են, քանի որ մեր լեզվում խիստ սակավ են շեշտվում ոչ վերջին վանկերը։

Եվ ինչ է տվել ինձ բնությունը,—
Հավիտյան նորոգ իր հնությունը,
Իր ջրվեժների անքնությունը
Եվ հոգնահույով իր կրկնությունը...

(Լ. Սաֆյան, Փարափների երգը)։

Իգական հանգեր շատ են կազմվում օժանդակ բայի կրկնությամբ, որն, ինչպես հայտնի է, չի շեշտվում։ Ամբողջովին այդ կերպ է հանգավորված օրինակ, Լ. Սահյանի «Պապը» ոտանավորը։

Իմ պապը տնկել է
Մեր գյուղի շիվերը,
Իմ պապը պայտել է
Մեր գյուղի ձիերը,
Իմ պապը մեր գյուղի
Պատերը շարել է
Եվ բուրբ կամերը
Մեն-մենակ քարել է...

(Լ. Սաֆյան, Փարափների երգը)։

¹⁶ Հանգի և առհասարակ հայերենի տաղաչափության մասին տե՛ս Մ. Աբեղյան, *Նշված, աշխ.*, էջ 336—381, Էդ. Զեքեյան, *Գրականության տեսություն*, Երևան, 1972, էջ 277—332։

Հանգերը լինում են ճշգրիտ և մոտավոր, ճշգրիտ հանգի մեջ
կրկնվում են նույն հնչյունները:

Ծաղիկները թռած դեպի հուրն է բռնում,
Ու այրվում են, այրվում նրա թևերը ետքը,
Բայց նորից ու նորից նա կրակ է տեղում
Ու բոցի մեջ փնտրում ուրիշ վայելք աւեր...

(Վ. Դավթյան, Ամառային ամպրոպ, Երևան, 1964):

Մոտավոր հանգերում կրկնվում են նման հնչյուններ:

Քյո հրը էր ...Անձրեն անցել էր արդեն,
Ու բուրում էին դաշտերը խաղաղ,
Երբ հանկարծ այգուց դու կլար իմ դեմ
Ոտերով բոբիկ ու ցաղաշաղախ...

(Վ. Դավթյան, Ամառային ամպրոպ):

Մոտավոր հանգերը հաճախ կառուցվում են առձայնույթի օգտագործմամբ՝ կրկնելով շեշտված ձայնավորները, ահա թե ինչու այդպիսի հանգերը կոչվում են նաև առձայնութային (ասոնանսային):

Դեռ երդում է այստեղ դուռնան,
Դեռ դճուղ սիրտ է հուզում.
Թող հոգիդ դառնորեն ոռնա—
Միևնույն է կմեռնի անկեղու...

(Ե. Ձաբենց, Երկերի ժողովածու, հ. 1):

Դիրքային տեսակետից հանգերը կարող են լինել երեք տիպի՝ վերջնահանգ, որը տողի վերջում է, միջնահանգ (կամ ներքին հանգ), որը տողի ներսում է, և գլխահանգ, որը տողի սկզբում է: Գործնականում մեծ մասամբ կիրառվում են վերջնահանգները, որոնք բանաստեղծության հանգավորման սովորական ձևն են: Մինչ այժմ բերված բոլոր օրինակներն այդ տիպի են:

Միջնահանգները շատ սակավ են գործածվում, որովհետև դրանք թույլ հանգեր են:

Սև գիշեր, և հուշեր և խոհեր անհամար,
Մոռացված հրազներ՝ շուշաններ թառամած...

Մշուշներն են սաճում... Սոսավում է ուրիշ...
Իմ օրեր անհատնում, անխնդում և անտուն...

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1):

Սակայն երբեմն բանաստեղծները կարողանում են միջնահանգերը վարպետորեն զուգակցել վերջնահանգերին և հասնել առավել ներդաշնակության: Այդ կերպ է ամբողջովին կառուցված Վ. Տերյանի հետեյալ ոտանավորը:

Սև գիշերն է գրկել ինձ, մութն է պատել իմ ռդին,
Քեղ եմ կանչում ես ներքե, իմ հեռավոր, իմ անգին...

Ես մոլորված մի կրակ, ես անհաստատ մի հոգաբե,
Վիհեր, վիհեր անհատակ-տրտմություն ու քփոփառ:

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1):

Միջնահանգեր կարող են գոյանալ նաև նույն տողի ներսում, օրինակ՝

Ո՛չ տրտունջ, ո՛չ մրմունջ սգավոր,
Հեռացի՛ր, մոռացի՛ր ինձ հավետ,
Իմ ուղին միշտ մթին, մենավոր,
Կըզնամ իմ ղծկամ ցավի հետ:

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1):

Գլխահանգեր գործնականում գրեթե չեն պատահում, եթե չհաշվենք բառակրկնությունն ու հարանունությունը տողասկզբում:

Լուրթը մեղնից՝ երկինքը դու,
Շուրթը մեղնից, դու համբույրը,
Ծուրտը մեղնից, իսկ դու՝ կրակ,
Իսկ դու՝ օջախ,
Իսկ դու՝ թռնիր...

(Պ. Սևակ, Անլուրի զանգակատուն, 1959):

Ռ Ի Ք Մ

Ռիթմը խոսքի ղանազան տարրերի կամ հատկանիշների համաչափ կրկնությունն է, որն արտահայտվում է մե՛րթ շեշտված և անշեշտ վանկերի, մե՛րթ խոսքի թափի արագացման ու դանդաղեցման, մե՛րթ միակերպ պատկերների ու արտահայտչամիջոցների որոշակի հաջորդականությունով:

Ք. Վ. Տոմաշևսկին խոսքի ռիթմը բնորոշում է որպես «հնչման օրինաչափ կարգավորվածությունը ժամանակի մեջ»¹⁷, նկատի ունենա-

¹⁷ Б. В. Томашевский, О стихе, Л., 1929, с. 258.

լով միայն հնչական կողմը: Բայց, ռիթմն ունի նաև գեղագիտական կողմ, որի շնորհիվ այդ հատկությունը վերագրվում է նաև այլ, ոչ շարժուն, ստատիկ երևույթների (ճարտարապետություն, գեղանկարչություն, քանդակագործություն): Այս առումով էլ, զարգացնելով Տոմաշևսկու միտքը, Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին գրում է. «Ռիթմը կապված է միանմանի հաշորդականությանը՝ ժամանակի մեջ»¹⁸,

Բնության մեջ ամեն ինչ, որ կապված է շարժման հետ, ունի իր որոշակի ռիթմը: Խոսքը նույնպես, իբրև դինամիկ պրոցես, ունի իր որոշակի ռիթմական կառուցվածքը: Բանաստեղծական խոսքի ռիթմն ավելի ցայտուն և որոշակի է, քան արձակինը, որովհետև բանաստեղծության մեջ օգտագործվող տաղաչափական զանազան հնարները ուժեղացնում են այն: Արձակ խոսքի բնական ռիթմն ուժեղացվում է պատկերների, թեմաների և տեքստի առանձին հատվածների կրկնությամբ, նախադասությունների զուգահեռ կառուցվածքով, թվարկումներով և մակդիրների որոշակի դասավորությամբ¹⁹:

Արձակ խոսքին ևս ռիթմական կառուցվածքի հատուկ լինելը նշել են մի շարք լեզվաբաններ ու գրողներ:

«Ռիթմը—դա ինքը բնությունն է»,—գրում է Դ. Դեմիրճյանը:—Ռիթմը շատ կարևոր դեր է խաղում խոսքի մեջ, ուստի դրական երկի լեզուն մշակելիս պետք է հաշվի առնել այն: Սակայն շատ վարպետ և սկսնակ գրողներ շատ անգամ կոտրում, փշացնում են այդ ռիթմը և զգալով, որ «ինչ-որ բան լավ դուրս չեկավ», չեն գիտակցում, թե այդ ինչ էր, որ լավ դուրս չեկավ²⁰:

Ինքը՝ Դեմիրճյանը, ռիթմական արձակի բազմաթիվ հիանալի նմուշներ է տվել հատկապես «Վարդանանք» պատմավեպում: Կրկնություններն ու թվարկումները, իրենց սովորական արտահայտչական գերից բացի, խոսքին տալիս են նաև համաչափություն: Միևնույն կամ նման միավորների կրկնության հետևանքով խոսքը բաժանվում է արտասանական համաչափ հատվածների, որից էլ ծնվում է խոսքի ներդաշնակությունը և ռիթմը: Օրինակներ՝

«Մուժն ընկավ:

Եվ ահա վեր կացավ անդրվրկանյան տափաստանային խելագար բուրբ,|բարձրացրեց ձյունի շեղչերը,|թափահարեց հսկայական ջվալնե-րը,|ծալթեց դաշի ամպեր,|սկսեց ձաղկել անծայրածիր տարածու-թյուններ...

¹⁸ А. А. Реформатский, Фонологические этюды, М., 1975, с. 53.

¹⁹ Н. В. Арнольд, *Եզված աշխ.* 267.

²⁰ ՀՄՄՀ գրականության և արվեստի թանգարան, Դեմիրճյանի ֆոնդ, գործ № 872:

...Հետո երեկոն իջնում էր հովտի վրա, /ձորերը խոժոռվում էին./ երկիրը կապտում, |հետո սևանում, |երկնքի անդունդից դուրս էին լողում աստղերը: |Աղախինները անկողիններ էին փռում կտրանը, |և Արտակի տատիկը երեխաներին պառկեցնում էր քնելու» (Դ. Դեմիտրևյան, Վարդանանք, Երևան, 1954):

Այս օրինակներում խոսքի ուժմը պայմանավորված է ոչ միայն խոսքի՝ միանման բաղադրիչներից կազմված լինելով, այլև այդ բաղադրիչների կազմության բնույթից: Նախադասությունները միշտ չէ, որ արտաբերվում են մի շնչով: Շատ հաճախ նրանք իրենց հերթին տրոհվում են ավելի փոքրածավալ արտասանական միավորների, որոնք, ծավալային մեծ տարբերություններ չունենալով, արտասանական ընդհանուր շղթայում ստեղծում են միմյանց հաջորդող միաչափ կամ գրեթե միաչափ օղակներ, որոնց որոշակի հաջորդականությունը ծնում է ուժի:

Ահա ուժիական արձակի մի նմուշ ևս Ավ. Իսահակյանի «Լիլիթ» պատմվածքից:

«Եվ հեռուն երկնածիք լեռներն էին սուզվել կապույտ լուծթյան մեջ արծաթացուլ ձյունապսակներով: Սյունաբարձ ապառաժներից գլխավայր նետվում էին ջրերը և ահագնագույն դղորդով լցնում անձամները, ուր խարոյաշ ալժյամներն էին հանգիստ առնում:

Լեռների ոտների տակ Սնդուսի ծովն էր հեռվում, ուր լուսափետուր որորները քնքշորեն խփում էին իրենց կուրծքը ոսկեծայր կոհակներին և սուրում էին դեպի հեռավոր զմրուխտաշող կղզիները: Այնտեղ երփնաթերթ ծաղիկներն էին խնկում և բարձրուղի արմավենիներն էին օրորվում գուրգուրող հովերի մեջ» (Ավ. Իսահակյան, Երկեր):

Այս հատվածում ուժիմաստեղծ հիմնական տարրը տրամաբանական շեշտն է, որ միշտ ընկնում է նախադասությունների ենթակաների վրա (լեռներն էին սուզվել..., ալժյամներն էին հանգիստ առնում..., ծովն էր հեռվում..., ծաղիկներն էին խնկում..., արմավենիներն էին օրորվում), իսկ դրանից էլ գոյանում է նախադասությունների նման կառուցվածք:

Ռիթմական տարբեր կառուցվածքներն ընթերցողի մեջ համապատասխան տրամադրություն և վերաբերմունք են առաջացնում: Սակայն ուժիմը սոսկ զարդարանք չէ, այլ կապված է խոսքի իմաստին, բովանդակությանը և հաճախ դառնում է նրա արտահայտիչ տարրերից մեկը: Ռիթմը կարող է տպավորել շարժումը, իրադրությունը: Այդպես, օրինակ, «Աբու-լալա Մահարի» պոեմում տաղաչափական կառուցվածքից ծնվող ուժի մի շնորհիվ Ավ. Իսահակյանը խոսքի մեջ նմանակում է ուղտերի քարավանի շարժումը:

Եվ քարավանը Արու-ձալայի՝ աղբյուրի նման մեղմ կարկտչելով՝
Քայլում էր հանգիստ, նիրհած գիշերով, հնչուն զանգերի անուշ
զողանջով:

Հավասար քայլով շարժվում էր ճամփան այն քարավանը ոլոր ու մո-
լոր,

Եվ զողանջները ծորում քաղցրալուր՝ ողողում էին դաշտերը անդորրի
(Ավ. Իսախանյան, Երկեր):

Իսկ ՚լ. Տերյանը ավտոմեքենայի սլացքի տպավորությունը բա-
նաստեղծորեն արտահայտում է յուրահատուկ ութմական կառուցված-
քով:

Մեր ավտոն արագ,
Արագ
Թռչում է,
Որպես հրաթև
Թեթև
Թռչուն մի
Դաշտերով անափ, անսահման,
Օվկիան
Տափարակ.
Ժեղքում սև մութը
Աչքերով,
Աչքերով կրակ,
Մեր ավտոն,
Ավտոն մեր,
Ավտոն.—
Արթուն աղմկում,
Անքուն
Ժշում է,
Ժշում է,
Որպես ահավոր,
Հղոր
Թռչուն մի:

(Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1961):

Ռիթմական յուրահատուկ կառուցվածք ունի Ե. Չարենցի հետևյալ
բանաստեղծությունը, ուր նկատելի է ձիերի դոփյունի և ընթացքի տպա-
վորություն ստեղծելու ձգտում, որի իրականացման համար բանաս-
տեղծը դիմել է նաև բնաձայնությունը:

Դոփո՛ւմ են, դոփո՛ւմ են, դոփո՛ւմ են ձիերը,
Մթի մեջ դոփում են, խփում են պայտերը,
Պայտերը խփում են, խփում են հողին.—

Անժաշտ է գիշերը, անհայտ է ուղին,
Գնում են, գնում են, գնում են ձիերը,
Մոտիկ են, հեռու են, դոփում են պայտերը,
Պայտերը դոփում են քունքի՛ս մեջ հիմա...
Անհայտ է աշխարհը՝ անցում է ու մահ...

(Ե. Զառենց, Երկերի ժողովածու, հ. 1),

Այսպիսով՝ խոսքի ութմական ճիշտ կառուցվածքը ոչ միայն նպաստում է նրա արտահայտչական, այլև օժանդակում բովանդակության և համապատասխան տրամադրությունների առավել ցցուն, շոշափելի դառնալուն: Ռիթմը հատուկ է թե՛ շափածո, թե՛ արձակ խոսքին, ընդ որում վերջինում նրա դերն ու նշանակությունն ավելի պակաս է, քան առաջինում:

ԱՐՄԱՍԱՆԱԿԱՆ ՈՃԵՐ

Արտասանական ոճեր—խոսքի արտաբերական կողմին վերաբերող հնչյունական արտահայտչամիջոցների դրսևորումները մեծ մասամբ անհատական բնույթ ունեն և դժվար է դրանք կանոնարկել: Սակայն, այդուամենայնիվ, կարելի է ընդհանուր գծերով ցույց տալ, թե առոգանության որ բաղադրիչներն ինչ շափով են առնչվում հուզականությանը, ինչպես են այդ միջոցներն արտահայտում խոսողի հույզերը: Բացի այդ, արտասանության մեջ ևս նկատելի են ոճական դրսևորումներ՝ այսպես կոչված արտասանական ոճերը:

Հաղորդակցման նպատակի և պայմանների ազդեցությունը մարդու խոսքի վրա նկատվում է ոչ միայն բառապաշարային, քերականական, արտահայտչական դրսևորումներով, այլև արտասանության մեջ, խոսքի ոճական նկարագիրն ամբողջական լինելու համար պետք է հաշվի առնել վե՛ն նաև արտասանական տարբերությունները:

Արտասանության մեջ ոճական շերտավորումը դրսևորվում է արտասանական տարբեր եղանակներով, որոնք բնութագրվում են խոսքի հստակության և թափի տարբերություններով: Արտասանական այդ եղանակները կոչվում են արտասանական ոճեր:

Արտասանական ոճերի մասին ուսմունքը հիմնադրել է Ֆրանսիացի լեզվաբան Պ. Պասսին XIX դարի վերջին: Ռուսագիտության մեջ այդ հասկացությունը մուծվել է Լ. Վ. Շչերբայի կողմից, իսկ Ռ. Ի. Ավանեսովը և իր աշակերտները շարունակել ու զարգացրել են այդ ուսմունքը:

Ինչպես ոճաբանական շատ հարցերում, այս դեպքում էլ առկա են տարբեր մոտեցումներ: Դրա հետևանքով էլ զանազան հեղինակներ առանձնացնում և նկարագրում են տարբեր թվով արտասանական ոճեր: Ֆրանսիացի լեզվաբանները, հետևելով Պ. Պասսինին, ավանդաբար ճանա-

չում են չորս ոճեր (մտերմիկ-խոսակցական, մանրակրկիտ-խոսակցական, հրապարակային խոսքի, բանաստեղծությունների ընթերցման), ի. Վ. Շչերբան ընդունում է արտասանական երկու ոճ՝ լրիվ (полный) և խոսակցական (разговорный)²¹, Հետագայում ուս հնչյունաբանների կողմից առանձնացվեց նաև երրորդը՝ շեզոֆ ոճը:

Հայերենի արտասանական ոճերի մասին խոսվում է Թ. Ղարազյուլյանի «Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը» գրքում, ուր հեղինակը առանձնացնում է երկու ոճ՝ բարձր (ընտիր) և խոսակցական²², Այգ, ինչպես նաև ուսերենի համապատասխան լրիվ և խոսակցական ոճերի առանձնահատկությունների դիտարկումից երևում է, որ դրանք երկուսն էլ այս կամ այն կերպ կարող են ներկայացվել իբրև շեղումներ սովորական միջին մակարդակից: Այսպես կոչված բարձր ոճը, իբրև «դիտական», «հսկողության տակ պահվող» արտասանություն²³, արդեն ինքն աշխարհին է: Ինչ վերաբերում է խոսակցական ոճին, ապա դա, ուսումնասիրողների վկայությամբ, միատարր չէ, այլ բաղմատեսակ իրողությունների մի ամբողջություն, «որի հնչյունաբանական բնութագիրը տալն այնքան էլ հեշտ չէ»²⁴, Ահա թե ինչու հայերենում արտասանական միայն երկու ոճերի գոյության մասին պնդումը համոզիչ չէ: Հայերենում ևս բավական հստակորեն առանձնացվում են արտասանության երեք ոճեր, որոնք նույնպես հարմար է կոչել շեզոֆ, ֆոնետիկական և անփուլթ:

Ինչպես արդեն վերոհիշյալ, արտասանական ոճերի տարբերական հարցում հիմնական գործոններն են արտաբերման հստակությունը և բաժիր (տեմպը): Մնացածը դրանցից բխող երևույթներ են:

Արտասանության շեզոֆ ոճը սովորական, բնական, հանդարտ խոսքին հատուկ արտասանություն է, որ հանդիպում ենք ռադիոյի հաղորդավարների խոսքում լուրերի և նման այլ նյութերի ընթերցման ժամանակ: Այդ ոճով են երբեմն կարդացվում նաև զեկուցումներն ու դասախոսությունները: Այսպիսի արտասանության ժամանակ լրիվ իրացվում է խոսքը բաղադրող բառերի հնչյունական ողջ կազմը. բոլոր հնչյուններն արտաբերվում են հստակ ու պարզորոշ, խոսքի թափը սովորա-

21 Տե՛ս Լ. Վ. Շչերբա, Фонетика французского языка, изд. 4, М., 1953, Լ. Վ. Շչերբա, О разных стилях произношения и об идеальном фонетическом составе слов. Избранные работы по русскому языку, М., 1957.

22 Թ. Ղարազյուլյան, Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը, Երևան, 1974, էջ 80:

23 Նույն տեղում, էջ 81:

24 Լ. Լ. Булакин, Фонетика русского языка, М., 1970, с. 101.

կան է, փոքր-ինչ դանդաղեցված: Արտասանության շեղոք ոճը ազատ է և՛ հոստորական զանազան ելևէջումներից, և՛ կցկտուրությունից, հնչերանգը բավականաչափ միապաղաղ է՝ առանց տրամաբանական ու հուզական ընդգծումների:

Այս ամենի շնորհիվ արտասանական շեղոք ոճն է դրվում լեզվի հնչյունական համակարգի նկարագրության հիմքում, ուսումնասիրությունների ժամանակ օգտագործվում են նրա փաստերը:

Մյուս ոճերն իրենց բնույթով շեղոք ոճից կատարվող շեղումներ են (ոչ բացասական իմաստով), որոնցից մեկում ընդգծվում և ուժգնացվում են շեղոք ոճի, եթե կարելի է ասել, դրական գծերը, մյուսում՝ բացասական:

Արտասանության ճեղքառական ոճը հատուկ է հրապարակային, հանդիսավոր խոսքին և դրսևորվում է միտինգներում, ժողովներում կամ ռադիոյով տրվող հատուկ հաղորդագրությունների ընթերցման ժամանակ:

Հրապարակային խոսքի ընդհանուր նպատակը՝ ազդել ունկնդիրների վրա, ոչ միայն ինչ-որ բան հաղորդել, այլև հուզել նրանց, թելադրում է նաև արտասանության միտումնավոր ընդգծում, որ նպաստում է խոսքի լիակատար ըմբռնմանը: Այս ոճը բնորոշվում է արտաբերման առավելագույն հստակությամբ: Բաղադրիչ բոլոր հնչույթները պարզորոշ ու ընդգծված են հնչում և՛ շեշտված, և՛ անշեշտ վանկերում, խոսքի թափը սովորականից ավելի դանդաղ է, հաճախ սովորականից ավելի են միջբառային և միջդարձվածային և երբեմն նույնիսկ միջվանկային դադարները: Այս ոճով խոսելը բավական լարվածություն է պահանջում:

Հոստորական ոճում մեծ տեղ ունեն տրամաբանական և հուզական շեշտերը, հնչերանգային զանազան ելևէջները, որոնք երբեմն ավելի են ընդգծվում ճարտասանական այլևայլ հնարանքների ու ոճական բանադարձումների օգտագործման հետևանքով:

Եթե շեղոք ոճով կարող է խոսել գրական լեզվին տիրապետող ամեն անհատ, ապա հոստորական ոճին տիրապետում են ոչ բոլորը, քանի որ դա կապված է որոշակի հմտության հետ:

Արտասանության անփույթ ոճը հատուկ է սովորական անբռնաբոս խոսակցությանը և հանդիպում է առօրեական երկխոսություններում: Այս դեպքում խոսքի թափը նկատելի սրագ է, արտաբերումը՝ նշանակալիորեն կցկտուր: Արտաբերման հստակության տեսակետից անփույթ ոճը զգալիորեն զիջում է շեղոք ոճին: Նշված պատճառներով այդպիսի արտասանության ժամանակ նկատելի են հնչյունական սղումներ ու փոփոխություններ:

Արտասանության մեջ ոճածին տարրերի գոյությունը մեծ չափով պայմանավորված է խոսքի հնչերանգով և շեշտով: Մասնավորապես բառային շեշտից է շատ բանով կախված լեզվի արտասանական բնույթն ու ընդհանուր բնութագիրը:

Բառերի վերջնավանկ շեշտադրությունը հայերենի արտասանական չափանիշն է, որով էլ պայմանավորվում է հայերեն խոսքի մեղեդայնությունն ու բնական բարեհնչությունը:

Սովորական, լեզոք արտասանության դեպքում ոչ սպասարկու բառերում շեշտը վերջնավանկ կարող է չլինել միայն սակավաթիվ դեպքերում:

Ա. Երբ վերջին վանկարար հնչյունը Ը հոդն է կամ Ը դադտնահնչյունը, շեշտվում է նախավերջին վանկը (ֆաղա՛քը, գնա՛ցքը, լո՛ւյսը, մա՛ն(ը)ր, ծա՛ն(ը)ր, կա՛յս(ը)ր, վա՛ղ(ը)ր, գո՛ւտ(ը)ր, այսի՛նք(ը)ն, երբեմ(ը)ն և այլն):

Բ. Մի՛թե, գո՛նե, նո՛ւյնիսկ բառերում ընդհանրապես շեշտվում է առաջին վանկը:

Գ. Գրեթե, քացի, նաև, մանավանդ, նամանավանդ բառերում առաջին վանկի շեշտումը հատուկ է արտասանության հոստորական ոճին, իսկ վերջինի շեշտումը՝ լեզոքին:

Դ. Իճա՛րկե բառում միշտ շեշտվում է նախավերջին վանկը:

Ե. Հոստորական արտասանության ժամանակ առաջին վանկը կարող է շեշտվել նաև այսֆան, այդֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ ինչֆան, ինչչափ, այսպես, այդպես, նույնպիսի, դարձյալ բառերում, ինչպես նաև մի քանի դասական թվականներում (չորսո՛րդ, ճինգերո՛ղ, վեցերո՛ղ): Այդ բառերում լեզոք արտասանության ժամանակ շեշտադրությունը սովորական է՝ վերջնավանկ:

Զ. Տասից բարձր թվերից կազմված դասական թվականներում ընդհանրապես շեշտվում է ոչ թե -երո՛ղ-ածանցը, այլ թվական բաղադրիչը (տասնմեկե՛րո՛ղ, քսաներո՛ղ, ճիսունճի՛նգերո՛ղ):

Է. Ո՞ր, ֆանի՞ բաղադրիչներ պարունակող բաղադրյալ դերանուններում շեշտվում են այդ բաղադրիչները (ո՞րերո՛ղ, ֆանի՛երո՛ղ, ո՞րտեղ, ո՛րեկէ):

Ը. Օժանդակ բայը և հարադիր բայերի բայ բաղադրիչները չեն շեշտվում (Արամը քանվո՛ր է: Նա գրո՛ւմ է: Ես լսե՛լ էի: Ցո՛ւյց տալ, դո՛ւրս գալ, վե՛ր ելնել, մա՛ն գալ և այլն):

Երկակի շեշտադրության բոլոր դեպքերում, որպես կանոն, վերջնա-

վանկ շեշտը չեզոք արտասանությանն է հատուկ, ոչ վերջնավանկը՝ հոս-տորական:

Հայերենի բարբառների մի մասը շեշտադրությամբ տարբերվում է գրական լեզվից: Այդ բարբառների ներկայացուցիչների խոսքում, որ-պես արտասանական սխալ, կարող են բարբառի ազդեցությամբ ոչ վերջնական շեշտ ունենալ ուրիշ բառեր ևս:

Ծրկակի շեշտադրություն ունեն օտար բառերը, որոնք ուղիղ ձևով գործածվելի: «հայանում են իրենց մայրենի շեշտը (օ՛պնւա, Խաա՛լիա, Ա՛նգլիա, Դնե՛պր), իսկ թեքված և ածանցյալ ձևերում հետևում են հա-յերենի օրինաչափությանը՝ դառնալով վերջնաշեշտ (օպնւայո՛ւմ, Խաա-լացի՛, Անգլիայո՛ւմ, Դնեպրյա՛ն): Օտար բառերի թեք և ածանցյալ ձևե-րում ոչ վերջնական շեշտադրությունը հայերենի արտասանական կա-նոնների խախտում է:

Քանի որ շեշտի մյուս տեսակները (դարձվածային, տրամաբանա-կան), վերջին հաշվով, այս կամ այն կոնկրետ բառի վրա ընկնելով, ձուլվում են նրա բառային շեշտին և միայն առավել ուժեղացնում են այն, ուստի բառային շեշտն իր բնույթով ազդում է նաև հնչերանգի, հետևաբար և արտասանության ողջ համակարգի վրա:

Արտասանության և հնչերանգ

Արտասանության ոճական տարբերակումները պայմանավորված են նաև տարբեր տիպի խոսքերի հնչերանգների առանձնահատկություն-ներով: Արտասանական ոճերի տարբերակիչ որոշ գործոններ հենց հնչերանգի բաղկացուցիչներ են: Դրանցից բացի հնչերանգի վրա ազ-դում են նաև դադարները, խոսքը արտասանական օղակների բաժանե-լը և այլն:

Ամեն խոսք, արտասանական պրոցեսի ֆիզիոլոգիայի առանձնա-հատկությամբ պայմանավորված, բնականորեն բաժանվում է օղակնե-րի, հատվածների: Այդ հատվածումը պայմանավորված է նաև մտքի տրամաբանությամբ և սովորաբար կատարվում է տրամաբանական դա-դարների միջոցով: Արտահայտության կամ ամբողջական խոսքի իմաս-տը միայն հնչյունների հստակ և պարզ արտասանությունից չի կախ-ված: Հստակ և պարզ արտասանված բառերից բաղկացած խոսքը ևս կարող է աղավաղվել, եթե ճիշտ չտեղադրվեն տրամաբանական դա-դարները: Քննենք, օրինակ, հետևյալ հատվածը.

«Մենք արդեն այնքան ենք ընտելացել ռադիոալիքներով, ինֆրա-կարմիր, ռենտգենյան և հեռավոր ուլտրամանուշակագույն ճառագայթ-ներով ստացված ինֆորմացիան քննարկել տեսանելի ալիքների օգնու-

թյամբ ստացվող ինֆորմացիային հավասար, որ դադարել ենք անդամ կիրառել «անտեսանելի աստղադիտություն» արտահայտությունը, որն ի հայտ է եկել այն ժամանակ, երբ լուսանկարչությունը հնարավորություն ընձեռեց դիտել մերձակա ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները» («Գիտություն», 1978, № 10, էջ 49),

Գիտական խոսքի այս հատվածը բաղկացած է միայն մեկ նախադասությունից, ընդ որում նրա ծավալն այնքան մեծ է, որ մի շնչով երբեք հնարավոր չէ արտաբերել: Ահա թե ինչու այն արտաբերվում է հատվածաբար՝ տրամաբանական օղակներով: Այդ օղակներից առաջինն ընդգրկում է սկզբից մինչև «ռադիոալիքներով» բառը ներառյալ: Դրանից հետո, թվարկման հնչերանգի թելադրությամբ, «ինֆրակարմիր» և «ռենտգենյան» բառերը կազմում են առանձին-առանձին օղակներ: Հաջորդ օղակը միավորում է վեց բառ՝ «հեռավոր ուլտրամանուշակագույն ճառագայթներով ստացված ինֆորմացիան» և այսպես շարունակ: Դժվար չէ նկատել, որ տրամաբանական դադարների այլ տեղադրությունը ոչ միայն խախտում է արտասանության ներդաշնակությունը, այլև դժվարացնում մտքի ընկալումը: Օրինակ՝ «Մենք արդեն լայնքան ենք ընտելացել ռադիոալիքներով, ինֆրակարմիր, ռենտգենյան և հեռավոր ուլտրամանուշակագույն ճառագայթներով...» և այլն: Եթե հատվածի ընդհանուր բովանդակությունը հանգում է «ընտելացել ենք քննարկել...» մտքին, ապա երկրորդ դեպքում այն դառնում է այսպես՝ «Մենք ընտելացել ենք ռադիոալիքներով...», այսինքն՝ ռադիոալիքներն են մեզ ընտելացրել:

Տրամաբանական գազարների անճիշտ տեղադրումը կարող է նույնիսկ տրոհել բառերը: Հայտնի է, որ հայերենի վանկաբաժանման օրինաչափությունները գործում են նաև խոսքի շղթայում, և եթե բառաբաժան դադարները հստակորեն չպահպանվեն, ապա հնչյունների վերաբաշխման հետևանքով կգոյանան նոր վանկեր, և տրամաբանական բառույթների փոխարեն կառաջանան հնչաբառեր, որ կա՛մ տրամաբանական իմաստներ չունեն, կա՛մ, եթե ունեն, ապա աղավաղված: Այսպես՝ «Քարն ընկավ առուն» նախադասության երեք բառույթների անհստակ արտաբերման դեպքում կարող են առաջանալ երեք հնչաբառեր՝ «քար-նընդկա-վառում»: Երբ հնչաբառերը համանուն են դառնում այլ բառույթներին, ապա կապակցությունը կարող է արտահայտել այլ իմաստ: Օրինակ՝ «Նա վերցրեց» կապակցությունը անհստակ արտասանությամբ կարող է դառնալ «նավեր ցրեց»:

Խոսքի ճիշտ արտաբերման հարցում կարևոր նշանակություն ունի տրամաբանական շեշտը: Սա հատկապես պետք է նկատի առնել գրավոր խոսքի վերարտադրման (ընթերցման) դեպքում:

Լեզվաբանական գրականության մեջ նկատված է, որ տրամաբան-

ՆակաՆ շեշտը միշտ դրվում է օժանդակ բային անմիջականորեն նախորդող բառի վրա: Բայց երբ օժանդակ բայ չի՝ լինում կամ երբ չեն ընթերցում, այլ ուղղակի բանավոր խոսո՞ւմ են: Մասնագետները նշում են տրամաբանական շեշտի տեղը որոշելու հետևյալ կանոնները²⁵:

1. Դրանցից առաջինը նոր հասկացության կանոնն է՝ միշտ շեշտվում է խոսքի մեջ մուծվող նոր հասկացությունը:

2. Նախադասության մի քանի բաղմակի անդամներից մեկի շեշտման դեպքում այն տարածվում է նաև մյուսների վրա:

3. Հակադրվող հասկացությունները միշտ առանձնացվում են:

4. Համեմատության մեջ շեշտվում է այն հասկացությունը, որի հետ համեմատվում է:

5. Բառերի կրկնության դեպքում շեշտվում է երկրորդ կրկնակը:

Հաճախ ընթերցանության կամ բանավոր խոսքի ժամանակ խոսողը որևէ բառ է շեշտում իր անձնական տրամադրությունից կախված՝ արտահայտելով որոշակի վերաբերմունք: Այս դեպքում գործ ունենք այսպես կոչված ճգնաբանական շեշտի հետ, որը գլխավորապես պայմանավորված է ենթատեքստով:

Տարբեր տիպի խոսքեր պահանջում են արտասանական տարրեր վերաբերմունք: Շեշտված արտաբերումը, բառերի առանձնացման, ընդգծման այլևայլ եղանակները մեծ մասամբ հատուկ են հոնտորական, մասամբ էլ՝ շեղոք ոճերի արտասանությանը: Բանավոր խոսքում որևէ հասկացության վրա ունկնդիրների ուշադրությունը հրավիրելու նպատակով տվյալ հասկացությունն ընդգծվում է արտասանությամբ: Դրա համար միջոց կարող են ծառայել՝ դանդաղ արտասանությունը, ձայնի բարձրացումը արտաբերման երկարացումը, տվյալ բառից առաջ և հետո ցեզուրա-դադար տալը, վանկատված արտասանությունը և այլն:

* * *

Խոսքի արտասանական կողմի ուսումնասիրությունը լեզվաբանության դժվարին խնդիրներից է: Կայուն և ընդհանուրի կողմից ընդունելի եզրակացությունների համար անհրաժեշտ են ուսումնասիրության օբյեկտիվ մեթոդներ ու եղանակներ: Ցավոք, հնչյունաբանության մեջ այժմ լայնորեն կիրառվող փորձարարական մեթոդները ոճական տարբերակումների հայտնաբերման, առանձնացման ու նկարագրման ուղղությամբ օգտագործելու փորձեր գրեթե չեն եղել: Ահա թե ինչու այս բնագավառում ամեն մի եզրակացություն և միտք անպայմանորեն վրում է ուսումնասիրողի անձնական ընկալման ու ներդգացողության կնիքը:

²⁵ ՅՊ՝ Ե. Емельянова, Что нужно знать диктору? М., 1969, с. 13—16.

**ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆԴԵՄ ԵՎ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ**

Արդի հայերենի միակազմ նախադասությունների շարահյուսական ենթահամակարգում անդեմ և անվանական նախադասությունները դիմավոր, անենթակա և մյուս տիպի նախադասությունների հետ մեկտեղ կազմում են մի առանձին խումբ։ Առաջին հայացքից թվում է, թե ժամանակակից հայ բերականները այս հարցում միասնական կարծիքի են, սահմանադատելով առանձին-առանձին անդեմ և անվանական իմաստները։ Մինչդեռ հետադոտողները մեծ մասը (Ս. Աբրահամյան [1, 134—145, 2, 487—499], Ս. Գյուլբուդյան [4, 122—193], Հ. Հարությունյան [5] և ուրիշներ) անդեմ և անվանական նախադասությունները համախմբում են մեկ ընդհանուր՝ անդեմ նախադասությունների շրջանակներում, որի պատճառով էլ բուն անվանական նախադասությունների քերականական գործառությունը կախման մեջ է դրվում լեզվական այլ կարգից (օրինակ, ստորոգման գաղափարից)։

Այլ սկզբունքով է առաջնորդվում պրոֆ. Վ. Առաքելյանը։ Նա դատում է միմյանցից անդեմ և անվանական տիպի նախադասությունները, քննելով անդեմ նախադասությունների կիրառությունը բայական նախադասությունների բաժնում և իրավացիորեն սահմանելով անվանական տիպի նախադասությունների համար հատուկ ենթաբաժին [3, 12—45]։ Նշենք, որ համամիտ ենք այս վերջին տեսակետին, Միաժամանակ հարկ ենք համարում ավելի լայն շրջանակներով հարցի մեր լուսաբանումը տալ։ Այս կապակցությամբ պարզաբանենք, թե 1. ի՞նչն է ընկաժ անդեմ և անվանական նախադասությունների սահմանադատման հիմքում, ի՞նչն է նրանց նույնացման պատճառը, և, 2. ի՞նչ միջոցների օգնությամբ կարելի է տարբերել նախադասության այդ տիպերը։

Հարցադրման առաջին թեզը սերտորեն կապված է ստորոգման գաղափարի ըմբռնման հետ։ Հայ լեզվաբանները բազմիցս անդրադարձել են այդ հարցին և վերջնականապես հանգել այն կարծիքին, որ ստո-

րոգումը իրականացնող միակ միջոցը բայական ձևն է [1, 19]: Ամփոփելով այս թեզը Գ. Բ. Զահուկյանը դրում է, որ «...բայը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես բայ, այսինքն՝ գործողության, վիճակի, եղելության նշան (փաստորեն որպես դրանց անուն), այլև որպես նախադասության ստորոգման (լայն առումով) արտահայտիչ» [6, 225]: Սակայն ռուս քերականության ազդեցությամբ, հայ լեզվաբանների որոշակի մասը ստորոգման հարցը կապում է տրամաբանական կարգերի հետ: Ռուս լեզվաբաններից Ե. Մ. Գալկինա-Ֆեդորովը անդամ է մյուս տիպի միակազմ նախադասությունների քերականական բնույթը ուղղակիորեն կախման մեջ է դնում տրամաբանական որոշ կարգերից: Այսպես, նա գտնում է, որ «Եթե փորձենք հասկանալ, թե ի՞նչ է իրենից ներկայացնում անդամ նախադասությունը, ապա պետք է պարզել, թե ինչպիսի հարաբերության մեջ է գտնվում լեզուն մտածողության, նախադասությունը՝ դատողության հետ» [8, 5]: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հատուկ ընդգծված է տրամաբանական և լեզվաբանական հասկացությունների սերտ կապը, և այն հասցվում է խիստ մերձեցման աստիճանի:

Ստորոգման գաղափարը ներթափանցել է լեզվաբանության մեջ տրամաբանական ուսմունքից, ուր դատողությունը սովորաբար հանդես է գալիս երկբևեռ կառուցվածքով՝ սուբյեկտի և պրեդիկատի (ստորոգման) առկայությամբ: Սակայն լեզվաբանները դեռ վաղուց նկատել են, որ լեզվում դիտվում են նաև այլ կարգի երևույթներ: Այսպես, ենթակաստորոգյալ տարրական երկբևեռ կամ երկկենտրոն կառուցվածքների հետ մեկտեղ լեզվում (նաև՝ հայերենում) լայն տարածում են դտել անենթակա՝ բայաձևերով արտահայտված նախադասություններ, ավելի ճիշտ՝ բայաձև կաղապարների շուրջը կազմված նախադասություններ, և հակառակը՝ անվանական կամ այլ կարգի բառաձևերով (կաղապարներով) կազմված նախադասություններ: Այս բոլոր միաբևեռ նախադասությունները կոչվում են միակազմ, որոնց թվում՝ անդամ և անվանական տիպի նախադասությունները, ուր առանցքային բաղադրիչները բոլոր տիպի միակազմ նախադասություններում գլխավոր կամ գերադաս անդամ անվանում են ստացել: Գլխավոր անդամի դասական բնորոշումը գտնում ենք Ա. Ա. Շախմատովի մոտ, որը գրում է. «Նախադասության այն անդամը, որն իր նշանակությամբ համապատասխանում է սուբյեկտի և պրեդիկատի զուգորդմանը, մենք անվանում ենք միակազմ նախադասության գլխավոր անդամ» [12, 30]: Ակնհայտ է, որ այստեղ նույնպես հարցը առանց տրամաբանական գաղափարների ներմուծման գլուխ չի եկել, թեև հեղինակը նշում է, որ նախադասությունը դիտում է ոչ թե որպես դատողություն, այլ շարահյուսական մի այնպիսի միավոր, որն անկախ քերականական կառուցվածքից և բաղադրամասերի

կազմութիւնից, նաև քանակից, իր լիարժեք գործառութիւնն ունի լեզվում:

Տրամաբանական միտքը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել լեզվաբանական մտքի վրա: Սակայն, բոլոր դեպքերում, անհրաժեշտութիւն է զգացվել զերծ մնալ գաղափարների մեխանիկական ընդօրինակումներից: Եթե նախկինում հոգեբանները, տրամաբանները և փիլիսոփաները հաստատում էին, որ, օրինակ, անդեմ նախադասութիւնները (Impersonalien) իրենցից ներկայացնում են անորոշ դատողութիւններ, որոնց կազմում բացակայում է անմիջական սուբյեկտը, և որոնք, սակայն, լիարժեք երկկազմ կառուցվածքների փոխակերպեր են, ապա հետագայում և այժմ էլ որոշակի ճշգրտումներ մտցնելով այդ ըմբռնման մեջ, լեզվաբանները ներկայացնում են այն որպէս լեզվին հատուկ օրինաչափ կազմութիւններ: Նույնը կարելի է ասել ինչպես անվանական տիպի նախադասութիւնների առաջացման և ղարգացման եղանակների, այնպես էլ դրանց գոյացման ուղիների մասին: Լեզվաբանական ուսումնասիրութիւնների շնորհիվ պարզվել է, որ անվանական նախադասութիւնները մանրաբաժանման (парцелляция) ղարգացման արգասիք են [11, 322]: Այս տեսակետից ստորոգման գաղափարի ներմուծումը անվանական նախադասութիւն հասկացութեան մեջ փոքր-ինչ խորթ է թվում և հազիվ թե օգնի նման քերականական կառուցվածքների առանձնահատկութիւնների բացահայտման գործին: Նշենք նաև, որ նույնիսկ մեր օրերում ստորոգման և միակազմութեան հարցերը վերջնական լուծում չեն ստացել:

Այսպես, ռուսերենի ակադեմիական քերականութեան մեջ այն կարծիքն է հայտնվում, որ միակազմ (անդեմ, անվանական և այլն) կառուցվածքների ուսումնասիրման հարցը լուրջ և խոր քննութեան կարիք է զոռում (9, 73): Այժմյան վիճակով հարցը թերևս լուծված չի կարելի համարել, քանի որ նույն աշխատութեան վերջերս հրապարակված նոր պրակտիկ «ստորոգում» հասկացութիւնը իր տարածումն է գտել միայն որոշակի տիպի նախադասութիւններում [10, 542], այսինքն՝ չի ընդգրկում լեզվի շարահյուսական ողջ կառուցվածքը:

Ժամանակակից հայ լեզվաբանութեան մեջ տրամաբանական մոտեցումը մնում է անփոփոխ: Այսպես՝ Հ. Հարութիւնյանը, որը կարծես համաձայն չէ ավանդական որոշ դրույթների հետ, ընդունելով ստորոգման գաղափարը, թեկուզև որոշակի փոփոխութիւններով, այնուամենայնիվ, մնում է նույն այդ դիրքերում: Թեև այդ հասկացութեանը նա մի նոր իմաստ է վերագրում, անվանելով այն հնչերանգային ստորոգում (հատուկ ընդգծելով նրա նշանակութիւնն ու դերը՝ նախադասութեան կազմավորման ընթացքում) [5, 5—7], սակայն դա, մեր կարծիքով,

ամենևին էլ չի նպաստում անդեմ և, հատկապես, անվանական նախադասությունների թե՛ քերականական և թե՛ հնչերանգային կառուցվածքների առանձնահատկությունների վերհանման գործին: Ի դեպ, նշված տիպի նախադասությունների հնչերանգային առանձնահատկությունների քննությամբ զբաղվել ենք նաև մենք: Վերլուծության արդյունքները ցույց տվեցին, որ, նույնիսկ տարբեր հնչերանգային հաղորդակցական տիպերին պատկանելով, անդեմ և անվանական նախադասությունները խիստ տարբերվում են միմյանցից¹ և թեկուզ այս տեսակետից նրանք չեն կարող դիտվել որպես մեկ ընդհանուր ենթակարգի առանձին խմբեր, ուստի տվյալ հարցում պետք է ցուցաբերվի նոր մոտեցում:

Անդեմ և անվանական նախադասությունները միմյանցից խիստ տարբերվում են հատկապես իրենց քերականական կառուցվածքներով, մի բան, որ ցույց կտրվի ստորև:

Միակազմ (ներառյալ՝ անդեմ և անվանական) նախադասություններն իրենց առանձնահատուկ կառուցվածքի շնորհիվ կարելի է արտահայտել արտածման բանաձևերի և դրանց հատուկ նիշերի միջոցով:

Այժմ ներկայացնենք այդ նիշերի ու բանաձևերի ցանկը և տանք դրանց նախնական բացատրությունը: Եթե ընդունենք, որ անվանական խմբին պատկանող ցանկացած անդամ կարելի է պատկերել N_m^n նիշով, ապա գոյականին, որպես անվանական խմբի առաջին անդամի, բնականաբար, կհատկացվի N^1 նիշը (թիվը աստիճանացույցի ձևով), ածականին՝ N^2 , թվականին՝ N^3 , դերանվանը՝ N^4 նիշերը: Հոլովման համակարգը պատկերվում է նույն թվերի միջոցով, պատկերվելով որպես ստորին ցուցանիշ՝ ըստ հերթականության: Օրինակ՝ N_1^1 նշանակում է գոյական անուն ուղղական հոլովով, N_2^1 գոյական անուն սեռական հոլովով և այլն: Ինչ վերաբերում է քերականական թվի արտահայտման միջոցներին, ապա այն՝ ինչպես անվանական խմբի, այնպես էլ բայաձևերի նկատմամբ պատկերվում է sing. (եզակի թիվ) կամ pl. (հոգնակի թիվ) նիշերով: Շարունակելով նիշերի թվարկումը, ներկայացնենք բայաձևերին և քերականական մյուս կարգերին հատուկ նիշերը: Այսպես, եթե բայաձևին հատուկ է V (վերալ) նիշը, ապա այս առումով V inf. կնշանակի անորոշ դերբայ, V₁ — բայի դիմավոր ձևը, V_{imps.} (verbum impersonale) — անդեմ բայաձև, V_{part} (verbum participle) — հարակատար դերբայ, V_{aux} (auxiliary verb) — օժանդակ բայ, V_{3sing} — բայի դիմավոր ձևի 3-րդ դեմքի եզակին և այլն: Այնուհետև՝ S_{imps.} — անդեմ նախադաս-

¹ Վ. Ն. Հայբադեյան, Ժամանակակից հայերենի անդեմ և անվանական նախադասությունների հնչերանգային հաղորդակցական աղբյուրը (սեռական և թե՛ հարցեր, հ. 5, Երևան, 1978, էջ 72):

սություն, S_n —անվանական նախադասություն, Adv.—մակբայ, neg—
 ժխտական մասնիկ, Inter]—ձայնարկություն, Interr, S—հարցական նա-
 խադասություն, S^1 —միակազմ նախադասություն, S^2 —երկկազմ նախա-
 դասություն, prp.—կապ, Con.—շաղկապ:

Բանաձևերը պատկերում են յուրաքանչյուր նախադասության
 գծային կառուցվածքը՝ իր բաղադրամասերով: Կառուցվածքի կամ
 կառուցվածքային սխեմայի առանցքային բաղադրամասը համապա-
 տասխան նիշով ներկայացնում է նախադասության գերադաս անդամը,
 որով էլ բնորոշվում է նախադասության տիպը (պարզ, միակազմ, թերի,
 անվանական և այլն):

Միակազմ նախադասությունների շարքից այստեղ ներկայացնում
 ենք անդեմ և անվանական նախադասությունները որպես առանձին տիպ
 կամ դաս [10, 560]: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ անդեմ
 նախադասությունները ժամանակակից հայ գեղարվեստական գրակա-
 նության մեջ լայն տարածում են գտել, մեկնաբանությունները սկսում
 ենք հենց այդ խմբից: Ժամանակակից հայերենում անդեմ նախադասու-
 թյան գերադաս անդամը առավելապես արտահայտվում է անորոշ դեր-
 բայով [1, 137]: Դրա շնորհիվ տվյալ խմբին պատկանող նախադասու-
 թյան կառուցվածքային սխեման կառուցվում է այդ կաղապարի շուր-
 ջը, որը հանդես է գալիս որպես առանցքային, միջուկային կաղապար:
 Ուրեմն բուն անդեմ նախադասությունն է (S_{imps}) կարող են ճանաչ-
 վել այն կառուցվածքները, ուր որպես միջուկային կաղապար հանդես է
 գալիս V_{inf} նիշը, անկախ կառուցվածքում՝ մյուս բաղադրամասերի
 համեմատությամբ, չբաղեցրած դիրքից: Այսպիսով, անդեմ նախադա-
 սության կառուցվածքը կարելի է դիտել հետևյալ օրինակներում:

$S_{\text{imps}} \longleftrightarrow [(V_{\text{inf}}) N_4^1 N_4^1 N] [\text{neg} V_{\text{inf}}] N_2^1 N_2^1 N_5^1$ Պահե՛լ այս ուղմակարգը
 չշփոթվե՛լ իր՝ Վարդանի
 շարժումներից*:

$S_{\text{imps}} \longleftrightarrow [(V_{\text{inf}}) N_{4\text{pl}}^1] [\text{Adv}(\text{neg} \cdot V_{\text{inf}}) \cdot \text{neg} N_4^1]$ Կոտորե՛լ բոլորին... ողջ չը-
 թողնել ոչ մեկին:

$S_{\text{imps}, \text{Interr}} S \longleftrightarrow (V_{\text{inf}})$ Բաժանվե՛լ:

$S_{\text{imps}} \longleftrightarrow [N_1^1 \text{Adv} N_{\text{pl}}^1 (V_{\text{inf}})] [N_1^1 (V_{\text{inf}})] \cdot [V_{\text{inf}}] N_2^1 N_1^1$ Առավոտը վաղ կոչիկներ
 սրբել, թեկ պատրաստել,
 գնալ հացի հերթ...

* Օրինակները վերցրել ենք արդի հայ լեզվաբանական գրականությունից:

$S_{\text{imps.}} \rightarrow (V_{\text{int}}) \text{con}(V_{\text{int}}) [N_1^1 V_{\text{part}} V_{\text{aux}} \text{Adv} V_{\text{int}}]$ Կեր կենալ և հետանալ՝ այդ նշանակում է պարզապես փախչել:

$S_{\text{imps.}} \text{Interr} S \rightarrow \text{Adv}(V_{\text{int}}) N_{\text{2pl}}^1$ Որտեղ դտնել դրանց:

$S_{\text{imps.}} \rightarrow (V_{\text{int}}) N_{\text{2pl}}^1 N_{\text{1pl}}^1 V_{\text{part}} N_{\text{1pl}}^1$ Կազմակերպել լեզվի հարցերին նվիրված հաղորդումներ:

Վերոհիշյալին ավելացնենք միայն մի քանի օրինակներ, որոնք միաժամանակ ցուցաբերում են և՛ բառակապակցության, և՛ նախադասության հատկությունները նման կառուցվածքները անդամների թվին չեն կարող դասվել. օրինակ՝ պահպանել մաքրությունը $|(V_{\text{int}}) N_1^1|$, մատաղ լինել $|(N_1^1(V_{\text{int}}))|$ մարդու գնալ $|N_3^1(V_{\text{int}})|$ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, անդամ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում իրենց բաղադրամասերի կազմությամբ և կառուցվածքային արտահայտությամբ այնքան էլ բազմազան ու բազմատեսակ չեն: Այս տեսակետից անդամ նախադասության տիպերի ընդլայնման փորձը [3, 20—37] կարծես թե չի համապատասխանում անդամ նախադասություն հասկացության սահմանման սկզբունքին: Եթե ընդունված կարծիքի համաձայն անդամ նախադասության դերադաս անդամն արտահայտվում է գերազանցապես անորոշ դերբայով [1, 137, 2, 492, 4, 123], և եթե ընդգծվում է այն միտքը, որ անդամ նախադասությունը չունի քերականական դեմք, այսինքն՝ նրա կազմությանը չեն մասնակցում բայի դիմավոր ձևերը [2, 487], ապա այս առումով հաղիվ թե կարողանան որպես անդամ նախադասություններ ճանաչվել հետևյալ օրինակները. լուսանում է: Մթնեց: Կամ՝ Ոչ լուսանում էր, ոչ մթնում [3, 19—20]: Սրանք եթե ներկայացվեն համապատասխան կառուցվածքային սխեմաներով, ապա կունենան հետևյալ տեսքը. $V_{\text{part}} + V_{\text{aux}} = V_{\text{3sing.}} \leftrightarrow S_{\text{imps.}}$ (Լուսանում է), $V_{\text{3sing.}} \leftrightarrow S_{\text{imps.}}$ (Մթնեց), $[\text{Adv} V_{\text{part}} V_{\text{aux}}] [\text{Neg. } V_{\text{part}}] = [\text{Neg. } V_{\text{3sing.}}] [\text{Neg. } V_{\text{3sing.}}] \leftrightarrow S_{\text{imps.}}$ (Ոչ լուսանում էր, ոչ մթնում) և այլն:

Չի կարելի, ըստ երևույթին, անդամ համարել էլ բաց չի ասվում, հետք չի խոսվում կամ ի-ով վերջավորվող հին ապառնի դերբայով [օրինակ՝ եվ հասկանալի է, թե ինչո՞ւ (3, 24, 32)] և նման մասնակի կառույցները, ուր համապատասխան՝ $[N_{\text{1neg}}^1 V_{\text{aux}} V_{\text{part}}] [N_{\text{1neg}}^1 V_{\text{aux}} V_{\text{part}}] \leftrightarrow S_{\text{imps.}}$ և $(V_{\text{part}} + V_{\text{aux}} = V_f) \text{Adv} \leftrightarrow S_{\text{imps.}}$ բանաձևերի համաձայն բացահայտվում է բայի դիմավոր ձևերի առկայությունը:

Դասակարգման հարցում առաջնորդվել ենք Վ. Առաքելյանի կողմից ընդունված սկզբունքով, որի համաձայն միակազմ նախադասությունների կարգում բայական (դրանց թվում՝ անդեմ) և անվանական նախադասությունները ներկայացված են առանձին՝ միմյանցից անջատ ենթակարգերում: Միաժամանակ համաձայն շենք այն կարծիքին, որ անդեմ նախադասությունների կազմում կարող են ընդգրկվել այնպիսի կառույցներ, որտեղ առանցքային կաղապարը (գերադաս անդամը) արտահայտված է խոնարհված բայով: Նման նախադասությունները կարող են դասվել մեկ ուրիշ տիպի մեջ, որովհետև անդամների համար այժմ սահմանված է մեկ առանձին՝ անորոշ դերբայական դաս [10, 567], որով էլ բնորոշվում են բուն անդեմ նախադասությունները: Այս առիթով կցանկանայինք վերլուծել ևս մեկ օրինակ: Այսպես, Վ. Առաքելյանի դրքում [1, 32] մեջբերված է Սիրելի էր տեսնել, թե ինչպես երեկվա՞ն խաղի... նախադասությունը, որը եթե վերածենք (Սիրելի էր տեսնել) փոխակերպված կառուցվածքային սխեմայի, ապա այն կստանա՝ $S_{imp} \rightarrow V_{part} + V_{aux} = V_1(V_{inf})$ պատկերը, որով էլ հաստատվում է տվյալ նախադասության՝ անդեմ նախադասությունների խմբին պատկանելը: Ժիշտ է, հեղինակն այդ նախադասությունը վերջին հաշվով դասել է անդեմ նախադասությունների շարքը, սակայն, տեղադրում է այն մեկ առանձին՝ «ի-ով վերջավորվող հին ապառնի դերբայով անդեմ նախադասությունների» շարքում, մինչդեռ ելակետային են համարվում անորոշ դերբայական ձևերը, որոնք կազմում են առանձին դաս՝ միակազմ նախադասությունների կարգում և որով էլ պայմանավորված է անդեմ նախադասության կառուցվածքը:

Մյուս կողմից, այն լեզվաբանները, որոնք անդեմ և անվանական նախադասություններում որպես առանցքային միջուկ սահմանել են բայաձևերով արտահայտված տարրերը և այդ բայաձևերի առկայությամբ համախմբում են հիշյալ տարատեսակները մեկ ընդհանուր՝ անդեմների ենթակարգում, փաստորեն անտեսում են անվանականների ինքնատիպ կառուցվածքը և դրանց գործառությունը լեզվում: Էլ շենք խոսում այն մասին, որ մինչև այժմ չի բացահայտվել անվանական և անդեմ կառուցվածքների՝ առանձին հնչերանգային խմբերին պատկանելու օրինաչափությունները:

Անցնելով անվանական տիպի նախադասության բնույթի քննությանը, նույն սկզբունքով ներկայացնենք նրանց քերականական ինքնատիպ կառուցվածքը, ի նկատի ունենալով, սակայն, նրանց դրսևորման յուրօրինակությունը, որ դիտվում է հոսքի մեջ:

Միակազմ անվանական նախադասության կառուցվածքային նիշը S_N է: Այս տիպի նախադասության գերադաս անդամը բացառապես արտա-

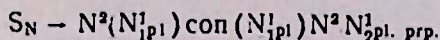
Հայտնված է լինում անուն խոսքի մասերով (գոյական, ածական, դերանուն), ընդ որում միշտ՝ ուղղական հոլովով և կառուցվածքում ներկայացվում է ընդհանուր՝ N_m^n նիշով: Հաճախ անվանական նախադասությունն արտահայտված է լինում միայն մեկ բառով: Այս դեպքում կարելի է նշել, որ $N_m^n \rightarrow S_N$:

Անվանական նախադասության առանցքային, գերիշխող բառը սովորաբար գործածվում է անորոշ առումով և այս երևույթն է պայմանավորում անդնմ տիպի նախադասությունների ըմբռնման յուրահատկությունը [5, 17]: Հայտնի է, որ անվանական նախադասությունները անվանում են մի որևէ առարկա, երևույթ կամ իրողություն, հաստատելով այդ առարկայի կամ երևույթի առկայությունը, գոյությունը, Թեպետև այդ տիպի նախադասությունները խոսքում ուրույն արտահայտությամբ ու ձևավորումով են հանդես դալիս, ազդարարելով մտքի ավարտվածությունը և կարող են գործածվել մեկուսացված վիճակով, սակայն որոշ դեպքերում կարող են փոխարինվել համարժեք երկկազմ նախադասություններով (ինչպես սովորաբար խոսքում փոխակերպման են ենթարկվում տարրեր տիպի նախադասությունները):

Անվանական նախադասությունները, զուրկ լինելով նախադասության մի այնպիսի կարևոր բաղադրիչից, ինչպիսին է բայ-ստորոգյալը, շրջապատող նախադասությունների հենարանի խիստ կարիք են զգում: Սրանով է պայմանավորված եղանակավորող ենթատեքստի (МОДАЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ) առկայությունը [11, 321]: Անվանական նախադասությունները զուգահեռաբար ենթադրում են նախադասությունների այնպիսի խումբ, որը պատկերացվում է որպես պատմողական շղթա: Սրանով իսկ ապահովվում է նրանց հաղորդակցական գործառությունը խոսքային գործընթացում: Բացի այդ, լեզվաբանները հատուկ ընդգծում են նաև այն փաստը, որ անվանական նախադասությունները օժտված են հուզական բացարձակ արտահայտությամբ, ուստի և հնչերանգային առանձնահատկությունների ուսումնասիրման տեսակետից ավելի հետաքրքրական են: Նման արտահայտչական միջոցների ուժեղանալուն նպաստում է վերոհիշյալ եղանակավորող ենթատեքստը: Սակայն, հետազոտության նպատակների բերումով, անվանական նախադասությունները այստեղ ներկայացնում ենք ենթատեքստից դուրս, եթե կարելի է ասել՝ ռմաքուր ձևով, ունենալով առայժմ մեկ նպատակ. բացահայտել անվանական տիպի նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ իրենց բաղադրամասերով հանդերձ:

Անվանական նախադասությունների քերականական կառուցվածքը բացահայտելու նպատակով քննենք մի քանի օրինակներ: Այսպես,

Օպիտակ կամարներ և նկարներ՝ ոսկեգոծ շրջանակների մեջ նախադասությունը պատկերվում է հետևյալ բանաձևով.

Դիտենք ևս մեկ օրինակ՝ Հոկտեմբերյան փառափառ: Ասյրիլյան ջինջ առավոտ: Նախադասությունը կամ նախադասությունները (որովհետև դրանք միմյանցից անջատ են) կարելի է պատկերել և՛ $S_N \rightarrow (N_1^1) N^2 \text{ Adv } (N_1^1)$ (ուստի հեղինակը ներկայացրել է դրանք որպես առանձին ավարտված մտքեր) և՛ $S_N \rightarrow [(N_1^1) N^2] [N^2 \text{ Adv } (N_1^1)]$ ձևով, այսինքն՝ համախմբել այն, ծիշտ է երկրորդ մեկնաբանությունը, որովհետև, վերջին հաշվով, ներկայացված երկու խմբերն էլ իրենց բաղադրամասերով այնուամենայնիվ համախմբված են մեկ՝ ընդհանուր հնչերանգային կորով, որով էլ պայմանավորված է նրանց միասնությունը: Սակայն մյուս կողմից, ընդունելով այն թեզը, որ ինչպես անդեմ, այնպես էլ անվանական նախադասությունները զործածվում են հատկապես գեղարվեստական խոսքի մեջ [1, 141, 7, 149], պետք է միաժամանակ հաշվի առնել նաև հեղինակների փորձը և այն միտումները, որոնցով նրանք առաջնորդվում են իրենց ստեղծագործական պրակտիկայում:

Սակայն բոլոր դեպքերում մեզ համար ամենակարևորն այն է, որ ինչպես մեջբերված, այնպես էլ մյուս օրինակներում առանցքային բաղադրիչը արտահայտված է անվանական խոսքի մասով, և որ անվանական նախադասության կազմում բացակայում է որևէ բայաձև և սրանով իսկ այս տիպի նախադասության կառուցվածքը հակադրվում է անդեմ նախադասության կառուցվածքին:

Այն հանգամանքը, որ անվանական նախադասություններն ավելի սուր հուզաարտահայտչական միջոցներով են օժտված, չի վրիպել հետազոտողների ուշադրությունից: Սրան նպաստում է նման տիպի նախադասություններում ձայնարկությունների օգտագործումը, ժխտման ձևերի միօրինակությունը կամ թեկուզև միատեսակ բառերի օգտագործումը, որը և իր արտացոլումն է գտնում այդ կառուցվածքներում՝ միօրինակություն մտցնելով նրանց մեջ: Օրինակ՝ հայերենում ցուցական իմաստով լայն տարածում են գտել այլ ձայնարկությունը կամ անհանդակավորող բառը, որոնցով սկսվում է նախադասությունը և որոնցով էլ պայմանավորված է նման կառուցվածքների միասնական պատկերը:

Բերենք մի քանի օրինակներ եղանակավորող բառերով.

$S_n \rightarrow D^*(N_1^1)$	Ահա Բաքուրը՝	$S_N \rightarrow D_{con}(N_{1pl}^1)$	Ահա և նրանք՝
$S_n \rightarrow DN^2(N_1^1)$	Ահա բուն հարց- մունքը՝	$S_N \rightarrow DN^2(N_1^1)$	Ահա սպիտակ ջուրնակերտը՝
$S_n \rightarrow DN^2(N_1^1)$	Ահա իսկական մարդասպանը՝	$S_N \rightarrow D_{con}N_1^1N_2^1(N_1^1)$	Ահա և Օհան ա- պոր ալգո- դոնակը՝
$S_n \rightarrow D(N_{1pl}^1)$	Ահա աստղերը՝	$S \rightarrow DN^2(N_1^1)$	Ահա նոր դրույ- թը՝

Ինչպես տեսնում ենք, նման կառուցվածքները կայուն են իրենց բաղադրիչների դասակարգմամբ. սրանց տարբերությունը միայն բաղադրամասերի քանակի մեջ է, Բացի այդ, ուշագրավ է ևս մի օրինակափոխություն. վերը նշված կառուցվածքներում առանցքային բառաձևը որոշյալ հոդ է ընդունում, ի տարբերություն S անվանական նախադասության մյուս տիպերի:

Նման օրինակափոխություններ չեն ցուցաբերում Ա՛յ ձևնի դե՛ղ, ա՛յ լավ ձևնի դե՛ղ $S_n \rightarrow [Interj\ N_2^1(N_1^1)] [Interj\ N^2\ N_2^1(N_1^1)]$ և մյուս՝ նման տիպի նախադասությունները, ուր դիտվում են ձայնարկության տարրեր: Միօրինակություն են ցուցաբերում նաև այն տիպի անվանական նախադասությունները, ուր առկա են ժխտական մասնիկներ, որոնք ազդարարում են գործողության չկատարում կամ գործողության բացասում: Այս տիպի նախադասության օրինակներից են Ոչ մի զիջում $S_N \rightarrow neg\ N^1(N_1^1)$, Ոչ մի ձայն $S_N \rightarrow neg\ N^1(N_1^1)$, Ոչ ոք, ոչ մի շունչ, ոչ զազան, ոչ թռչուն և նման կառույցները:

Ուշագրավ է, որ վերը նշված առանձին խմբերի կառուցվածքով է արտահայտվում հուզաարտահայտչական տարրը անվանական նախադասություններում: Հուզաարտահայտչական, այնուամենայնիվ, կարեւոր միջոց պետք է համարել նաև այն, որ նախադասությունները միմյանցից ավելի կտրուկ են բաժանված՝ օգտագործվում են վերջակետերը, օրինակ՝ Ինչպես միշտ—գորշ փռշոտ փռղոց: Սառը ջուր: Խաղող: Գինի: Մառդիկ: Կառքեր: Նման օրինակները հնչերանգային առանձնահատկությունների տեսակետից դիտվում են որպես մի ամբողջական կառույց, և պատահական չէ, որ լեզվաբանական գրականության մեջ ներկայացված է ամբողջությամբ: Սա է, հավանաբար, գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներից մեկը, որը կիրառում են գրողները, դարձնելով խոսքը սեղմ ու

* Աճառ և մյուս տիպի եղանակավորող բառաձևերի համար մեր նիշերի ցուցակում բացակայում է համապատասխան համարժեքը, ուստի այստեղ պայմանականորեն օգտագործում ենք D (դետերմինանտ) նիշը [10, 575, 624], իսկ այժմ ձայնարկության դեպքում՝ Interj նիշը:

դիպուկ, իսկ միտքը՝ խտացված [1, 142]։ Մյուս կողմից առկա են այնպիսի օրինակներ, որոնք այս առումով առանձին հետաքրքրություն չեն ներկայացնում և կարող են պարզապես մտցվել բարդ համադասական նախադասության կադմի մեջ, օրինակ՝ Գավառական մի ֆաղաֆ, լայն և ուղիղ փողոցներ, կանաչ խոտ մայրերի վրա, տների առաջ բոստաններ և բարձր, ստվերախիտ ծառեր... $S_N \rightarrow [N^2 N^1 (N'_i)] [N^3 \text{ con } N^2 (N'_{ip})] \cdot [N^2 (N'_i) N'_{ip} \text{ prp}] [N'_{ip} \text{ prp } (N'_i)] [\text{con Adv Adv } (N'_{ip})] \text{ կամ } \text{Լուցկի, հմա-}$
 $S_N \rightarrow (N'_i) [N^2 (N'_{ip})] [N'_2 \text{ prp } (N'_i)] [(N'_i)] [\text{con } N^1 \text{ Adv } (N'_{ip})] \text{ և այլն:}$
 Այստեղ ակնհայտ է իրերի կամ երևույթների սովորական թվարկում, որը կարող է արտասանվել միապաղաղ ձայնով, առանց հուզա-
 արտահայտչական հանդամանքների և սրանով էլ պայմանավորված է այդ տիպի նախադասության կառուցվածքը։

Ամփոփելով անդեմ և անվանական նախադասությունների քերականական կառուցվածքի վերլուծությունը, կրկին ընդգծում ենք այն փաստարկները, որոնք հնարավորություն են տվել մեզ սահմանադատելու անվանական և անդեմ նախադասությունները որպես առանձին ենթակարգերի ներկայացուցիչներ։

1. Անդեմ և անվանական նախադասությունները իրենց քերականական կառուցվածքով հանդես են գալիս տարբեր խոսքի մասերին պատկանող առանցքային (դիւրադաս) անդամով, այսպես՝ $\text{Simps} \rightarrow (V_{in})$, իսկ $S_N \rightarrow (N'_i)$ ։

2. Անդեմ նախադասությունների գերադաս անդամը դեմք չի արտահայտում, սակայն արտահայտված է բայաձևի կաղապարով, որը համապատասխանում է V (բայական կամ վերբալ) ձևերին։

3. Բացի առանձնահատուկ քերականական կառուցվածքներից, անվանական և անդեմ նախադասությունները խիստ տարբերվում են իրենց՝ առանձին հնչերանգային հաղորդակցական տիպերին պատկանելությամբ։

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Աբրահամյան Ս. Գ., Ժամանակակից հայերենի շարահյուսական մի քանի հարցեր, Երևան, 1962։
2. Աբրահամյան Ս. Գ., Պառնասյան Ն. Ա., Օնանյան Հ. Ա., Բաղիկյան Խ. Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Երևան, 1976։
3. Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ, Երևան, 1984։
4. Գյուլբյուղյան Ս., Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1967։
5. Հաբուրյանյան Հ., Անդեմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970։

6. Ջեմսիսոն Գ. Բ. Փաճաճակազից հայերենի տեսութիւն հիմունքները, Երևան 1974.
7. Бельский А. В., Опыт экспериментального исследования интонации номинатива в функции предложения («Ученые записки 1—МГПИИЯ», т. УШ), М., 1954, с. 145—167.
8. Галкина-Федорук Е. М., Безличные предложения, М., 1958.
9. «Грамматика современного русского литературного языка», М., 1970.
10. «Грамматика русского языка», т. 2, ч. I, М., 1954.
11. «Морфология и синтаксис современного русского литературного языка». М., 1968.
12. Шахматов А. А., Синтаксис русского языка, М., 1941.

ՌՈՒՍԵՐԵՆԻ ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ԵՎ ՀՈՒՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Գոյականի ձևաբանական վերլուծությունն ասելով հասկանում ենք գոյականի բառածևին քերականական որոշ հատկանիշների ամբողջության վերագրում: Այդ ինֆորմացիան տվյալներ է պարունակում սեռի, թվի, հոլովի, շնչավորության (անշնչավորության)¹ և այլ քերականական կարգերի վերաբերյալ:

Ձևաբանական վերլուծության նախնական փուլը բառածևի տրոհումն է բաղադրիչների՝ նախածանցի, հիմքի, ածանցի, վերջավորության:

Ներկայացվող համակարգում նախատեսված է բառածևը տրոհել երեք կարգի բաղադրիչի՝ 1. բառարանային հիմք (Ос), որը բաղկացած է արմատից և նախածանցից (եթե այն կա), 2. ածանցային մաս (С) (բառածևում կարող են հանդիպել մեկից ավելի ածանցներ), 3. վերջավորություն (Фл): Բառարանային հիմքը ածանցային մասի հետ կազմում է բառածևի հիմքը (О):

Նկարագրությունը պարզեցնելու համար մտցնենք հետևյալ նշանակումները. սեռ (Р) քերականական կարգի հատկանիշների համար՝ Муж — мужской род, Ж — женский род, Ср — средний род, հոլովների համար՝ И, Р, Д, В, Т, Ы, թվի համար՝ Е, Мн:

Գոյականի բառածևի վերաբերյալ ինֆորմացիան ստացվում է նրա Ос, С, Фл բաղադրիչների վերաբերյալ տվյալներից:

Քանի որ սեռ և շնչավորություն /անշնչավորություն (Од/Нод) կարգերը ուսերենի գոյականի համար բառաքերականական կարգեր են, նրանց վերաբերյալ տեղեկությունները ներկայացվում են բառարանային հիմքի մեկնաբանության մեջ: Չաճանցված գոյականների դեպքում վերջիններս անմիջապես կբնութագրեն բառածևը: Ածանցավոր

¹ Նկատի ունենք ուսերենի одушевленность/неодушевленность քերականական կարգը:

գոյականների դեպքում Р և Од/Нод հատկանիշները կստացվեն հիմքի և ածանցի վերաբերյալ համապատասխան տեղեկություններից: Այսպես օրինակ, եթե филолог- բառարանային հիմքի մեկնաբանությունը լրացնենք МЖ, Од տվյալներով, ապա դրանք անմիջապես կօգտագործենք филолог ելակետային բառաձևի բոլոր ձևերի (филолог-Ф, филолог-а, филолог-у, филолог-ами և այլն) վերլուծության համար, իսկ филология բառի ձևերի վերլուծության դեպքում $P = \text{ЖК}, \text{Од/Нод} = \text{Нод}$ հատկանիշները ստանում ենք O_c -ի և C -ի ($O_c = \text{филолог}$, $C = -н$) համապատասխան տվյալներից:

Ինչպես հայտնի է [2,3], ռուսերենի գոյականի վերջավորությունը միաժամանակ որոշում է թվի և հոլովի քերականական հատկանիշները: Հետևաբար դրանք շեն դիտարկվի առանձին-առանձին: Գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները նշանակենք ПЧ (падеж, число):

Վերջավորությունների ցուցակը ներկայացվում է աղյուսակով (էջ 131, 132), իսկ ածանցների ցուցակը, ավելորդ ծանրաբեռնումից խուսափելու համար, ամբողջությամբ չի ներկայացվում: Շարադրանքի ընթացքում կօգտվենք [1, 2] աշխատություններում ներկայացված ածանցներից:

Վերջավորությունների աղյուսակը ամփոփում է 27 միավոր: Դրանց թվում կան այնպիսիները, օրինակ -ам, -ям, -ами, -ями, -ах, -ях, որոնց թվի և հոլովի հատկանիշները անփոփոխակ են հիմք Р և Од/Нод հատկանիշների նկատմամբ: Այսինքն անկախ հիմքի Р և Од / Нод հատկանիշների դրսևորումից՝ այդ վերջավորությունները միարժեք որոշում են թվի և հոլովի հետևյալ հատկանիշներ՝

$$\begin{aligned}\text{ПЧ}(-ам, -ям) &= \text{МнД} \\ \text{ПЧ}(-ами, -ями) &= \text{МнТ} \\ \text{ПЧ}(-ах, -ях) &= \text{МнП}\end{aligned}$$

Վերջավորությունների մի խումբ, օրինակ՝-е, -у, -ю, -ом, -ою, -ею, անփոփոխակ են միայն Од/Нод հատկանիշի նկատմամբ: Որոշ վերջավորությունների դեպքում գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները միարժեք որոշվում են հիմքի Р և Од/Нод հատկանիշներով: Այսպես, օրինակ, եթե բառաձևը վերջանում է -б վերջավորությամբ և նրա հիմքին վերագրված են МЖ, Од հատկանիշներ, ապա այդ բառաձևը անպայման կունենա թվի և հոլովի ЕИ հատկանիշներ, իսկ եթե հիմքին վերագրված են МЖ, Нод հատկանիշները, ապա -б վերջավորություն ունեցող բառաձևը կստանա թվի և հոլովի Е (ИвВ) հատկանիշներ:

Սակայն նույնը չի կարելի ասել բոլոր վերջավորությունների մասին:

Նրանց մի մասը՝ թվով 9 վերջավորություն (տե՛ս աղյուսակի առաջին 9 տողերը) միևնույն P և ОД/НОД հատկանիշներ ունեցող տարբեր հիմքերից սերված գոյականների համար որոշում են թվի և հոլովի տարբեր հատկանիշներ: Այսպես օրինակ, -И վերջավորությունը հիմքի МЖ, ОД հատկանիշների դեպքում որոշում է գոյականի թվի և հոլովի երկու տիպի հատկանիշներ (МНИ և ЕПvМНИ), МЖ, НОД հատկանիշների դեպքում՝ երեք (МН(ИvB), ЕП*МН(ИvB), Е(РvДvП)vИh(ИvB)). Ж, ОД կամ Ж, НОД դեպքում՝ երկուական (ЕРvМНИ, Е(РvДvП)vМНИ կամ ЕРvМН(ИvB), Е(РvДvП)vМН(ИvB)), իսկ Ср, НОД-ի դեպքում՝² երեք (МН(ИvB), ЕП, Е(РvДvП)):

Հարկ է նշել, որ առանձին դեպքերում գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները որոշելու համար անհրաժեշտ է դիտարկել ածանցների թվակազմական առանձնահատկությունները (այդպիսի առանձնահատկություններ ունեն սահմանափակ թվով ածանցներ), օրինակ՝ болгар-ин-Ø-болгар-Ø-ы:

Այսպիսով, գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները որոշելիս, տարբեր վերջավորությունների դեպքում՝

1. հիմքին վերադրված հատկանիշները կարելի է անտեսել,

2. անհրաժեշտ են տվյալներ հիմքի Р հատկանիշի վերաբերյալ,

3. անհրաժեշտ են տվյալներ հիմքի Р և ОД/НОД հատկանիշների վերաբերյալ,

4. անհրաժեշտ են նաև տվյալներ ածանցների թվակազմական առանձնահատկությունների վերաբերյալ (եթե նման ածանցը առկա է):

Ուրեմն ուսերենի գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները որոշելու համար վերջավորությունների մեծ մասի դեպքում բավարար են տվյալներ Р-ի, ОД/НОД-ի, իսկ որոշ դեպքերում նաև ածանցի թվակազմական առանձնահատկությունների վերաբերյալ:

Հիմքերի որոշ ենթաբաղմության դեպքում, սակայն, մի խումբ վերջավորություններ միարժեք չեն որոշում թվի և հոլովի հատկանիշները:

Այստեղ ծագում է հետևյալ խնդիրը. հնարավո՞ր է արդյոք հիմքին վերադրել այնպիսի լրացուցիչ անհատական բնութագիր, որը կարող է օգնել ընտրելու թվի և հոլովի համապատասխան ինֆորմացիա այդպիսի հոմանիշ վերջավորությունների համար: Այդ դեպքում կաշխատենք հիմքի այդ բնութագրի, Р-ի ОД/НОД-ի հատկանիշների բաղադրմամբ միարժեք որոշել գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները:

[2]-ից հայտնի է, որ նույն վերջավորությունների օգնությամբ թվի

² Ср, ОД հատկանիշներով գոյականների հիմքերը (նրանց քանակը ռուսերենում չատ քիչ է)–ս վերջավորության հետ չեն համակցվում:

և հոլովի տարբեր հատկանիշներ ունեցող գոյականների սերման արդասավորությունը տարբեր է: Այն կաղապարները, որոնցով որոշվում են թվի և հոլովի միևնույն հատկանիշները գոյականների մեծ մասի համար, համարենք կանոնավոր և տեղադրենք յուրաքանչյուր վերջավորության աղյուսակի վերին տողում: Մնացած դեպքերը համարենք ոչ կանոնավոր և դրանց համապատասխան կաղապարները տեղադրենք սվլյալ վերջավորության հաջորդական տողերում, ըստ նվազող արդասավորության:

Անհատական բնութագրեր վերագրելիս նկատի կունենանք ոչ կանոնավոր դեպքերը, որը թույլ կտա նախ՝ պակասեցնել դիտարկվող հիմքերի թիվը, ապա պարզեցնել ձևային նկարագրությունը, քանի որ կանոնավոր դեպքերին վերաբերող հիմքերը կարող ենք որոշել անհատական բնութագրերի բացակայությամբ:

Դիտարկենք ոչ կանոնավոր դեպքերը առանձին-առանձին:

Զրոյական վերջավորություն - Ø: Այս վերջավորության համար ոչ կանոնավորությունը դրսևորվում է МЖ հատկանիշ ունեցող հիմքերի դեպքում: Եթե հիմքին միաթամանակ վերագրված է նաև ОД, ապա գոյականը ստանում է թվի և հոլովի հետևյալ հատկանիշները.

$$1. \text{ПЧ}(-\emptyset) \rightarrow \text{ЕИvМн}(\text{PvB}),$$

$$2. \text{ПЧ}(-\emptyset) \rightarrow \begin{cases} \text{ЕИ} & \text{եզակի թիվ արտահայտող ածանցների դեպքում,} \\ \text{Мн}(\text{PvB}) & \text{հոգնակի թիվ արտահայտող ածանցների դեպքում:} \end{cases}$$

Իսկ եթե հիմքին վերագրված է НоД հատկանիշը (МЖ հատկանիշի հետ միասին), ապա գոյականը կստանա թվի և հոլովի հետևյալ հատկանիշները.

$$1. \text{ПЧ}(-\emptyset) \rightarrow \text{Е(ИvB)vМнР},$$

$$2. \text{ПЧ}(-\emptyset) \rightarrow \begin{cases} \text{Е(ИvB)} & \text{եզակի թիվ արտահայտող ածանցների դեպքում,} \\ \text{МнР} & \text{հոգնակի թիվ արտահայտող ածանցների դեպքում,} \end{cases}$$

$$3. \text{ПЧ}(-\emptyset) \rightarrow \text{МнР}$$

Ասվածից երևում է, որ հիմքի МЖ հատկանիշը ОД հատկանիշի հետ միասին Ø վերջավորության դեպքում հանգեցնում է երկու ոչ կանոնավոր, իսկ НоД հատկանիշի հետ՝ երեք ոչ կանոնավոր դեպքերի: Եթե այդպիսի հիմքերին համապատասխանորեն վերագրենք Ø₁, Ø₂, Ø₃ անհատական բնութագրեր, ապա վերջիններիս և հիմքի Р, ОД/НоД հատկանիշների բաղադրման միջոցով կարող ենք միարժեք որոշել գոյականի թվի և հոլովի հատկանիշները:

Ø₁ անհատական բնութագիր կստանան МЖ հատկանիշ ունեցող այն հիմքերը, որոնցից սերվում են՝

1. -ւո- ածանցի օգնությամբ գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս անձի ազգային պատկանելությունը (груз-ւո-Ø, осет-ւո-Ø).

2. ոչ ածանցյալ գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս՝

ա) ազգության անվանում (абазин, бурят),

բ) զորամաս, զորախումբ կազմող անձերի անվանում (солдат, кадет),

գ) թվական որոշիչ ունեցող գոյականներ (аршин, вольт, грамм), ինչպես նաև ВОЛОС գոյականը,

դ) որոշ գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս զույգ թվով օգտագործվող առարկաներ (валенок, глаз, погон):

Ø₂ անհատական բնութագիր կստանան МЖ հատկանիշ ունեցող այն հիմքերը, որոնցից սերվում են՝

1) -аиւո-, -яиւո-, -чаиւո- ածանցների օգնությամբ գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս սոցիալական, ազգային և տերիտորիալ ընդհանրության ներկայացուցիչներ. այդ գոյականների հոգնակին կազմվում է առանց -ւո- ածանցի, և հոգնակի Y հոլովը ունի -е վերջավորություն (горож-аиւո-Ø—горож-ане, харьков-чаиւո-Ø—харьков-чан-е),

2) -оноկ-, еноկ-ածանցների օգնությամբ գոյականներ, որոնց հոգնակի Y հոլովը ունի-а վերջավորություն և հոգնակի ձևերը սերվում են -ат-, -ят-ածանցների օգնությամբ (тел-енок-Ø—тел-ят-а, масл-е-ноок-Ø-масл-ят-а):

Ø₂ բնութագիր կունենան նաև այն հիմքերը, որոնցից սերվում են՝

ա) бесенок և чертенок գոյականները, որոնց հոգնակին կազմվում է -енят- ածանցով,

բ) болгарин, татарин, господин գոյականները, որոնց հոգնակին կազմվում է առանց -ւո- ածանցի (болгар-и, господ-а),

գ) барин, боярин գոյականները, որոնց հոգնակին կազմվում է առանց -ւո- ածանցի և հոգնակի Y հոլովը ունի е վերջավորություն,

դ) хозяин գոյականը, որի հոգնակի հիմքն է хозяев³:

Այսպիսով, Ø₂ անհատական բնութագրով օժտված հիմքերին տրվող ածանցները կարող են բաժանել երկու ենթախմբի՝

1. եզակի C₁={-аиւո-, яиւո-, -чаиւո-, -онок-, -енок-, -иւ-}

2. հոգնակի C₂={-ан-, -ян-, -чан-, -ат-, -ят-, -енят-, -Ø-, -ев-}

Ø₃ անհատական բնութագիր կստանան այն հիմքերը, որոնք -иւ-е иւո-о, уиւ-о, -юиւ-о ածանցների օգնությամբ սերում են МЖ հատկանիշով գոյականներ (дом-иւ-е, дом-иւո-о, сара-юиւ-о):

³ Այս գոյականի ձևերը սերում են հозя- բառարանային հիմքից -ւո- և -ев- ածանցների միջոցով:

Այսպիսով $\emptyset$ վերջավորության համար թվի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

ПЧ ($\emptyset$) =	ЕИ,	և/թև	Мж, Од,
	ЕИ $\vee$ Мн(Р $\vee$ В),	և/թև	Мж, Од, $\emptyset_1$,
	ЕИ,	և/թև	Мж, Од, $\emptyset_1$, $c_i \in C_1$,
	Мн(Р $\vee$ В),	և/թև	Мж, Од, $\emptyset_2$, $c_i \in C_2$,
	Е(И $\vee$ В),	և/թև	Мж, Нодг,
	Е(И $\vee$ В) $\vee$ МнР,	և/թև	Мж, Нод, $\emptyset_1$,
	Е(И $\vee$ В),	և/թև	Мж, Нод, $\emptyset_1$, $c_i \in C_1$,
	МнР,	և/թև	Мж, Нод, $\emptyset_2$, $c_i \in C_2$,
	МнР,	և/թև	Мж, Нод, $\emptyset_3$,
	Мн(Р $\vee$ В),	և/թև	Ж, Од,
	МнР,	և/թև	Ж, Нод,
	Мн(Р $\vee$ В),	և/թև	Ср, Од,
	МнР,	և/թև	Ср, Нод:

-И վերջավորություն: Այս վերջավորության դեպքում ոչ կանոնավորությունը ի հայտ է գալիս բոլոր սեռերի գոյականների դեպքում: Ի դեպ, Мж Нод և Ср հատկանիշներն ունեցող հիմքերի համար կունենանք երկու ոչ կանոնավոր դեպք, իսկ մնացածների համար՝ մեկական: Դիտարկենք այդ դեպքերը առանձին-առանձին:

Այն հիմքերը, որոնք -И վերջավորության համակցությամբ հանգեցնում են առաջին ոչ կանոնավոր դեպքի, կստանան I_1 անհատական բնութագիր: Համապատասխանաբար երկրորդ ոչ կանոնավոր դեպքին հանգեցնող հիմքերը կստանան I_2 բնութագիր:

Այսպես, n_1 անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) Мж հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք И հոլովում ունեն -й, իսկ П հոլովում՝ -И վերջավորություններ (гений, жребий):

բ) Ж հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք И հոլովում ունեն -ь վերջավորություն (вещь, мышь),

գ) Ж հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք И հոլովում ունեն -я վերջավորություն, իսկ Д և П հոլովներում -И վերջավորություն (теория, нутрия),

դ) Ср հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք П հոլովում ունեն -И վերջավորություն (введение, знание):

n_2 անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) Мж հատկանիշով путь գոյականի հիմքը,

բ) Ср հատկանիշով время, бремя, имя, семя, темя, стремя, знамя, племя, пламя, вымя գոյականների հիմքերը,

գ) дитя, мать, дочь գոյականների հիմքերը:

Այսպիսով, -И վերջավորության համար թվի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

ПЧ(-и)=	(МнИ,	եթե	Мж, Од,
	Мн(ИvB),	եթե	Мж, Нод,
	Е(РvДvП)vМн(ИvB),	եթե	Мж, Нод, и ₂ ,
	ЕПvМнИ,	եթե	Мж, Од, и ₁ ,
	Е(РvДvП)vМнИ,	եթե	Мж, Мод, и ₁ ,
	ЕРvМнИ,	եթե	Ж, Од,
	Е(РvДvП)vМнИ,	եթե	Ж, Од, и ₁
	ЕРvМн(ИvB),	եթե	Ж, Нод,
	Е(РvДvП)vМн(ИvB),	եթե	Ж, Нод, и ₁ ,
	Мн(ИvB),	եթե	Ср, Нод,
	ЕП,	եթե	Ср, Нод, и ₁ ,
	Е(РvДvП)vМнИ,	եթե	Ср, Од, и ₂ ,
	(Е(РvДvП),	եթե	Ср. Нод, и ₂

-а վերջավորություն: Այս վերջավորության համար ոչ կանոնավորությունը հանդես է գալիս Мж կամ Ср հատկանիշ ունեցող հիմքերի դեպքում, երկուսի համար էլ ունենք թվի և հոլովի մեկական ոչ կանոնավոր հատկանիշներ:

Հետևաբար, а₁ անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) Мж հատկանիշով այն հիմքերը, որոնց հոգնակի И հոլովը ունի -а վերջավորություն (номера, доктора):

բ) Ср հատկանիշով այն հիմքերը, որոնց -а վերջավորությունը համակցվում է միայն եզակի Р հոլովի դեպքում (այդ տեղի է ունենում -к-, -ечк-, -ишк-, -ишк-, -ишк- ածանցներով գոյականների համար):

Այսպիսով, -а վերջավորության համար թվի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

ПЧ(-а)→	Е(РvB),	եթե	Мж, Од,
	ЕР,	եթե	Мж, Нод,
	Е(РvB)vМнИ,	եթե	Мж, Од, а ₁ .
	ЕРvМн(ИvB),	եթե	Мж, Нод, а ₁ .
	ЕИ,	եթե	Ж,
	ЕРvМнИ,	եթե	Ср, Од,
	ЕРvМн(ИvB),	եթե	Ср, Нод,
	ЕР,	եթե	Ср, Нод, а ₁ :

-я վերջավորություն: Այս վերջավորության համար ոչ կանոնավորությունը ի հայտ է գալիս նույնպես Мж կամ Ср հատկանիշներով հիմքերի դեպքում: Այստեղ երկու սեռի համար էլ ունենք երկուական ոչ

կանոնավոր դեպք, հետևաբար պետք է մտցնենք երկու ($\mathfrak{A}_1$ և $\mathfrak{A}_2$) անհատական բնութագիր:

$\mathfrak{A}_1$ անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) МЖ հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք հոգնակի И հոլովում համակցվում են -я վերջավորության հետ,

բ) Ср հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք հոգնակի ձևեր սերելու համար վերջավորությունից առաջ ստանում են -о- (дерев-о, дерев-я-я)

$\mathfrak{A}_2$ անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) МЖ հատկանիշով այն գոյականների հիմքերը, որոնք հոգնակի ձևեր սերելու համար վերջավորությունից առաջ ստանում են -ь- (друг-Ø-друг-ь-я):

բ) Ср հատկանիշ ունեցող время, стремя, бремя, знамя, пламя, племя, темя, имя, семья, вымя գոյականների հիմքերը:

Այսպիսով, -я վերջավորության համար թվի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

ПЧ(я)=	E(PyB),	եթե	МЖ, Од,
	EP,	եթե	МЖ. Нод,
	E(PyB)vMнИ,	եթե	МЖ, Од, я ₁ .
	EPvMн(ИvB).	եթե	МЖ, Нод, я ₁ ,
	MнИ,	եթե	МЖ, Од, я ₂ ,
	Mн(ИvB),	եթե	МЖ, Нод, я ₂ ,
	ЕИ,	եթե	Ж,
	EPvMн(ИvB),	եթե	Ср, Нод,
	Mн(ИvB),	եթե	Ср, Нод, я ₁ ,
	E(ИvB),	եթե	Ср, Нод, я ₂ :

-е վերջավորություն: Այս վերջավորության համար ոչ կանոնավորությունը հանդես է գալիս МЖ և Ср հատկանիշ ունեցող հիմքերի դեպքում:

Երկու դեպքում էլ ունենք երկուական թվի և հոլովի ոչ կանոնավոր հատկանիշներ, հետևաբար պետք է մտցնենք երկու (e_1 և e_2) անհատական բնութագիր:

e_1 անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) МЖ հատկանիշով այն գոյականների հիմքերը, որոնց հոգնակի И հոլովը ունի -е վերջավորություն: Ի դեպ, -е վերջավորությանը անդրադառնալուց առաջ հարկավոր է ստուգել, թե ածանցների ո՞ր ենթախմբին է պատկանում տվյալ բառաձևի ածանցը՝ եզակիի թե՞ հոգնակիի (горож-анин-е—ЕП, горож-ан-е—МнИ):

բ) МЖ հատկանիշ ունեցող цыган ոչ ածանցված գոյականի հիմքը:

դ) Ср . հատկանիշով այն գոյականների հիմքերը, որոնք $-e$ վերջավորության հետ համակցվելիս հանգեցնում են թվի և հոլովի $\text{ПЧ} = \text{E}(\text{И} \vee \text{В})$ հատկանիշների (знани-е):

e_2 անհատական բնութագիր կստանան՝

ա) Мж հատկանիշով այն գոյականների հիմքերը, որոնց եզակի И հոլովը ունի $-e$ վերջավորություն (дом-иш-е),

բ) Ср հատկանիշով այն գոյականների հիմքերը, որոնք $-e$ վերջավորության հետ համակցվելիս, հանգեցնում են թվի և հոլովի $\text{ПЧ} = \text{E}(\text{И} \vee \text{В} \vee \text{П})$ հատկանիշների (поле):

Այսպիսով, $-e$ վերջավորության համար թվի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

$$\text{ПЧ}(-e) = \begin{cases} \text{ЕП}, & \text{եթե } \text{Мж}, \\ \text{ЕП} \vee \text{МНИ}, & \text{եթե } \text{Мж}, e_1, \\ \text{ЕП}, & \text{եթե } \text{Мж}, e_1, c_1 \in C_1, \\ \text{МНИ}, & \text{եթե } \text{Мж}, e_1, c_1 \in C_2, \\ \text{Е}(\text{И} \vee \text{В} \vee \text{П}), & \text{եթե } \text{Мж}, e_2, \\ \text{Е}(\text{Д} \vee \text{В}), & \text{եթե } \text{Ж}, \\ \text{ЕП}, & \text{եթե } \text{Ср}, \\ \text{Е}(\text{И} \vee \text{В}), & \text{եթե } \text{Ср}, e_1, \\ \text{Е}(\text{И} \vee \text{В} \vee \text{П}), & \text{եթե } \text{Ср}, e_2: \end{cases}$$

$-b$ վերջավորություն: Այս վերջավորության համար միակ ոչ կանոնավոր դեպքը ի հայտ է գալիս Ж հատկանիշով գոյականների դեպքում: Այդպիսի գոյականների հիմքերին վերագրենք b_1 անհատական բնութագիր: Այդ բնութագիրը կստանան Ж հատկանիշով այն հիմքերը, որոնք $-b$ վերջավորության հետ համակցվելիս հանգեցնում են թվի և հոլովի $\text{ПЧ} = \text{МНР}$ (пуль) կամ $\text{ПЧ} = \text{МН}(\text{Р} \vee \text{В})$ (богннь) հատկանիշների

Այսպիսով, $-b$ վերջավորության համար թվի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

$$\text{ПЧ}(-b) = \begin{cases} \text{ЕИ}, & \text{եթե } \text{Мж}, \text{Од}, \\ \text{Е}(\text{И} \vee \text{В}), & \text{եթե } \text{Мж}, \text{Нод}, \\ \text{Е}(\text{И} \vee \text{В}), & \text{եթե } \text{Ж}, \\ \text{МН}(\text{Р} \vee \text{В}), & \text{եթե } \text{Ж}, \text{Од}, b_1, \\ \text{МНР}, & \text{եթե } \text{Ж}, \text{Нод}, b_1: \end{cases}$$

$-y$, $-ю$ վերջավորություններ: Այս վերջավորությունների համար ոչ կանոնավորությունը դրսևորվում է Мж հատկանիշով գոյականների դեպքում: Այստեղ ունենք երեք ոչ կանոնավոր դեպք, հետևաբար պետք է մտցնենք երեքական (y_1 , y_2 , y_3) անհատական բնութագրեր:

№ Фл	Фл	Р	Мж		Ж		Ср	
			Од	Нод	Од	Нод	Од	Нод
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	— ∅	Рег. 1	ЕИ ЕИvМн(РvВ)	Е(ИvВ) Е(ИvВ)vМнР	Мн(РvВ)	МнР	Мн(РvВ)	МнР
		2	ЕИ, если $c \in C_1$ Мн(РvВ), если $c \in C_2$	Е(ИvВ), если $c \in C_1$ МнР, если $c \in C_2$ МнР				
		3						
2	— и	Рег. 1	МНИ ЕПvМни	Мн(ИvВ) ЕПvМн(ИvВ) Е(РvДvП)v vМн(ИvВ)	ЕРvМНИ Е(РvДvП) vМНИ	ЕРvМн(ИvВ) Е(РvДvП)v Мн(ИvВ)		Мн(ИvВ) ЕП Е(РvДvП)
		2					Е(РvДvП)v МНИ	
3	— а	Рег. 1	Е(РvВ) Е(РvВ)	ЕР ЕРvМн(ИvВ)			ЕРvМНИ	ЕРvМн(ИvВ)
4	— я	Рег. 1	Е(РvВ) Е(РvВ)vМНИ	ЕР ЕРvМн(ИvВ) Мн(ИvВ)	ЕИ			ЕРvМн(ИvВ) Мн(ИvВ) Е(ИvВ)
		2	МНИ					
5	— е	Рег. 1		ЕП ЕП, если $c \in C_1$ МНИ, если $c \in C_2$ Е(ИvВvП)	Е(ДvП)			ЕП
		2						Е(ИvВ) Е(ИvВvП)
6	— ь	Рег. 1	ЕИ	Е(ИvВ) Мн(РvВ)	Е(ИvВ) Мн(РvВ)	МнР		

1	2	3	4	5	9	7	8	9
7		Рег. 1	ЕД Е(ДvП) Е(РvД) Е(РvДvП)		ЕВ		ЕД	
8	—у	2			—			
9	—ю	3	Мн(РvВ)	МнР	ЕТв	ЕТвМнР	МнР	
10	—ей	Рег. 1			ЕТвМн(РvВ) Мн(РvВ)	ЕТвМнР		
11	—о	2				МнР		
12	—ы		МнИ	Е(ИvВ) Мн(ИvВ) Е(ИvВ)	ЕР Мн(ИvВ) Мн(РvВ)	ЕР Мн(ИvВ) МнР	Е(ИvВ)	
13	—й		ЕИ				МнР	
14	—ом			ЕТв			ЕТв	
15	—ем			ЕТв			ЕТв	
16	—ой				ЕТв			
17	—ою				ЕТв			
18	—ею				ЕТв			
19	—ью				ЕТв			
20	—ев		Мн(РvВ) Мн(РvВ)	МнР				МнР
21	—ов			МнР				МнР
22	—ам			МнД	МнД		МнД	
23	—ям			МнД	МнД		МнД	
24	—ами			МнТв	МнТв		МнТв	
25	—яни			МнТв	МнТв		МнТв	
26	—ьми			МнП	МнП		МнП	
27	—ах			МнП	МнП		МнП	
27	—ях							МнП

Այսպիսով, - $e\dot{y}$ վերջավորության համար β -ի և հոլովի հատկանիշները կորոշենք հետևյալ կերպ՝

$$\Pi\chi(-e\dot{y}) = \begin{cases} M_H(P \vee B), & \text{եթե } M\dot{J}, O\dot{d}, \\ M_H P, & \text{եթե } M\dot{J}, H\dot{o}\dot{d}, \\ E\dot{T}, & \text{եթե } \dot{J}, \\ (E\dot{T} \vee M_H P), & \text{եթե } \dot{J}, H\dot{o}\dot{d}, e\dot{y}_1, \end{cases}$$

Ինչպես տեսնում ենք, հիմքին լրացուցիչ անհատական բնութագրի ավելացումը արտացոլում է ուսերենի գոյականի բառափոխությանը հատուկ բնական երևույթներ:

Առաջարկվող մեթոդի առավելությունն այն է, որ նա ընդգրկում է ոչ թե բոլոր վերլուծվող գոյականների հիմքերը, այլ միայն նրանք, որոնք համակցվելիս մեկ կամ ավելի հոմանիշ վերջավորության հետ, կարող են հանգեցնել β -ի և հոլովի ոչ կանոնավոր հատկանիշների: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս բոլոր հիմքերի համար միարժեք ընտրել β -ի և հոլովի հատկանիշներ ոչ հոմանիշ վերջավորությունների դեպքում՝ ելնելով միայն հիմքի P և Og/Hog տվյալներից: Լրացուցիչ բնութագրերը դիտարկվում է միայն հոմանիշ վերջավորությունների վերլուծության ժամանակ, այն էլ սակավաթիվ հիմքերի համար:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՓՈՓՈԽՄԱՆ ՁԵՎԱՅԻՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթե իմաստի հասկացությունը ընդունենք առանց սահմանման, ապա ժամանակակից լեզվաբանության մեջ բառը բնորոշվում է որպես լեզվական ինքնուրույն միավոր, որ ներկայացնում է հնչյունախմբի կամ առանձին հնչյունի և որոշակի նշանակության՝ իմաստի միասնություն¹։ Այս սահմանումը պետք է ընդունել երկու վերապահումով։ Նախ՝ նույնը կարող է վերաբերել տառին կամ տառակոմպլեքսին, որպես խոսքի գրավոր դրսևորման միավոր և երկրորդ՝ բառի տականհրաժեշտ է հասկանալ բառաձև, որպես խոսքի արտահայտության պլանի միավոր, քանզի խոսքի բովանդակության պլանում բառը զուրկ է արտահայտման դիտարկելի միջոցներից։

Հայտնի է, որ բառերի միջոցով կարելի է արտահայտել մարդու գործունեության բոլոր ոլորտներին պատկանող երևույթներ, Բառերն այդպիսի ունակություն ձեռք են բերում երկու տիպի՝ հարացուցային և շարակարգային հարաբերությունների շնորհիվ։ Հարացուցային համակարգի մեջ մտնող միավորները բաղկացած են հարաբերվողից և հարաբերողից, որ հանդես է դալիս որպես հարաբերվողի հատկանիշ։ Շարակարգային հարաբերության մեջ առնվող միավորները բաղկացած են հարաբերվողներից և դրանց հարաբերությունից²։ Այլ կերպ ասած՝ հարացուցային հարաբերությունների օգնությամբ բառը ստանում է նոր քերականական իմաստներ, իսկ շարակարգային հարաբերությունների օգնությամբ՝ առարկայական որոշակի հարաբերություններ, Եվ քանի որ նախադասությունը միշտ էլ արտահայտում է առարկայական որոշակի հարաբերություններ, որտեղ հարաբերվողներից յուրաքանչյուրն իր հերթին հարաբերության մեջ է մտնում հարարների շնորհիվ, ապա շենք կա-

1 Հ. Զ. Պետրոսյան, Ս. Ա. Գալստյան, Թ. Ա. Ղափազյան, *Լեզվաբանական բառարան*, Երևան, 1975, էջ 52։

2 Գ. Բ. Զաքարյան, *Հայոց լեզվի դարգացումը և կառուցվածքը*, Երևան, 1969, էջ 101։

րող շհամաձայնվել իս. Կարիի այն կարծիքի հետ, թե տեքստի սերման ընթացքում ի թիվս մի քանի այլ տիպի գործընթացների, գործում են այսպես կոչված օպերատորներ և պրեգիկատորներ, որոնցից առաջինները անվանումը վերափոխում են անվանման, իսկ պրեգիկատորները՝ անվանումը վերածում նախադասության³։ Այլ կերպ ասած՝ օպերատորների օգնությամբ կառավարվում է բառասերման, իսկ պրեգիկատորների օգնությամբ՝ նախադասությունների սերման պրոցեսները։

Բառասերման պրոցեսն իր հերթին ընթանում է երկու մակարդակով՝ վերին-բառակազմական, այսինքն՝ նոր բառամաստների կազմման, որ սովորաբար արտահայտվում է բարդությամբ, ածանցմամբ ու հապավմամբ և ստորին՝ ձևակազմական, որը հանգում է նոր բառահարաբերությունների ստեղծմանը և արտահայտվում է հոլովմամբ, խոնարհմամբ, հոդերի կիրառություններով և այլն։

Անշուշտ, բառակազմական և բառափոփոխման պրոցեսների ընթացքը կառավարվում է սերման ենթակա նախադասության բովանդակային առանձնահատկություններով։ «Կասկած չի կարող լինել, — դրոմ է Գ. Բ. Ջահուկյանը, — հաղորդակցման նսլատակը հաղորդման բովանդակության փոխանցումն է, և որ, հետևաբար, առաջնայինը խոսքի բովանդակության պլանն է»⁴։

Սակայն ամեն մի բովանդակություն ունի իր արտահայտման միջոցներն ու եղանակները, որով և պայմանավորվում է բառակազմական ու ձևակազմական միջոցների ու եղանակների ընտրությունը։ Լեզվի կառուցվածքն ուսումնասիրելու և խոսքի բովանդակության և արտահայտության պլանների փոխհարաբերությունները պարզելու համար անհրաժեշտ է զուգահեռաբար ուսումնասիրել թե՛ բովանդակության, թե՛ արտահայտության պլանը, ինչպես նաև բովանդակության պլանից արտահայտության պլանն ու, հակադարձաբար, արտահայտության պլանից բովանդակության պլանն անցման պրոցեսները։

Այսպիսի ուսումնասիրության համար ելակետ կարող է լինել միայն խոսքի արտահայտության պլանը, այսինքն՝ խոսքի դիտարկելի մակարդակը, որտեղ անջատելու, կցելու, հաշվելու հնարավորություն կա։ Այս առումով խոսքը կարելի է գիտել որպես բառերի, իսկ վերջիններս էլ՝ տառերի կամ հնչորդների (տե՛ս ներքևում) գծային դասավորությամբ մի համակարգ։ Վերջինիս յուրաքանչյուր միավոր կարելի է ներկայացնել երկակի՝ մի կողմից որպես ավելի մեծ միավորի բաղկացուցիչ մաս, որը իրեն համարժեք միավորների հետ գտնվում է դիտարկ-

³ X. Կարրի, Основание математической логики, «Мир», М., 1969, с. 63.

⁴ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 97։

ման միեկնույն մակարդակում, իսկ մյուս կողմից՝ ավելի ստորին մակարդակում գտնվող միավորների համախումբ:

Հետևաբար, լեզվական երևույթների և օբյեկտների ուսումնասիրությունը հանգում է կամ անջատման միջոցով լեզվական ավելի բարդ միավորների վերլուծության, կամ լեզվական միավորների կցման միջոցով լեզվական ավելի բարդ միավորների համադրման գործողությունների, թեև հայտնի են խոսքի միավորների կազմման կամ փոխակերպման ավելի բարդ գործողություններ, ինչպես փոխարկումը, շրջումը, Սակայն, ինչպես նշում է Գ. Բ. Զահեկյանը «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ, վերջիններս առանց լրացուցիչ դժվարությունների կարելի է հանգեցնել անջատման և կցման գործողությունների:

Առաջին հայացքից թվում է, թե կարելի է պնդել, որ անջատման գործողությունները անհրաժեշտ կլինեն խոսքի միավորների վերլուծության համար, իսկ կցման գործողությունները՝ համադրության, քանի որ անջատման միջոցով կարող ենք համեմատաբար բարդ խոսքային միավորները տարրալուծել բաղադրիչների, և ընդհակառակը, կցման միջոցով ստորին մակարդակի միավորներից համադրել խոսքային վերին մակարդակի միավորներ:

Հետագայում կտեսնենք, որ այդպիսի պնդումը արդարացի կլինի իդեալական դեպքերի համար: Իրականում, թե՛ անջատման, թե՛ կցման գործողությունները անհրաժեշտ կլինեն և վերլուծական և համադրական պրոցեսների նկարագրության համար: Այսպես, օրինակ, եթե սեղանի բառակը սեղան բառակից ստանում ենք «ի» ենթաձևովի կցումով, իսկ սեղան բառակը՝ սեղանից բառակից՝ «ից» ենթաձևովի անջատումով, ապա ռսկի բառակից ռսկու բառակը կստանանք ի→ու փոխարկման միջոցով: Փոխարկումը կարող ենք իրականացնել անջատման և կցման գործողությունների միջոցով. այսպես՝ 1. ոսկի անջատել «ի»→ <ոսկ> 2. <ոսկ> կցել «ու»→ոսկու:

Դժվար չէ համոզվել, որ լեզվի մեջ վերլուծական ու համագրական պրոցեսները, նրանց նկարագրության տեսակետից, կարելի է դիտել որպես հակադարձելի պրոցեսներ: Եթե կցման միջոցով երկու միավորներից համադրում ենք մեկ միավոր, ապա անջատման միջոցով խոսքային յուրաքանչյուր միավոր կարող ենք տարրալուծել ստորին մակարդակներում գտնվող միավորների: Այդ նշանակում է, որ լեզվական ամեն մի կառուցվածք կարող ենք ներկայացնել թե՛ որպես տարրալուծման ընթացք, և թե՛ որպես համադրման արդյունք: Այստեղից էլ բխում է տարրալուծում համադրման միջոցով գաղափարը:

Ի՞նչ է մեզ տալիս նման պնդումը:

Խոսքային միավորների վերլուծական ու համադրական պրոցեսների դիտարկման միասնականացումը թույլ կտա այդ պրոցեսների ձևային նկարագրման ժամանակ սահմանափակել տեսական ուսումնասիրությունների շրջանակները և պակասեցնել գործնական աշխատանքների ծավալը: Օրինակ, ենթադրենք, անհրաժեշտ է որևէ բառաձև վերլուծել ենթաձևույթների, սակայն ձեռքի տակ ունենք միայն համադրման կաղապարներ: Մենք այդ կաղապարի օգնությամբ ենթաձևույթներից կփորձենք սերել բառաձևեր և վերջիններս կհամեմատենք մեզ տրված բառաձևի հետ: Եթե սերված բառաձևերից մեկը համընկնում է տրված բառաձևի հետ, ապա այն ենթաձևույթները, որոնք օգտագործել ենք առաջին բառաձևի կազմման համար, կլինեն նրա բաղադրիչ մասերը: Այստեղ առարկություն կարող է լինել վերլուծության վրա ծախսվող գործողությունների, և ոչ թե սկզբունքի, վերաբերյալ: Այս սկզբունքը գործնական փորձարկման է ենթարկվել մեքենական թարգմանության խնդիրների վճռման ժամանակ և ստացվել են բավարար արդյունքներ:

Լեզվական օբյեկտների և երևույթների բարդության պատճառով առայժմ չեն դիմում ընդհանուր լեզվական կաղապարի կառուցմանը: Այդ նկատառումով լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ քննելիս անհրաժեշտ է կառուցել այն կաղապարը, որի օգնությամբ բացահայտվում է տվյալ երևույթը՝ համապատասխան օբյեկտների կազմությամբ և դրանց միջև գոյություն ունեցող կաղապարով ու փոխհարաբերությամբ:

Ձևաբանական կաղապարներում օբյեկտներին համապատասխանության մեջ են դրվում ենթաձևույթները, իսկ կապերին՝ ենթաձևույթների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները: Շարահյուսական կաղապարներում՝ օբյեկտներին կհամապատասխանեն բառաձևերը, իսկ կապերին՝ բառաառարկայական հարաբերությունները: Ձևաբանական կաղապարների օգնությամբ քննվում են բառակազմության կամ ձևակազմության, իսկ շարահյուսական կաղապարների օգնությամբ՝ բառակապակցման և շարադասության հետ կապված հարցերը:

Այդպիսի առանձին-առանձին լեզվական մասնակաղապարների միավորումով կարելի է հասնել ավելի բարդ երևույթների կամ օբյեկտների տարակաղապարի կառուցմանը: Պետք է հաշվի առնել, որ մասնակաղապարների միավորումը մի պարզ միակցում չէ: Այստեղ անհրաժեշտ է լիովին ուսումնասիրել այն պայմանները, որոնց առկայության դեպքում կատարվելու է այդ մասնակաղապարների միավորումը:

Նշենք, որ ժամանակակից հայերենի բանավոր և գրավոր դրսևորումների միջև գոյություն ունեցող նշանակալի տարբերությունների պատճառով, ուսումնասիրությունների համար հիմք ենք ընդունել ոչ թե

ժամանակակից հայերենը ընդհանրապես, այլ նրա գրավոր դրսևորումը՝ Սակայն այն որոշակի փոխհարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեն գրավոր և բանավոր դրսևորումների միջև, հիմք են տալիս հուսալու, որ ստացված արդյունքները, անհրաժեշտ վերապահումներով, ընդունելի կլինեն լեզվի բանավոր դրսևորման համար ևս⁵։

Հիմնական հասկացությունների սամմանումը

Նկատի ունենալով լեզվաբանական որոշ հասկացությունների բազմիմաստությունը, անհրաժեշտ ենք համարում բերել մեր կողմից օգտագործվող հիմնական հասկացությունների բառարանը, որտեղ նրանք սահմանված են այն նշանակությամբ, ինչպիսին օգտագործվելու են հետադալում⁶։

Ձևույթ։ Ձևույթը խոսքի վերացական պլանի իմաստի տեսակետից անբաժանելի միավոր է՝ Ձևույթների կրկնությունը, — դրում է Վ. Մ. Սոլնցևը, — տարբեր բառերում և տարբեր համակցություններում, ձևույթի մասնակցությունը նոր բառերի կազմությանը խոսում է այն մասին, որ բառի ձևույթով նշանակված մասերը առանձնանում են և առանձնացվում են խոսողի լեզվական մտածողությամբ, այսինքն՝ մեր կողմից դիտակցվում են իբրև նշանակություն կրող որոշ ձայնային հատվածներ⁶։

Խոսքի արտահայտության պլանում ձևույթը դրսևորվում է ենթաձևույթների միջոցով։ Երբ միևնույն բառահարաբերություն կազմելիս ձևույթը դրսևորվում է մեկից՝ ավելի ենթաձևույթներով, ապա վերջինները կլինեն լծորդական ենթաձևույթներ։ Եթե խոսքային տարբեր իրադրություններում միևնույն ենթաձևույթը կարող է արտաբերվել փոփոխված տեսքով, նրանցից մեկը կընդունենք որպես արմատ-ենթաձևույթ, իսկ մնացածները՝ ածանցյալ-ենթաձևույթներ։ Դրանք ստացվում են արմատ-ենթաձևույթի հերթագայությամբ։

Հիմնային և երկրորդային ձևույթներ։ Նյութական կամ ընդհանուր իմաստ արտահայտող ձևույթները կոչվում են հիմնային ձևույթներ։ Մնացած բոլոր կարգի ձևույթները կկոչվեն երկրորդային ձևույթներ։ Վերջիններս կարող են արտահայտել հոգնակիության, հոլովական, առկայացման իմաստներ։ Վերջինային և երկրորդային ձևույթների տարբերությունը կարող ենք ձևակերպել այլ կերպ. միևնույն հիմնային ձևույթը կարող է հանդիպել բոլորովին տարբեր բառափոփոխման ենթարկվող

⁵ Т. А. Амирова, К истории и теории графематики, «Наука», М., 1977, с. 98—114.

⁶ В. М. Солнцев, Язык как системно-структурное образование, М., 1971, с. 16.

բառերում, մինչդեռ երկրորդային ձևույթները օգտագործվում են միևնույն կարգի բառափոփոխման նպատակով, Թեև վերջիններին թիվը շատ փոքր է հիմնային ձևույթների թվի հետ համեմատ, սակայն նրանց բարձր հաճախությունը թույլ է տալիս համակցվել բավականաչափ մեծ թվով հիմնային ձևույթների հետ»⁷։

Լատ։ Հիմնային և երկրորդային ձևույթների փոխհարաբերություն, որին վերադրվում է նշանակություն, Բառի մեջ անպայմանորեն առկա է մեկ հիմնային ձևույթ, մինչդեռ երկրորդային ձևույթը կարող է բացակայել (Անշուշտ, մենք չենք ձգտել տալ բառի սպառիչ սահմանումը, Այն բավարար է բառափոփոխական պրոցեսների նկարագրման համար)։

Արտահայտության պլանում բառը դրսևորվում է բառաձևերով, որը հիմնային և երկրորդային ենթաձևերի որոշակի հարաբերություն է, Երբ բառաձևի մեջ բացակայում է երկրորդային ենթաձևերը, ապա այն բառափոփոխական հարացուցային համակարգի ելակետային բառաձևն է։

Թեև ձևույթը իմաստի տեսակետից նվազագույն, այլևս անբաժանելի լեզվական միավոր է, առօրյայում խոսքն իրականացվում է ավելի փոքր միավորներով, արտահայտության երեք տեսակի միջոցների՝ արտահայտչական միջոցների (շարժամիջոցների), հնչական կամ արտասանական միջոցների (հնչամիջոցների կամ ձայնամիջոցների) և գրային միջոցների (գրամիջոցների) օգնությամբ։ «Սկզբունքորեն տարբերություն չկա,—գրում է Գ. Բ. Զահուկյանը,— արտահայտչական տարբեր միջոցների դասակարգման սկզբունքների միջև։ Վերջիվերջո այս երեք դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն ընդհանրական կարգերի մասնակի դրսևորումների հետ»⁸։

Այս առումով հարկ չենք համարում խոսել շարժամիջոցների մասին և կսահմանափակվենք միայն հնչական և գրային միջոցների վերլուծությամբ։

Յուրաքանչյուր ձևույթ տրոհվում է մի կողմից հնչույթների, որոնցով հետագայում որոշվում են հնչամիջոցները, իսկ մյուս կողմից՝ գրույթների։ Վերջիններով, իհարկե, կորոշվեն գրամիջոցները (նույն կերպ կարող ենք ասել, որ ձևույթը տրոհվում է շարժույթների, որոնցով որոշվում են շարժամիջոցները)։

Հնչույթ։ Ըստ «Լեզվաբանական բառարանի»՝ «հնչույթը տվյալ հնչունային կազմությանը հատուկ հնչույթաբանորեն էական հատկանիշների

7 Н. С. Кузнецова, О последовательности построения системы языка, Материалы I конференции по машинному переводу, М., 1958, с. 17—18;

8 Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 56.

ամբողջութիւնն է: Հնչույթային են հնչուինի այն հատկանիշները, որոնք ծառայում են որպէս լեզվի իմաստավորող միավորների իմաստատար-բերակիչ հատկանիշները⁹:

Այս սահմանումը մեկնաբանութեան կարիք ունի: Նախ այն անթերի չէ: Հնչույթը դիտվում է որպէս հնչութեանորեն էական հատկանիշների ամբողջութիւն: Մեզ թվում է, թե հնչութի սահմանումը անհրաժեշտ է տալ ելնելով խոսքի արտահայտութեան պլանից:

Հնչուինը կընդունենք որպէս մարդու արտասանական ապարատի կողմից արտաբերված ձայնի նվազագույն միավոր: Այն դիտարկելի է: Խոսքի մեջ հանդիպում ենք հնչուինների կոմպլեքսների՝ հնչունակոմպլեքսների:

Նույնաբար, խոսքի գրավոր դրսևորման ժամանակ կարող ենք խոսել նշանակոմպլեքսների մասին: Այսպիսով, վերևում բերված սահմանումը կարող ենք ձևակերպել հետևյալ կերպ. հնչույթը վերացական պլանում արտապատկերում է այն հնչունակոմպլեքսը, որը տալիս է լեզվի իմաստավորող միավորների իմաստատարբերակիչ հատկանիշներ:

Գրույթ: Գրույթը վերացական պլանում արտապատկերում է այն նշանակոմպլեքսը, որը տալիս է լեզվի իմաստավորող միավորների իմաստատարբերակիչ հատկանիշներ:

Մեկնաբանենք մեր կողմից բերված հնչութի և դրույթի սահմանումները: Հաղորդակցութեան ժամանակ ինֆորմացիայի աղբյուրը բաժնավոր կամ գրավոր ձևով հաղորդում է տվյալ լեզվի իմաստավորված միավորներ (ձևույթ, բառ և այլն): Այդ հաղորդմանը հետևում է ընկալողը: Ընկալողին հասնում են հաղորդողի կողմից արտաբերած հնչունները կամ նշանները: Ամեն մի հնչուն կամ նշան չէ, որ ընկալողի մեջ առաջ է բերում իմաստի տարբերակում: Այդ կատարվում է որոշ հնչունակոմպլեքս կամ նշանակոմպլեքս ընկալելուց հետո միայն: Վերացական մակարդակի այդ միավորները, որոնք հանգեցնում են իմաստատարբերակման, մենք անվանեցինք հնչութիւններ և գրութիւններ:

Ճեթե մենք գործ ունենայինք իդեալական գրական լեզվի հետ,— գրում է Գ. Բ. Զահուկյանը,— ապա հանդես կգար հնչութիւնների և դրութիւնների քանակի և բաշխման գրեթե լիակատար համապատասխանութիւնը¹⁰: Մեզ թվում է, թե իրականում հնչութեան և դրութեան բազմազանութիւնները զուգաձև են:

⁹ «Լեզվաբանական բառարան», Երևան, 1975, էջ 190:

¹⁰ Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեռութեան հիմունքները, էջ 112:

Քանի որ դրույթը դրսևորող նշանակումայլեքսը հիմնականում մի տառ է, իսկ յուրաքանչյուր գրույթին համապատասխանում է մեկ հնչույթ, ապա լեզվաբանության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, թե տառը հնչույթի դրային նշանն է։ Մինչդեռ կարելի է պնդել, որ հնչույթ-տառ փոխակերպումը միաստիճան չէ։ Այդ փոխակերպման ընթացքում նախ տեղի ունի հնչույթ-դրույթ արտապատկերումը, իսկ այնուհետև գրույթ-տառ փոխակերպումը։ Նույն մեխանիզմը գործում է նաև հակառակ՝ տառ-հնչույթ փոխակերպման ժամանակ։

Եթե գրույթը դրսևորվում է նշանակումայլեքսով, որն անվանում ենք տառ (երբեմն գրույթը դրսևորվում է երկու տառով), իսկ հնչույթը՝ հնչյունակումայլեքսով, ապա այն հնչյունակումայլեքսը, որով դրսևորվում է հնչույթը, անվանման կարիք ունի։ Պայմանականորեն անվանենք հնչույթը (դա ենթահնչույթն է)։ Այսպիսով, ստեղծեցինք խոսքի բանավոր և գրավոր դրսևորումների համարժեք մակարդակներ։ Դա հնչորգ-տառ մակարդակներն են։ Հնչորգից դեպի տառը կամ հակառակը անցնելիս գործ ունենք եռաստիճան փոխակերպման հետ։

Հստ Գ. Բրուտյանի, աշխարհի պատկերը մարդու գիտակցության մեջ դիտվում է որպես երկու հարաբերականորեն ինքնուրույն՝ տրամաբանական և լեզվական կաղապարներ, որոնք հիմնականում համընկնում են¹¹։ Այդ նշանակում է, որ տրամաբանական կաղապարի տարրերի և այդ տարրերի միջև գոյություն ունեցող կապերի ցանկացած ենթաբազմության համար լեզվական կաղապարի վրա գոյություն ունի տարրերի ու կապերի համարժեք ենթակազմություն։ Այդ կաղապարները դինամիկ համակարգեր են, և լեզվական կաղապարը անընդհատ համարժեքության մեջ է դրվում տրամաբանական կաղապարի հետ։ Այլ կերպ ասած՝ վերապրածի ամեն մի հատված ամրապնդվում է լեզվական միավորներով։

Գ. Պ. Մելնիկովը¹² գտնում է, որ մարդու ուղեղում պետք է գոյություն ունենա մի դինամիկ օբյեկտ (ըստ մեզ դա լեզվական կաղապարն է), որը մտածողության օգնությամբ բերվում է տրամաբանական կաղապարի համապատասխան դիրքի։ Այս համապատասխանեցման ընթացքում սերվում է տեքստը։

Եթե ընդունենք, որ մարդու արտասանական համակարգը կառավարվում է մեկ այլ դինամիկ օբյեկտի կողմից, ապա յուրաքանչյուր

11 Գ. Ս. Բրուտյան, Փիլիսոփայություն և լեզու, Երևան, 1972, էջ 3։

12 Գ. Ս. Мельников, Кибернетический аспект различения сознания, мышления, языка и речи, в сборнике «Язык и мышление», «Наука», М., 1967, с. 232—243.

անգամ վերջինս լեզվական կաղապարի նկատմամբ համապատասխանության մեջ դնելիս առաջանում է խոսքի բանավոր դրսևորումը:

Նմանօրինակ ձևով կարելի է մեկնաբանել խոսքի գրավոր դրսևորումը:

Վերադառնալով բառի արտաբերման հարցին՝ կարող ենք ենթադրել հետևյալը. քանի որ բառն արտաբերվում է հաջորդաբար, մեզ թվում է, որ նախ այն տրոհվում է ձևույթների, իսկ վերջիններս ավելի «տոորին մակարդակի միավորների»՝ հնչույթների կամ դրույթների, ապա հաղորդվում են հնչամիջոցների կամ գրամիջոցների կառավարման համակարգերին, որոնք իրենց հերթին իրականացնում են համապատասխան հնչորդի կամ տառի արտաբերումը: Թեև դժվար է պնդել, որ իրականում բառերի արտաբերումը կատարվում է ըստ այն պարզագույն սխեմայի, որը նկարագրեցինք, սակայն յուրաքանչյուր լեզվի համար գոյություն ունեցող ուղղախոսական և ուղղագրական կանոնների ամբողջությունները մեզ բերում են այն համոզման, որ մարդու ուղեղում գործում են խոսքի բանավոր և գրավոր դրսևորման կառավարման առանձին համակարգեր: Քանի որ բնական լեզուն նախ և առաջ հնչունային համակարգ է, և գիրը այստեղ կատարում է երկրորդային դեր, ապա կարելի է պնդել, որ առաջնությունը տրվում է խոսքի բանավոր դրսևորման կառավարման համակարգին, որին, հիմնականում, համապատասխանություն մեջ է գրվում խոսքի գրավոր դրսևորման կառավարման համակարգը: Այս հիմքի վրա աշխատենք բացատրել ժամանակակից հայերենի բառափոփոխման ընթացքում տեղի ունեցող մի երևույթ:

Դիտարկենք առարկայի բառաձևը: Այն կազմված է առարկա հիմնային և ի երկրորդային ենթաձևույթներից: Խնչ է իրենից ներկայացնում յ -ն, Կարելի է պնդել, որ ժամանակակից հայերենում գոյություն ունի առարկա և առարկայ ենթաձևույթները: Դրանցից առաջինը օգտագործվում է առարկաներ, առարկան և այլ բառաձևեր կազմելու, իսկ երկրորդը՝ առարկայի, առարկայից և այլ բառաձևեր կազմելու համար:

Գոյություն ունի նաև կարծիք, որ դրանք (յ, ն) ֆունկցիոնալ ենթաձևույթներ են, որոնք ուղղակի կազմիչների դեր են կատարում: Այս կարծիքն ավելի քիչ ընդունելի է, որովհետև ըստ ձևույթի սահմանման յուրաքանչյուր ենթաձևույթ պետք է ներկայացնի մի ձևույթ: Ֆունկցիոնալ ենթաձևույթները խոսքի կոնկրետ պլանի միավորներ են և բոլորովին էլ իրենց համարժեքը չունեն խոսքի վերացական պլանում: Այստեղ կարող ենք առաջարկել այդ երևույթի մեկ այլ բացատրություն: Նշեցինք, որ խոսքում առաջնայինը բանավոր դրսևորումն է, որն

իր մարմնավորումը ստանում է մարդու արտասանական համակարգի օգնությամբ։ Այդ համակարգը դարերի ընթացքում փոխվել ու կատարելագործվել է գլխավորապես լեզվի մեջ տեղի ունեցող կանոնավոր դեպքերի ազդեցության պատճառով։ Այստեղ կանոնավորությունը բաղաձայնների ու ձայնավորների հավասարաչափ բաշխումն է։ Այն դեպքերում, երբ այն խախտվում է, ենթագլխակցորեն բերվում է ուղղախոսության օրենքներով հաստատված նորմավորված դեպքի։ Թերես սրանով կարելի է բացատրել նաև ժամանակակից հայերենում գաղտնավանկի ը-ի գոյությունը։

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենում բանավոր դրսևորման ընթացքում գոյություն ունեցող յ և ն հնչորդները, այլև գաղտնավանկի ը-ն, արտասանական լրացուցիչներ են, որոնք հանդես են գալիս արտասանական մակարդակում։ Քանի որ գրավոր դրսևորումը համապատասխանության մեջ է դրվում բանավոր դրսևորմանը, ուստի դրանով պետք է բացատրել նաև այդ հնչորդներին համապատասխան տառերի հանդես դալը խոսքի գրավոր դրսևորման ժամանակ։ Այլապես կարող էինք արտասանել առաբկայի, բայց դրել առաբկաի և այլն։

Այժմ, վերևում բերած հասկացությունների հիման վրա սահմանենք ևս մի քանի հասկացություններ։

Բառափոփոխություն. բառաձևին երկրորդային արմատ-ենթաձևության կցման, անջատման կամ ներմարմնավորման գործողություն, որի օգնությամբ արտահայտվում են նոր բառահարաբերական իմաստներ։

Հերթագայություն. բառափոփոխման նպատակով արմատ-ենթաձևավույթից ածանցյալ-ենթաձևույթի ստացման գործողություն։

Հիմք և վերջավորությունից. վերջինս իրենից ներկայացնում է մեկ երկրորդային ենթաձևույթ, որը վերջինն է հարաբերության մեջ մտել հիմքի հետ։ Հետևաբար, իբրև հիմք կարող են ծառայել ոչ միայն հիմնային ենթաձևույթները, այլև նրանց ու երկրորդային ենթաձևույթների հարաբերությունից սերված միավորը։

Հաղացույց. բառափոփոխության ընթացքում ստացված բառաձևերի ամբողջական համախումբը, որտեղ երկրորդային արմատ-ենթաձևավույթները համապատասխանում են միևնույն քերականական կարգին։

Հոլովական կարգին համապատասխանող երկրորդային արմատ-ենթաձևույթները անվանվում են նաև թեքույթներ։

Հ ա ր ց ա ղ ր ու մ ր

Ակներև է, որ եթե համեմատենք միևնույն լեզվին վերաբերող քառաձևերը, ապա կհանդիպեն քառաձևեր, որոնք տառ առ տառ կհամ-

ընկնեն, թեև այդ բառաձևերը խոսքի մեջ կարող են հանդես գալ տարբեր բառիմաստներով: Բավական մեծ թիվ կկազմեն այն բառաձևերը, որոնք կհատվեն մասնակիորեն կամ ոչ մի հատում չեն ունենա:

Այսպիսով, եթե տվյալ լեզվի այբուբենը ընդունենք որպես հիմք, ապա այդ լեզվում հանդիպող բառաձևերի համեմատությունը լիովին հնարավոր է կատարել տառային մակարդակով: Ամեն մի զույգ բառի համար կարող ենք կազմել տառադիրքային համեմատության լրիվ բնութագիրը, որը լիովին կպատասխանի այն հարցին, թե տվյալ զույգ բառաձևերում ինչպիսի՞ տառաբաշխում գոյություն ունի և ինչպե՞ս են հարաբերում մի բառաձևի տառերը մյուս բառաձևի տառերին:

Այդ նպատակով անհրաժեշտ է կազմել, այսպես կոչված, տառադիրքային մատրիցա, որի տողերը կհամընկնեն բառացանկում գրանցված բառաձևերի, իսկ սյուները՝ այդ բառաձևերում տառերի գրաված դիրքերի հետ (առաջին, երկրորդ և այլն):

	1	2	3	4	5	6	7
1	ա	ն	ա	ու	ն		
2	գ	ի	ն	ե	տ	ու	ն
3	գ	ի	ա	ու	ն		
4	կ	ա	ա	ու	ն		
5	տ	ու	ն				
6	ա	ա	ն				

Նկ. 1

Նկ. 1-ում պատկերված տառադիրքային մատրիցայում գրանցված վեց բառաձևերից չորսը (անտուն, գինետուն, տուն, տան) ունեն իմաստային որոշ ընդհանրություն, որը իսպառ բացակայում է կառույն և գիտուն բառաձևերում, թեև տառային մակարդակում տառն տառակապակցությունը առկա է առաջին հինգ բառաձևերում:

Բերված օրինակները բավարար հիմք են տալիս պնդելու, որ ձևաիմաստաբանական վերլուծության կամ համադրման նպատակով տառադիրքային մակարդակի վրա հիմնված քննությունները ցանկալի արդյունքների չեն հանգեցնի:

Ժիշտ է, բառաձևերի կազմման համար տառը ինքնուրույն միավոր է, սակայն այն զուրկ է իմաստային բեռնվածությունից և կրում է զուտ

ձևային բեռնվածություն, Այդ պատճառով էլ բառակազմական կամ ձևակազմական երևույթները նկարագրելու համար տառերը տարրական միավորներ հանդիսանալ չեն կարող, Այդ նույն պատճառով էլ մերժվում է վանկի օդատարածումը, որպես բառաձևակազմական երևույթների նկարագրման տարրական միավոր:

Բառաձևերի վանկային նկարագրության կողքին Ֆերդինանդ դե Սոսյուրը առաջ է քաշում բառերի ձևույթային նկարագրության գաղափարը¹³, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հենց ձևույթ-հնթա-ձևույթ հարաբերությունն է կազմում լեզվական նվազագույն այն միավորը, որը ձևի և իմաստի միասնության տեսակետից այլևս անբաժանելի է:

Եթե բառաձևերի նկարագրության համար որպես տարրական միավոր ընտրենք հնթաձևույթը, այսինքն ընտրենք ձևույթային մակարդակը, ապա մատրիցան, որ բերեցինք վերևում, կընդունի հետևյալ տեսքը (տե՛ս նկ. 2):

Ենթաձևույթագիրքային ներկայացված մատրիցան լիովին բավարար է բառաձևերի ձևաիմաստային վերլուծությունների համար: Քանի որ ձևույթները իմաստի արտահայտման նվազագույն միավոր են, ապա ձևաիմաստային տարբերությունները արտահայտության պլանում կարելի է դիտել որպես մասնիկային հավելման տարբերություններ, կաղապարային առումով՝ որպես մասնիկների քանակի տարբերություններ: Շեյնմանը,¹⁴ — գրում է Գ. Բ. Ջահուկյանը, — սովորաբար մասնիկների յուրաքանչյուր հավելում նշանակում է ձևաբանական նոր իմաստի հավելում¹⁴, Այս դրույթը պարզ ցուցադրված է 2-րդ նկարում: Բառափոփոխական պրոցեսների ուսումնասիրության նպատակով, հնթաձևույթագիրքային լեզվաբանական մատրիցաները կազմելիս, անհրաժեշտ է բառաձևերից նախապես անշատել լրացուցիչ տառերը (հնչորդները), որոնք զուտ արտահայտության պլանի արդյունք են: Այդ թույլ կտա մատրիցայում բառաձևերը պատկերել «մաքուր» հնթաձևույթների համադրման օգնությամբ: Եթե հետագայում մատրիցայից անշատենք լրացուցիչ կամ հավելյալ իմաստ արտահայտող հնթաձևույթները, ապա այնտեղ տեղ կգրավեն միայն հիմնային հնթաձևույթները, որոնք կլինեն հիմնային արմատ կամ ածանցյալ հնթաձևույթներ:

13 Фердинанд де Соссюр, Труды по языкознанию, М., 1977, с. 620—632.

14 Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 113:

	1	2	3
1	աՆ	տոՆ	
2	գԻՆ (Ի)	տոՆ	(Կ)
3	գԻտոՆ		
4	կատոՆ	Ն	
5	տոՆ	—	
6	տՆ	ա	

նկ. 2

Եթե անշատած երկրորդային ենթաձևությունները (արմատ կամ ածանցյալ) խմբավորենք ըստ տարբեր ձևաբանական իմաստների, ապա կստանանք հետևյալ շորս խմբերը՝

1. ենթաձևություններ ($a \in A$), որոնք արտահայտում են թվային իմաստ,
2. ենթաձևություններ ($b \in B$), որոնք հավաստիապես սրտահայտում են թե՛ հոլովական, թե՛ դասանշանային իմաստ,
3. ենթաձևություններ ($c \in C$), որոնք արտահայտում են զուտ հոլովական իմաստ,
4. ենթաձևություններ ($d \in D$), որոնք արտահայտում են իրադրությունը առկայացնող իմաստ:

Այժմ, եթե հիմնային ձևությունները նշանակենք $\{O\}$ -ով, ապա ժամանակակից հայերենի ռառափոփոխման պրոցեսը կարող ենք նկարագրել հետևյալ կերպ՝

$$f = f_0 \{a\} \{b\} \{c\} \{d\}^*, \quad (1)$$

որտեղ՝

f_0 —եյակետային բառարանային բառաձև է (հիմնային ենթաձևություն),

f —նոր քերականական իմաստով օժտված բառաձև:

Բերված արտահայտությունը, երբ յուրաքանչյուր երկրորդային

* $\{x\}$ արտահայտությունը նշանակում է, որ $x \in X$ ենթաձևությամբ կարող է հանդես լզալ կամ հանգես գալ մեկ կամ բազմաթիվ անգամներ (տե՛ս В. М. Глушков, Синтез цифровых автоматов, М, 1962, էջ 64-65),

ենթաձևույթ հանդես է դալիս ոչ ավելի քան մեկ անգամ, կարելի է համարել ժամանակակից հայերենի բառափոփոխման իղեալական պրոցեսի նկարագրությունը:

Սակայն, իրականում հիմնային ենթաձևույթներին երկրորդային ձևույթների իղեալական հաջորդումը խախտվում է լեզվում գոյություն ունեցող բազմաթիվ սահմանափակումներով ու բացառություններով, որոնք վերջին հաշվով բառափոփոխական կաղապարի համասեռության խախտման պատճառ են դառնում: Մեր նպատակն է վերհանել ժամանակակից հայերենի բառափոփոխական կաղապարի համասեռության խախտման պատճառները և տալ բառափոփոխման պրոցեսի ձևային նկարագրությունը:

Անվանական բառափոփոխություն

Եթե հետևենք ժամանակակից հայերենում բառերի փոփոխությանը, ապա դժվար չէ բացահայտել երկու կարգի փոփոխություն, որոնք հայտնի են հոլովում և խոնարհում անուններով:

Բառերի փոփոխության քննությունը բացահայտում է մի պարզ օրինաչափություն. հոլովվող բառերը ենթարկվում են մի կարգի փոփոխության, իսկ խոնարհվող բառերը՝ մեկ այլ կարգի, որ, ընդհանրապես, խոսքի մեջ գոյականաբար օգտագործվող բառերը ենթարկվում են նույն կարգի փոփոխությունների, ինչ որ գոյական անունները:

Բառերի այն փոփոխությունը, որին ենթարկվում են գոյական անունները կամ գոյականաբար օգտագործվող բառերը, անվանում են անվանական բառափոփոխություն:

Վերացական պլանում բառափոփոխությունը բառի (մասնավորապես հիմնային ձևույթի) և երկրորդային ձևույթի այնպիսի հարաբերությունն է, որ արտահայտում է նոր բառահարաբերական իմաստ: Արտահայտության պլանում այդ հարաբերությունը դրսևորվում է տվյալ բառը դրսևորող բառաձևին երկրորդային արմատ-ենթաձևույթի կցման կամ ներմարմնավորման օգնությամբ:

Անվանական բառափոփոխման պրոցեսները նկարագրելու նպատակով սովորաբար օգտվում են հիմք և վերջավորություն հասկացություններից: Մեզ թվում է, որ հիմքի և վերջավորության միջոցով կարելի է նկարագրել անվանական բառափոփոխություն իղեալական դեպքերը:

«Լեզվաբանական բառարանում» հիմքը բնորոշված է որպես բառի մինչև վերջավորություն ընկած մասը, որն արտահայտում է ընդհանուր բառիմաստը:

Այս կապակցութեամբ Գ. Բ. Զահուկյանը գրում է. «Հիմք է կոչվում բառի յուրաքանչյուր իմաստակիր հատվածը, որից առանձնացվում է տվյալ եզրային՝ քերականական ձևույթը, թեև այդ հատվածը ինքնին կարող է նույնպես քերականական ձևույթներ պարունակել»¹⁵,

Նախ, ինչպե՞ս հասկանալ եզրային ձևույթ հասկացությունը, եթե այն եզրային է ըստ բառաձևում գրաված տեղի, ապա այս սահմանումը իրավացի կլինի մասնակի՝ կցումով սերած բառաձևերի համար, իսկ եթե այն եզրային է ըստ սերման ժամանակի, ապա հիմքի և վերջավորութեան սահմանումը համընկնում է մեր կողմից տրված սահմանման հետ:

Այնուհետև, հիմքի և վերջավորութեան այսպիսի սահմանումը հաշվի չի առնում բառաձևերում տեղի ունեցող հերթագայութեան երևույթը: Հերթագայութեան առկայության դեպքում բառաձևի այն հատվածը, որ ստացվում է վերջավորութեան անջատմամբ, կարող է զուրկ լինել որևէ իմաստից կամ արտահայտել բոլորովին այլ իմաստ: Օրինակ, ինչպիսի՞ իմաստ կարող է կրել տե՛ից բառաձևից ից երկրորդային ենթաձևույթի անջատումից մնացած տե՛ տառակապակցությունը: Վերջինիս մենք վերագրում ենք տա՛ն բառաձևով պայմանավորված իմաստը, որովհետև մեզ հայտնի է տա՛ն բառաձևից տե՛ից բառաձևն ստանալու մասնակաղապարը (1. տուն -ու→տն, 2. տն+ից→տնից):

Հերթագայութեան երևույթը հաշվի առնելու նպատակով Գ. Բ. Զահուկյանը մտցնում է մաքուր և ձևավոր հիմքերի գաղափարը: Պայմանավորվենք, — գրում է Գ. Բ. Զահուկյանը, — վերջավորություններին անմիջապես նախորդող հիմքերը կոչել ձևավոր հիմքեր, այդ նույն հիմքերի անկախ առնված (այլ վերջավորություններ պարունակող կամ չպարունակող) ձևերը՝ մաքուր հիմքեր: Հասկանալի է, որ ձևավոր հիմքերը կարող են երբեմն համընկնել մաքուր հիմքերի հետ»¹⁶,

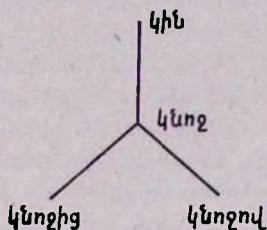
Վերևում բերած (1) բանաձևից պարզ երևում է, որ բառափոփոխման յուրաքանչյուր փուլում որպես հիմք ծառայում է մի ելակետային բառաձև, որը ինքնին կարող է բառափոփոխական իմաստով սերման արդյունք հանդիսանալ: Եվ քանի որ հիմքի, որպես բառափոփոխման ելակետի, գործածությունը կավելացնեն նրա վերաբերյալ առանց այն էլ գոյություն ունեցող անորոշությունը, ուստի բառափոփոխական պրոցեսները նկարագրելիս կօգտագործենք ելակետային բառաձև հասկացությունը՝ դրա մեջ ներդնելով այն բովանդակությունը, որ սահմանե-

15 Գ. Բ. Զաճուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, էջ 159:

16 Գ. Բ. Զաճուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 130:

ցինք հիմքի վերաբերյալ (տե՛ս հիմքի և վերջավորության սահմանումը)

Սթեխ խոսում ենք բառափոփոխման մասին ընդհանրապես, ապա պետք է ընդունել այդ պրոցեսի մակարդակային բնույթը, երբ բառափոփոխությունը կարող է ընթանալ ինչպես վերևից ներքև, այնպես էլ հակառակը: Այսպես, օրինակ, 3-րդ նկարում բերված է եղակիում կին բառածևից նօր բառահարաբերական իմաստների սերման սխեման:

Նկ 3

Սխեմայից պարզ երևում է, որ կնոջ բառածևը սերման պրոցեսում քրավում է միջին մակարդակ: Այն կարող ենք ստանալ երկու ճանապարհով՝ 1. կին բառածևից ոչ երկրորդային ենթաձևույթի կցումով և 2. կնոջից կամ կնոջով բառածևներից համապատասխանաբար ից կամ ով վերջավորությունների անջատումով:

Ըստ մեր սահմանման, կնոջ բառածևի սերման համար որպես հիմք հանդիսանում է առաջին դեպքում կին բառածևը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ կնոջից կամ կնոջով բառածևերը: Սակայն կին բառածևը կնոջ բառածևի հիմքն է, որը չի կարելի պնդել կնոջից կամ կնոջով բառածևների համար: Ըստ դասական քերականության, կնոջ բառածևն է կնոջից և կնոջով բառածևների մաքուր հիմքը: Կին, կնոջից, կնոջով բառածևները կնոջ բառածևի ելակետային բառածևերն են, այսինքն՝ սերման հիմքերը: Այն դեպքերում, երբ բառափոփոխման պրոցեսը ընթանում է վերևից ներքև (տե՛ս Նկ. 3), ապա բառածևի հիմք և սերման հիմք հասկացությունները համընկնում են:

Քանի որ դեռևս մշակված չեն բառածևներից վերջավորությունների անջատման ձևային գործընթացներ, ուստի բառափոփոխման ձևային նկարագրության ժամանակ հիմք կընդունենք բառափոփոխության «վերևից-ներքև» պրոցեսը:

Մի քանի խոսք հերթագայության մասին:

Հերթագայությունը բնորոշեցինք որպես արմատ-ենթաձևույթից ածանցյալ-ենթաձևույթի ստացման գործողություն: Հետևաբար, հեր-

Թագալուծությունը արտահայտության պլանում հանդես եկող սերման հիմքում գործողություն է և իրականացվում է հնչորդակոմպլեքսների (խոսքի բանավոր դրսևորման դեպքում) կամ տառակոմպլեքսների (գրավոր դրսևորման դեպքում) փոփոխմամբ (սղում, ավելացում, փոխարինում)։ Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր նոր բառահարաբերական իմաստի ստեղծում կարող է ուղեկցվել հերթագալությամբ, որը զուրկ է որևէ իմաստային բեռնվածությունից։

Առանձին դեպքերում, երբ նոր բառահարաբերությունը կազմվում է երկրորդային ձևույթի ներմարմնավորմամբ, ընդունված է ասել, որ հերթագալությունը կրում է ինքնուրույն իմաստային ծանրաբեռնվածություն։ Եթե ընդունենք դատարկ ենթաձևույթի գաղափարը, ապա արտահայտության պլանում այս տարբեր երևույթների միատեսակ հանդես գալը թույլ է տալիս ձևային նկարագրության մեջ դրանք միավորել մեկ ընդհանուր դեպքի մեջ, ընդունելով, որ նոր բառահարաբերական իմաստը սերվում է հիմքին երկրորդային ենթաձևույթների կցման միջոցով, որը կարող է ուղեկցվել հերթագալությամբ։ Այնպես որ ներմարմնավորման գործողությունը կարող ենք իրականացնել հերթագալության և ելակետային բառաձևին դատարկ երկրորդային ենթաձևույթի կցման գործողությունների զգնությամբ։ Օրինակ, տուն—տան րառափոփոխությունը կարող ենք կատարել ու—ա հերթագալությամբ և գատարկ (Ø) երկրորդային ենթաձևույթի կցումով։

Նշենք, որ չպետք է շփոթել մեր կողմից ներմուծված դատարկ երկրորդային ենթաձևույթը զրո մասնիկի կամ զրո վերջավորության հետ, որն օգտագործվում է լեզվաբանական դրականության մեջ, ռՁրո մասնիկը, գրում է Գ. Բ. Զահուկյանը, — կարող է միաժամանակ հակադրվել մի քանի մասնիկի և այս դեպքում իրապես կունենանք յուրաքանչյուր մասնիկին հակադրվող զրո մասնիկ, այսինքն՝ ֆաղաֆ—ֆաղաֆենքին հակադրությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ֆաղաֆ +0+0+0 (քաղաք+ներ+ի+ն) հակադրության կամ, որ նույնն է, ֆաղաֆ+0 (քաղաք+ներ), քաղաքներ+0 (քաղաքներ+ի), և ֆաղաֆենքի+0 (քաղաքներ+ն) հակադրությունների ամբողջություն¹⁷։ Զրո մասնիկը կարող է հակադրանալ դատարկ երկրորդային ենթաձևույթին, օրինակ տուն+0 (տան+Ø)։

Ձևային փոփոխության ընտրումը

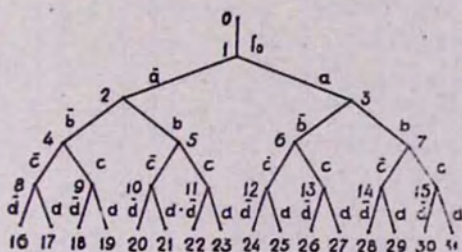
Դիցուք ունենք մի բազմավիճակ օբյեկտ, որի համար նախապես որոշված է մուտքային տառերի {f₀, a, b, c, d} բազմությունը։ Նրբ ալգ

17 Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, էջ 164։

օբյեկտի վիճակների փոփոխությունը բնորոշված է $f = f_0 \{a\} \{b\} \{c\} \{d\}$ կանոնավորված արտահայտությամբ, ապա, ինչպես հայտնի է ավտոմատների տեսությունից¹⁸, այն միշտ կգտնվի նախապես թույլատրելի վիճակներից մեկում, եթե այդ օբյեկտին հաղորդենք f արտահայտությամբ սկսված որևէ բառ։ Մուտքային $f = f_0 \{a\} \{b\} \{c\} \{d\}$ կանոնավորված արտահայտությամբ բնորոշված օբյեկտի համար այդպիսի բառեր կհանդիսանան $t_0, f_0a, f_0b, \dots, f_0ab, \dots, f_0abc, \dots, f_0abcd$, այսինքն՝ f_0, a, b, c, d տարրերից բաղկացած այն համակցությունը, որը սկսվում է f_0 -ով և ունի a, b, c, d տարրերից որոշակի հաջորդումով։ Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր մուտքային տառ չի կարող մեկ անգամից ավելի հանդես գալ, ապա կունենանք 16 թույլատրելի բառ, համապատասխանաբար և օբյեկտի 16 թույլատրելի վիճակ։

Այստեղից կարելի է բխեցնել մի հակադարձ խնդիր։ Ենթադրենք ունենք մի բաղմավիճակ օբյեկտ, որը մի վիճակից մյուսն անցնելիս հաղորդում է նախապես որոշված տառերի բաղմությունից մեկ տառ։ Ի՞նչ օրենքով պետք է կատարել այդ օբյեկտի վիճակների փոփոխությունը, որպեսզի ստանանք ցանկացած բառը։

Համաձայն բերած f արտահայտության, այդ բառերի սկզբնատառն անպայմանորեն պետք է լինի f_0 ։ Իսկ հաջորդ տառերը կարող են ընտրվել $\{a, b, c, d\}$ ենթաբաղմությունից այնպես, որ a -ն գրավի $b, -c- d$ տառերից ավելի ձախ դիրք, b -ն՝ c, d տառերից, իսկ c -ն՝ d -ից։ (Սերման սխեման բերված է ստորև)։

Սխեմայի վրա հանգույցներով պատկերված են օբյեկտի վիճակները, իսկ սլաքներով՝ մեկ վիճակից մյուսն անցնելու հնարավորությունը։ Ցուրաքանչյուր սլաքի մոտ գրանցված է այն տառը, որը հա-

¹⁸ В. М. Глушков, Синтез цифровых автоматов, М., 1962, էջ 64—65.

ղորդվում է օրյեկտը մի վիճակից մյուսն անցնելիս, Այսպես, օրինակ՝ օրյեկտն սկզբնական վիճակից (0) անպայմանորեն կընդունի 1 վիճակ՝ հաղորդելով f_0 տառը, Այստեղից այն կարող է ընդունել երկրորդ կամ երրորդ վիճակները համապատասխանաբար՝ առաջին դեպքում առանց որևէ տառի հաղորդման, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ա տառի հաղորդումով և այլն, Ընդունված է ասել, որ 2—15-ը միջանկյալ վիճակներ են, իսկ 16—31-ը՝ ծայրագույն, Մի բառ համարվում է հաղորդված, երբ օրյեկտը սկզբնական վիճակից բերվում է որևէ ծայրագույն վիճակի:

Այժմ, եթե f_0 -ն համապատասխանություն մեջ դնենք ժամանակակից հայերենի հիմնային ենթաձևույթների հետ, իսկ a-ն՝ թվանիշ, b -ն՝ առաջին կարգի հոլովական, c -ն՝ երկրորդ կարգի հոլովական, և վերջապես d-ն՝ իրադրությունը առկայացնող երկրորդային ենթաձևույթների հետ, ապա Գ. Բ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ քննարկված զուգորդման տիպերի համար կստանանք օրյեկտի վիճակների փոփոխման հետևյալ դեպքերը (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ № 1

Հաղորդվող միավորներ					Հաղորդման տիպեր	Օրյեկտի վիճակների փոփոխությունը	Օրինակներ
f_0	a	b	c	d			
+	—	—	—	—	f_0	0, 1, 2, 4, 8, 16	բաղաբ
+	+	—	—	—	f_{0a}	0, 1, 3, 6, 12, 24	բաղաբներ
+	—	+	—	—	f_{0b}	0, 1, 2, 5, 10, 20	բաղաբի
+	—	—	+	—	f_{0c}	0, 1, 2, 4, 9, 18	բաղաբից
+	—	—	—	+	f_{0d}	0, 1, 2, 4, 8, 17	բաղաբը
+	+	+	—	—	f_{0ab}	0, 1, 3, 7, 14, 28	բաղաբների
+	+	—	+	—	f_{0ac}	0, 1, 3, 6, 13, 26	բաղաբներից
+	+	—	—	+	f_{0ad}	0, 1, 3, 6, 12, 25	բաղաբների
+	—	+	+	—	f_{0bc}	0, 1, 2, 5, 11, 22	կնոջից
+	—	+	—	+	f_{0bd}	0, 1, 2, 5, 10, 21	կնոջը
+	—	—	+	+	f_{0cd}	0, 1, 2, 4, 9, 19	բաղաբիցս
+	+	+	+	—	f_{0abc}	0, 1, 3, 7, 15, 30	մարդկանցից
+	+	+	—	+	f_{0abd}	0, 1, 3, 7, 14, 29	բաղաբներին
+	—	—	+	+	f_{0acd}	0, 1, 3, 6, 13, 27	բաղաբներիցս
+	+	+	+	+	f_{0bcd}	0, 1, 2, 5, 11, 23	կնոջիցս
+	+	+	+	+	f_{0abcd}	0, 1, 3, 7, 15, 31	մարդկանցիցս

Բառափոփոխումը ընդարձակվող պրոցեսի ձևով ներկայացնելու, հնարավորությունը հանգեցնում է սերող քերականության կիրառման գաղափարին:

Եթե որպես սերող քերականություն¹⁹ ընդունենք կանոնավորված քառյակ $\langle V, V_1, I, S \rangle$, որտեղ 1. V և V_1 -ը չհատվող վերջավոր բազմություններ են, որոնք համապատասխանաբար անվանվում են, հիմնական և օժանդակ բառարաններ, 2. I -ն V_1 բազմության մեջ բնորոշված սկզբնական տարր, 3. S -ը $M \rightarrow N$ քերականության արտածման կանոնների բազմությունն է, որտեղ M -ը և N -ը հիմնական և օժանդակ բառարանների տարրերից կազմված հաջորդականություններ են, այնուհետև հիմնային և երկրորդային ենթաձևությունները ընդգրկելով V հիմնական բառարանի կազմում, բառաձև, հիմք, վերջավորություն միավորները՝ V_1 բառարանի կազմում ընդունելով բառաձև միավորը որպես I սկզբնական տարր, և վերջապես, որպես քերականության սխեմա (S) ընդունելով բառաձև $\rightarrow$ հիմք + վերջավորություն հիմք $\rightarrow$ $\rightarrow$ հիմք* վերջավորություն, հիմք $\rightarrow$ հիմնային ենթաձևույթ, վերջավորություն $\rightarrow$ երկրորդային ենթաձևույթ արտածման կանոնները, ապա դժվար չէ ցույց տալ, որ $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականությունը պիտանի է (1) արտահայտությամբ կազմվող բառաձևերը ստանալու համար: Օրինակ, փորձենք $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականության օգնությամբ ստանալ քաղաքներիցս բառաձևը:

Դրա համար նախ անհրաժեշտ է V բառարանում գրանցել ֆաղաֆ հիմնային և ներ, ից, ս, երկրորդային ենթաձևությունները, V_1 բառարանում՝ բառաձև, հիմք, վերջավորություն միավորները, որպես արտածման կանոններ ընդունենք բառաձև $\rightarrow$ հիմք* վերջավորություն, հիմք $\rightarrow$ հիմք* *վերջավորություն, հիմք $\rightarrow$ հիմնային ենթաձևույթ, վերջավորություն $\rightarrow$ երկրորդային ենթաձևույթ, հիմնային ենթաձևույթ $\rightarrow$ ֆաղաֆ, երկրորդային ենթաձևույթ $\rightarrow$ ներ, երկրորդային ենթաձևույթ $\rightarrow$ ից, երկրորդային ենթաձևույթ $\rightarrow$ ս արտահայտությունները: Որպես սերման սկզբնական տարր վերցնենք V_1 բառարանից բառաձև միավորը: Սերման առաջին փուլում բառաձև միավորը կճեղքվի հիմքի և վերջավորության: Հաջորդ փուլում հիմքը կճեղքվի հիմքի և վերջավորության, իսկ նախորդ փուլում ստացված վերջավորությանը կվերագրվի ս երկրորդային ենթաձևությունը: Հետագայում հիմքը կճեղքվի դարձյալ հիմքի և վերջավորության, իսկ նախորդ փուլի վերջավորությանը կվերագրվի ից երկրորդային ենթաձևությունը և վերջապես հիմքին կվերագրվի հիմնային ենթաձևությունը, իսկ վերջավորությանը՝ երկրորդային ենթաձևույթ, որոնք համապատասխանաբար վերագրվում են ֆաղաֆ և ներ միավորները:

¹⁹ Սերող քերականությունը փոխառնված է $N. Chomsky$, Syntactille structures, 6-Gravenhage, Monton, 1957: Ռուսերեն թարգմանությունը աե'ս Новое в лингвистике, вып II, М, 1962, էջ 142-527:

Եթե քննության առնենք $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականության արտածման արտահայտությունները, ապա հեշտ է նկատել, որ սլաքից աչ գտնվող արտահայտության միավորներից մեկը (վերջավորությունը) մըշտապես ընտրվում է հիմնական բառարանից, Այդ նշանակում է, որ $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականությունը սահմանափակված է իր հնարավորություններով և վերածվում է A-քերականության (автоматная грамматика): Հետևաբար, ժամանակակից հայերենի բառափոփոխումը նկարագրելու համար, նպատակահարմար չէ օգտագործել ավելի հզոր HC քերականություն, որովհետև, ինչպես երևում է, A-քերականությունն արդեն բավարար է:

Սակայն մեր կողմից ընտրված A-քերականության օգնությամբ բառաձևերի կազմումը ընթանում է աչից ձախ՝ վերջավորությունից դեպի հիմքը, մինչդեռ ժամանակակից հայերենում նոր քերականական իմաստներ ստանալու համար անհրաժեշտ է ընթանալ ձախից աչ, այսինքն՝ ելակետային բառաձևին աչից կցում ենք երկրորդային ենթաձևավոր:

A - քերականության նշված թերությունը վերացնելու նպատակով փորձենք $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականությունը վերակառուցել հետևյալ կերպ. V, V_1 բառարանները և սկզբնական տարրը (I) թողնենք անփոփոխ, իսկ քերականության սխեմայի կազմում ընտրենք հետևյալ արտածման բանաձևերը՝ բառաձև→նիմֆ*վերջավորություն, նիմֆ→նիմֆային ենթաձևույթ, վերջավորություն→երկրորդային ենթաձևույթ* *վերջավորություն, վերջավորություն→երկրորդային ենթաձևույթ: Անվանենք վերակառուցված $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականությունը A^1 -քերականության:

Սակայն A^1 -քերականության օգնությամբ ժամանակակից հայերենի անվանական բառաձևերի սերման ընթացքում ի հայտ են գալիս ժամանակակից հայերենին խորթ երևույթներ, ինչպես, օրինակ, բազազրյալ վերջավորությունը, որը կազմված է մեկից ավելի երկրորդային ենթաձևույթներից, Այդ նշանակում է, որ ամեն մի բառաձև կազմված է հիմքից, որը հիմնային ենթաձևույթն է և մի ինչ-որ բաղադրյալ վերջավորությունից, որն իր հերթին կազմված է երկրորդային ենթաձևույթից և էլի մեկ բաղադրյալ (կամ պարզ) վերջավորությունից և այլն:

Այս և այլ կարգի երևույթները, որոնք առաջ են գալիս A^1 -քերականության և A-քերականության կիրառման ժամանակ, մեղ մղում են մշակելու սերող քերականության մի այնպիսի տարբերակ, որը հարմար լինի հայերենի բառափոփոխական պրոցեսների նկարագրության համար:

Ինչպես (1) արտահայտությունը, նույնպես և $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականության մեր կողմից դիտարկված տարբերակները նկարագրում են ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոփոխության իդեալական դեպքերը, Իրականում թե՛ մեկի և թե՛ մյուսների կիրառության ժամանակ հանդես են գալիս բաղմաթիվ սահմանափակումներ ու բացառություններ:

1. $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականության մեջ, ընդհանրապես, չի սահմանափակված սերման աստիճանների քանակը: Եթե մի արտածման կանոն կիրառելի է, ասենք հիմք $\rightarrow$ հիմք $\rightarrow$ վերջավորություն արտահայտությանը, ապա այն կիրառելի է բաղմապատիկ անգամ: Ճիշտ է, ժամանակակից հայերենում հանդիպում են դեպքեր, երբ միևնույն ենթաձևույթը կցվում է մեկից ավելի անդամներ, սակայն ընդհանուր առմամբ մի բառաձևի սերման ժամանակ յուրաքանչյուր երկրորդային ենթաձևույթ կարող է կցվել մեկ անգամ:

2. $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականությունը զուրկ է արտածման ծառի տարբեր հանգույցներում տեղի ունեցող պրոցեսների համաժամանակեցման (синхронизация) հնարավորությունից: Մեկ ծայրագույն հանգույցում տեղի ունեցող պրոցեսը, այսինքն, ճյուղավորումը, ոչնչով չի համաժամանակեցվում այլ հանգույցներում տեղի ունեցող պրոցեսների հետ:

Պրոցեսների համաժամանակեցման պահանջը նախ առաջ է գալիս ժամանակակից հայերենում հանդես եկող հերթագայության նկարագրման անհրաժեշտությունից: Ելակետային բառաձևին երկրորդային ենթաձևույթի կցումը համաժամանակության մեջ է դրվում արմատ—ենթաձևույթի ածանցյալ—ենթաձևույթի փոխակերպման հետ:

Պրոցեսների համաժամանակեցման երկրորդ պահանջը հանդես է գալիս լծորդական երկրորդային ենթաձևույթների ընտրության ժամանակ: Այդ ընտրությունը հիմնականում կախված է ելակետային բառաձևից, այսինքն հիմքին ամեն մի լծորդական երկրորդային ենթաձևույթ կցելիս անհրաժեշտ է դիտարկել ելակետային բառաձևը: Այլ կերպ ասած՝ մի հանգույցում տեղի ունեցող պրոցեսը ինչ-որ կերպ կապված է այլ հանգույցում կատարված պրոցեսի հետ:

3. $\langle V, V_1, I, S \rangle$ սերող քերականությանը առանձնահատուկ է նրա անընդհատ աճող, ընդարձակվող, ավելի ճիշտ, ոչ կարճացվող բնույթը:

Ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոփոխման որոշ դեպքեր պահանջում են նաև սերման ընթացքում սերվող միավորի կարճացում: Այս պահանջը հանդես է գալիս այն դեպքերում, երբ ելակետա-

յին է ոչ թե ընտրված բառաձևն ամբողջովին, այլ նրանից երկրորդային ենթաձևույթն անջատված հատվածը:

Նշենք մի քանի հիմնական պահանջներ, որոնք հաշվի են առնվելու ձևային քերականության մշակման ժամանակ:

1. Քերականությունը պետք է լինի ինչպես ընդարձակվող, այնպես էլ ոչ ընդարձակվող: Ընդարձակվող քերականություն ասելով հասկանում ենք $\langle V, V_1, I, S \rangle$ կարգի սերող քերականություն, երբ արտածման կանոնները (S բաղմության տարրերը) ունեն $\gamma \rightarrow x\beta$ տեսքը: Ընդարձակվող քերականության պահանջի լեզվաբանական մեկնաբանությունն այն է, որ ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոփոխության ժամանակ նոր բառահարաբերական իմաստին համապատասխանող բառաձևն ստանալու համար (γ) անհրաժեշտ է օգտագործել երկու միավոր՝ ելակետային բառաձև (α) և երկրորդային ենթաձևույթ (β):

2. Որպես հիմնական միավորներ պետք է ծառայեն հիմնային և երկրորդային ենթաձևույթները: Այս պահանջը պարզ է: Ցանկացած բառահարաբերական իմաստ արտահայտելու համար անհրաժեշտ է օգտագործել մի հիմնային և որոշ քանակի երկրորդային ենթաձևույթներ: Բառափոփոխական իմաստով սերման սկիզբը հիմնային ենթաձևույթն է:

3. Քերականությունը պետք է թույլ տա տարբեր գործողությունների համաժամանակեցում: Այս պահանջը հիմնականում վերաբերում է հերթագայությանը, երբ որևէ երկրորդային ենթաձևույթի կցումը ուղեկցվում է ելակետային բառաձևում կատարվող հերթագայությամբ: Այսինքն՝ քերականությունը պետք է հնարավորություն ունենա երկրորդային ենթաձևույթի կցմանը զուգընթաց իրականացնել համապատասխան ածանցյալ ենթաձևույթի ստացումը:

Տանք սերող քերականության հիմքը կազմող մի քանի սահմանումներ:

Սահմանում 1. Ենթադրենք տրված են P և Q բաղմությունները: Եթե P և Q բաղմությունների տարրերից կազմենք մի M բաղմություն, որի յուրաքանչյուր տարր $m \in M$ բաղկացած լինի $p \in P$ և $q \in Q$ մեկական տարրերից, երբ m -ը p -ի և q -ի այնպիսի համակցություն է, որտեղ p -ն ձախ դիրք է գրավում q -ի նկատմամբ. ապա կոսենք, որ M բաղմությունը ստացվում է P և Q բաղմությունների կցումից և կդրենք $M = P * Q$: Կցում գործողությունը կոմուտատիվ չէ, այսինքն՝ $P * Q \neq Q * P^{20}$,

20 М. Гросс, А. Лантек, Теория формальных грамматик, М., 1971, с. 15.

Դիցուք ունենք $P = \{p_1, p_2, \dots, p_m\}$, $Q = \{q_1, q_2, \dots, q_n\}$, $M\{m_1, m_2, \dots, m_{m+n}\}$ տարրերը կատարվեն P և Q բազմությունների համապատասխան տարրերի կցումից՝ $m_1 = p_1 q_1$, $m_2 = p_1 q_2, \dots$, $m_{m+n} = p_m q_n$, նույն եղանակով կարող ենք ստանալ մի նոր բազմություն $N = M * Q$ և այլն:

Սահմանած գործողության լեզվաբանական մեկնաբանությունը պարզ է, եթե P բազմությունը համապատասխանության մեջ գնենք հիմնային ենթաձևությունների, իսկ Q բազմությունը հոգնակիակերտ երկրորդային ենթաձևությունների բազմության հետ, ապա M բազմության տարրերը կհամապատասխանեն ժամանակակից հայերենի անվանական հոգնակի ձևերին:

Եթե անհրաժեշտ է կցման գործողության օգնությամբ նկարագրել ժամանակակից հայերենի բառափոփոխությունը, ապա

1. ընտրենք ոչ դատարկ վերջավոր Φ_0 բազմություն, որի տարրերը համապատասխանության մեջ դնենք ժամանակակից հայերենի հիմնային արմատ-ենթաձևությունների հետ,

2. ընտրենք Q_1, Q_2, Q_3, Q_4 ոչ դատարկ վերջավոր բազմություններից, որոնք համապատասխանության մեջ դնենք A, B, C, D բազմությունների հետ:

Այդ դեպքում (1) արտահայտությունը կարող ենք գրել հետևյալ կերպ՝

$$\Phi = \Phi_{01-1} \cdot Q_1,$$

որտեղ Φ -ը ժամանակակից հայերենի անվանական բառաձևերի բազմությունն է:

Ժամանակակից հայերենում լծորդական երկրորդային ենթաձևությունների գոյությունը ցույց է տալիս, որ լեզվում գոյություն ունեցող բառաձևերի սերման նպատակով մեր ստացած արտահայտությունը պետք է կիրառել որոշ վերապահությամբ: Այսպես, օրինակ, եթե ժամանակակից հայերենում ի և ու երկրորդային ենթաձևությունները օգտագործվում են միևնույն քերականական իմաստի արտահայտման համար, ապա հարկ կլինի հիմնային ենթաձևությունների բազմությունը բաժանել երկու ենթաբազմությունների, որոնցից մեկի համար թույլատրելի կլինեն ճիմնային ենթաձևությւն * ի, իսկ մյուսի համար՝ ճիմնային ենթաձևությւն * ու արտածման կանոնները: Առանձին դեպքերում հնարավոր չէ չհատվող ենթաբազմություններ ստանալ. օրինակ, ի երկրորդային ենթաձևություն համապատասխանող հիմնային ենթաձևությունների ենթաբազմությունը հատվում է ու, ոջ (և այլն) ենթաձևություններին համապատասխանող ենթաբազմությունների հետ:

Բնականաբար, այսպիսի իրավիճակը առաջ է քաշում Φ արտահայտության սահմանափակման պահանջ, որը բխում է այս կամ այն երկրորդային ենթաձևույթի գործառնման վերաբերյալ ժամանակակից հայերենում ընդունված կանոններից:

Մենք այս խնդիրը կվճռենք ոչ թե հիմնային ենթաձևույթների բազմությունը տրոհելով, քանի որ հետագայում հարկ կլինի տրոհել նաև ելակետային բառաձևերի բազմությունը, այլ կցման որոշ պայմաններ վերագրելով երկրորդային ենթաձևույթների բազմություններին:

Ենթադրենք ունենք Q երկրորդային ենթաձևույթների բազմությունը, W -ով նշանակենք այն կանոնների բազմությունը, որոնք ընդունված են ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոփոխումն իրականացնելու համար: W և Q բազմությունների դեկարտյան արտադրյալը կտա մի բազմություն (R), որի յուրաքանչյուր տարրը $r \in R$ կազմում է $w \in W$, $q \in Q$ տարրերի արտադրյալը wq :

R բազմության յուրաքանչյուր տարրին վերագրենք հետևյալ իմաստը: Դիցուք ունենք i ելակետային բառաձև, v թե գոյություն ունի մի կանոն (w_i), ըստ որի, որևէ բառահարաբերական իմաստ արտահայտելու նպատակով, թույլատրվում է q երկրորդային ենթաձևույթի կցումը i ելակետային բառաձևին, ապա $i * wq = i * q$: Մնացած դեպքերում, այսինքն, երբ լեզվում ընդունված չէ i բառաձևի և q երկրորդային ենթաձևույթի կցումը, ապա $i * wq = i$:

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենի բառափոփոխման պրոցեսների նկարագրման համար, երբ հաշվի ենք առնում ենթաձևույթների թույլատրելի զուգորդության կանոնները, ստանում ենք հետևյալ արտահայտությունը.

$$\Phi = \Phi_{0 \leq i=1}^4 (W \times Q_i)$$

Հաջորդ երևույթը, որ անհրաժեշտ է հաշվի առնել արտածման արտահայտության մեջ, հերթագայությունն է, որի համար անհրաժեշտ է կարողանալ որոշել 1. հերթագայության տեղը և 2. հերթագայության տեսքը:

Հերթագայության տեղը բառաձևի մեջ այլ սիմվոլների դիրքն է, որոնք հերթագայվելու են տվյալ բառահարաբերական իմաստի կազմման ընթացքում: Հերթագայությունը սահմանեցինք որպես արմատ -ենթաձևույթից ածանցյալ -ենթաձևույթ ստանալու միջոց: Ժամանակակից հայերենում հերթագայության ենթարկվում է ելակետային բառաձևի միայն մեկ ենթաձևույթ՝ ըստ դիրքի աշեզրային ենթաձևույթը: Այն

դեպքերում, երբ *h* կանխադրված թվերում է միայն հիմնային ենթադրություն, ապա հերթագայվում է առ հերթին վանկը (վանկը չենք սահմանում, ընդունում ենք ավանդական սահմանում)։

Այսպիսով, հերթագայության տեղը պարզ է։ Ժամանակակից հայերենում հերթագայվում են այն միավորները, որոնք արտաբերվում են վերջում։

Ինչ վերաբերում է հերթագայության բնույթին, ապա հայ քերականագիտությունը նշում է որոշ ընդհանրություններ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, հերթագայությունը կրում է տեղային բնույթ, որը բնորոշվում է միայն *h* կանխադրված թվերում Այդ նշանակում է, որ հերթագայության նկարագրության ժամանակ անհրաժեշտ է համապատասխան հիմնային ենթադրություն վերագրել լրացուցիչ հայտանիշներ, որոնք կրնորոշեն հերթագայության տեսքը։ Այդ հատկանիշը կունենա $h_k(a_1 \dots a_n \rightarrow a_k \dots a_e)$ տեսքը, որը ցույց կտա, որ *k* կարգի բառափոխման ընթացքում (*k*-ն կարող է ընդունել *a*, *b*, *c*, *d* արժեքներ) տրված *h* կանխադրված թվերում $a_1 \dots a_n$ տառակոմպլեքսը փոխարինվում է $a_e \dots a_e$ տառակոմպլեքսով։

Հարկ է նշել, որ *h* տարբերություն կցման գործողության, որը երկտեղանի օպերատոր է (գործողության կատարման համար պահանջվում է երկու օբյեկտ), հերթագայությունը միտեղանի օպերատոր է և նրա կատարման համար անհրաժեշտ է մեկ օբյեկտ։ Դա *h* կանխադրված թվերում է։ Ըստ *h* հայտանիշի, անհրաժեշտ է այդ *h* կանխադրված թվերում որոշ տառակոմպլեքս փոխարինել մեկ այլ տառակոմպլեքսով։ Հասկանալի է, որ *h* հայտանիշի բացակայության դեպքում (*h* = $\emptyset$) հերթագայությունը նույնպես բացակայում է։

Սահմանում 2. Դիցուք ունենք *h* կանխադրված թվերում, որը բաղկացած է $n \geq 1$ թանակի ենթադրություններից։ Այդ բաղկացած առ *h* կանխադրված թվերում անպայմանորեն արմատ-ենթադրություն է Հերթագայությունը $h_k(a_1 \dots a_n \rightarrow a_k \dots a_e)$ տեսքով արտահայտված մի օպերատոր է, որի օգնությամբ նոր բառափոխության իմաստներ սերելիս բաղկացած առ *h* կանխադրված թվերում արմատ-ենթադրություն վերածվում է ածանցյալ-ենթադրություն։

Նշենք, որ *h* բառափոխության իմաստը արտահայտվել է դատարկ երկրորդային ենթադրություն օգնությամբ, ապա հերթագայվելու է սերման նախորդ փուլում հարաբերության մեջ մտած երկրորդային ենթադրություն։ Այս սահմանմանը չի բավարարում ա ներքին հոլովումը։ Ավանդորեն ընդունված է, որ -ուրվում ածանցով վերջացող մի շարք բառերի տրականը կազմվում է նրանց համապատասխան բաղկացած ա

Լնթաձևույթի ներմարմնավորման օգնությամբ, օրինակ, արտաճայտություն→արտաճայտություն: Արտաճայտություն բառաձևի գործիականը կազմվում է տրականի ձևից վերջին ն -ն մ -ի փոխարինելու և բ երկրորդային ենթաձևույթը կցելու միջոցով: Ստացվում է, որ ձևափոխման է ենթարկվում ոչ թե սերման նախորդ փուլում ավելացված միավորը, այլ այդ սերման ելակետային բառաձևը: Եթե ենթադրենք, որ արտաճայտություն բառի տրականը կազմվում է ոչ թե ա երկրորդային ենթաձևույթի, այլ ա ն երկրորդային ենթաձևույթի օգնությամբ, ապա ա ներքին հոլովմամբ բառափոփոխումը կբավարարի սահմանման պահանջին:

Քանի որ հերթագայությունն ունի անհատական բնույթ, ապա այն անհրաժեշտ է հաշվի առնել հիմնային ենթաձևույթների բառարանում: Այդ բառարանում յուրաքանչյուր ենթաձևույթին կվերագրվի $h_x(a_m \dots a_n \rightarrow a_x \dots a_z)$ տեսքի հայտանիշ: Այսպես, օրինակ, մարդ հիմնային ենթաձևույթի մարդ բառի հոգնակիի իմաստն արտահայտվում է իկ երկրորդային ենթաձևույթի կցումով, իսկ հոգնակիի տրականը՝ հոգնակիում ի→Փ հերթագայության և անց երկրորդային ենթաձևույթի կցելու միջոցով, ապա հիմնային ենթաձևույթների բառարանում մարդ ենթաձևույթին կվերագրվի $h_b(h \rightarrow \Phi)$ հայտանիշը:

Հաշվի առնելով ասվածը, անհրաժեշտ է ժամանակակից անվանական բառափոխական պրոցեսի ձևային նկարագրությունը լրացնել հերթագայության հայտանիշով.

$$\Phi = H(\Phi_{01} \dots \Phi_n)(W_1 \times Q_1),$$

որտեղ՝ H -ը հաշվի է առնում հերթագայությունը:

Դիտարկենք ժամանակակից հայերենի բառափոփոխման հետ կապված մի հարց ևս:

Ժամանակակից հայերենում քիչ չեն դեպքերը, երբ հոլովական տարբեր իմաստներ արտահայտելու համար ելակետային բառաձևում անհրաժեշտ է կատարել միևնույն հերթագայությունը: Դրանք հիմնականում տրական, գործիական և բացառական հոլովներն են: Հայ քերականագիտական գրականության մեջ ընդունված է բացառական և գործիական հոլովաձևերի հիմքը նույնացնել տրականի հիմքի հետ: Քրեական և գործիական հոլովաձևի հիմքը, — գրում է է. Բ. Աղայանը, — ի և ու հոլովման համար լինում է տրականի հիմքը, օրինակ առու -առվի-առվից-առվով, այգի -այգու -այգուց -այգով և այլն²¹:

21 է. Բ. Աղայան, ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, էջ 246:

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենի բացառական և գործիական հոլովածների հիմքերի կազմման համար կարող ենք ընտրել երկու ուղիներից մեկը. կամ վերցնել ուղղականով առնված բառաձևը, կատարել առաջին կարգի հոլովական ձևերի կազմման համար անհրաժեշտ հերթազայությունը, կամ վերցնել տրականով առնված բառաձևն ու նրանից անջատել առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթը: Չենք կարող որևէ նախապատվություն տալ բացառականի ու գործիականի հիմքերի կառուցման այս կամ այն եղանակին: Մենք կընտրենք երկրորդ եղանակը, քանի որ այն ընդունված է հայ քերականագիտական գրականության մեջ: Տրականով առնված բառաձևից առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթն անջատելու համար սահմանենք մի գործողություն, որը կանվանենք անջատում (separation-անջատում): Այն կցմանը հակառակ գործողություն է:

Սահմանում 3. Դիցուք ունենք M և Q բազմությունները: Եթե $m \in M$ տարր: համար կարող ենք ընտրել թեկուզ մեկ այնպիսի $q \in Q$, որպեսզի m -ր կարողանանք ներկայացնել որպես $m = p * q$, ապա կասենք, որ P բազմությունը ($P \ni p$) ստացվում է M բազմությունից Q բազմության անջատման միջոցով:

Անջատման գործողությունը նշանակենք $P = M * Q$: Ըստ սահմանման, այն կատարվելու է հետևյալ կերպ՝

$$P = \{p, \text{ երբ } \exists q \in Q (m = p * q) \\ |m, \text{ երբ } \nexists q \in Q (m = p * q)\}$$

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ սահմանեցինք մի գործողություն, որի օգնությամբ կարող ենք տրված բառաձևից անջատել երկրորդային ենթաձևույթն ընդհանրապես: Դա իրավացի կլիներ, եթե ժամանակակից հայերենում չհանդիպեին բառաձևեր, որոնց մեջ եզրային հատվածը համընկնում է որևէ երկրորդային ենթաձևույթի հետ, երբ այդ հատվածի անջատումից հետո մնացածը երբեք էլ այդ բառաձևի հիմքը չի կազմում: Եթե մշակվեն հիմքի ստուգման ձևային մեթոդներ, ապա այդ գործողությունը լիիրավ կարող ենք օգտագործել երկրորդային ձևույթների անջատման համար: Այս դեպքում դա հնարավոր է դառնում, քանի որ անջատման գործողությանը նախորդել է կցման գործողություն և անջատումից հետո հիմքի ստուգման կարիք չի զգացվում:

Այսպիսով, սահմանվեցին սերող քերականության այն հիմնական տարրերը, որոնք կօգտագործվեն ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոխական պրոցեսի նկարագրման համար:

Եթե որպես սերող քերականություն ընդունենք մի կանոնավորված քառյակ $\langle \Phi_0, Q, \Phi, R \rangle$, որտեղ Φ_0 հիմնային արմատ-ենթաձևությունների բազմությունն է, $Q = Q_1 \cup Q_2 \cup Q_3 \cup Q_4$ ($Q_1 \equiv A, Q_2 \equiv B, Q_3 \equiv C, Q_4 \equiv D$) երկրորդային արմատ-ենթաձևությունների բազմությունն է, Φ — արտածման արտահայտությունների բազմությունն է, իսկ $R = \langle * , * , H$ թույլատրելի գործողությունների համախմբումն է ($\Psi = R(\Phi_0, Q)$), ապա աշն բավարար է ժամանակակից հայերենի բառափոփոխության ձևային նկարագրման համար:

Թվի կարգի ձևային նկարագրությունը

Եթե նկատի առնենք անկախ գործածություն ունեցող տիպերը, ապա կարելի է նշել թվաձևային հետևյալ վերջավորությունները՝ եր, ներ, իկ, այք, երք, ք, անք (յանք), ենք, ոնք, ունք²²: Այս վերջավորությունները բառաձևերում հակադրության մեջ են դրվում զրո վերջավորությանը, որն իր հերթին համապատասխանության մեջ է դրվում եզակի թվի կարգի հետ: Հետևաբար, ժամանակակից հայերենի հոգնակի թվի կարգը կազմվում է եր, ներ, իկ, այք, երք, ք, անք (յանք), ենք, ոնք, ունք երկրորդային ենթաձևությունով, որոնք կցվում են հիմնային ենթաձևություններին: Ընտրության առումով հիշյալ երկրորդային ենթաձևությունները ունեն որոշակի սահմանափակություն, և ըստ մեր սահմանման նրանք կլինեն լծորդական երկրորդային արմատ-ենթաձևություննր: Ժամանակակից հայերենում լծորդականությունը խախտվում է եր-ներ և մնացած ենթաձևությունների միջև: Եթե հոգնակիության իմաստն արտահայտվում է իկ, այք, ք, անք (յանք), ենք, ոնք, ունք ենթաձևություններով, ապա իմաստային որոշ տարբերություններով կամ առանց դրա, հոգնակիացումը կարող է տեղի ունենալ նաև եր և ներ ենթաձևություններով:

Միևնույն քերականական կարգի արտահայտման համար գոյություն ունեցող երկրորդային ենթաձևությունների այսպիսի բազմությունը, բնականաբար, առաջ է քաշում այդ ենթաձևությունների բաշխվածության ուսումնասիրության պահանջ:

Մի կողմ թողնենք անվանական թվի քերականական կարգի ծագման բացատրությունները և Գ. Զահուկյանի «Հայոց լեզվի կառուցվածքն ու զարգացումը», է. Աղայանի «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատություններից բերենք հոգնակիակերտ

²² Գ. Բ. Զաքարյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 177 (ունք վերջավորությունը փոխառված է է. Բ. Աղայանի նշված աշխատությունից, էջ 253):

երկրորդային ենթաձևության գործածության բաշխումը՝ կախված ելակետային բառաձևից (տե՛ս աղյուսակ 2)։

Աղյուսակ №3

Ենթաձև- վումը	Լրացման պայմանները
եր	1) Միավանկ ելակետային բառաձևերի ղեկավարում (հանած իկ և այք ենթա- ձևության համապատասխան ձև- վերը)
ներ	2) Այդ բարդությունների ղեկավարում, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ է, և նրա իմաստը հակադրվում է բարդության իմաստին ինչպես սե- ռը՝ տեսակին
իկ	Բաղմավանկ ելակետային բառաձևերի ղեկավարում (հանած նախորդ պայմանով (2) որոշվող ձևերը)
այք	Մարդ բառաձևի և նրանով վերջացող բարդությունների ղեկավարում
երք	Կին բառաձևի և նրանով վերջացող բարդությունների ղեկավարում
անք	Տղա և աղջիկ բառաձևերի ղեկավարում
ենք	Հասուկ անուններ արտահայտող բա- ռաձևերի ղեկավարում
ունք	Հատուկ անուններ արտահայտող բա- ռաձևերի ղեկավարում
ոնք	Հատուկ անուններ արտահայտող բա- ռաձևերի ղեկավարում
ք	Միավանկ աղդակցական անունների (պլավ, տուտ) այլև ստացական ղե- րանունների ղեկավարում
	Տեղանվամբ տվյալ տեղի բնակչին բը- նութագրելու ղեկավարում

Բերված աղյուսակից դժվար չէ հանդել այն եզրակացության, որ ժամանակակից հայերենի համար որպես նորմա ընդունվում է եր-նեւ ենթաձևության հոգնակիացումը։ Այս կապակցությամբ Մ. Արեղյա-
նը գրում է. «...նոր լեզվի մեջ հոգնակի թիվը միակերպ բոլոր հոլովնե-
րի համար կադմվում է միավորների վրա եւ ավելանալով, իսկ բազ-
մավանկների վրա՝ նեւ, միայն պետք է նկատի ունենալ հետևյալ երկու
պայմանը. 1. մի քանի բառեր հին լեզվի մեջ վերջանում են «ըն», որը
նոր լեզվի մեջ դուրս է ընկել. դրանց հոգնակի թվի մեջ այդ «ն» հնչյու-
նը վերականգնվում է. օրինակ՝ մատ-մատներ, ձեռ-ձեռներ և այլն,
2. բարդ բաղմավանկ բառերը, երբ երկրորդ բաղադրիչ մասը միավանկ
է և պահում է իր նշանակությունը, ընդունում են եր. դասագրքեր, վա-
ռելափայտեր և այլն։ Բայց երբ երկրորդ մասը բաղմարմատ, կամ նոր

նշանակությամբ մի բառ է կազմվում, ապա այս դեպքում ավելանում է ներ. մարդասերներ, մատենագիրներ և այլն²³,

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենի հոգնակիացումը քննելու ժամանակ որպես ելակետ կարող ենք ընդունել, որ երեք ենթաձևեր են ընտրվում է միավանկերի հոգնակիացման և ներ ենթաձևերը՝ բազմավանկերի հոգնակիացման համար:

Բացառությունների թվին են պատկանում.

1. այն միավանկ բառաձևերը, որոնք հոգնակիանում են ներ ենթաձևերի միջոցով,

2. այն բազմավանկ բառաձևերը, որոնք հոգնակիանում են երեք ենթաձևերի միջոցով,

3. այն անձնանուն ցույց տվող հիմնային ենթաձևերը, որոնց հոգնակին կազմվում է իկ, այք, երք, աքք (յաքք), եքք, ոքք, ուքք, քք երկրորդային ենթաձևերի միջոցով,

4. այն անվանական հիմնային ենթաձևերը, որոնց հոգնակին չի կազմվում:

Ակնհայտ է, որ ժամանակակից հայերենի ձևակազմության հարցերը քննարկելիս որպես ելակետային տվյալներ պետք է ունենալ զրո ձև ունեցող բառաձևերը: Դրանք հիմնային արմատ-ենթաձևերն են, թանի որ քերականական լրացուցիչ իմաստներից զուրկ բարդ կամ ածանցավոր բառաձևերը կազմության տեսակետից ունեն զրո ձև, ապա հիմնային ենթաձևերի բառարանը կազմելու հիմք կարող է ծառայել ժամանակակից հայերենի ցանկացած ուղղագրական կամ բացատրական բառարանը:

Այդ բառարանի յուրաքանչյուր բառաձև ձևակազմական կաղապարի ելման տարրն է, որի փոփոխությունը, մասնավորապես հոգնակիացումը, ընթանալու է որոշակի պայմաններով: Դրանց հիմնական մասը փոփոխման կենթարկվի նորմային համապատասխանող կաղապարով, իսկ մյուս մասը՝ այլ մասնակաղապարներով, որտեղ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հաշվի կառնվի բացառության կարգը և այլն:

Այսպիսով, մեզ անհրաժեշտ կլինի կառուցել երկու կաղապար՝ մեկը կանոնավոր դեպքերի համար, իսկ մյուսը՝ ոչ կանոնավոր:

Հարկ է նշել, որ այստեղ և հետագայում որևէ հայտանիշ կվերագրենք ոչ կանոնավոր դեպքերին: Կանոնավոր դեպքը կբացահայտենք տվյալ հայտանիշը բացառելու միջոցով: Թանի որ ոչ կանոնավոր դեպքերի քանակն անհամեմատ քիչ է, ապա այսպիսի մոտեցումը թույլ կտա զգալի չափով կրճատելու հիմնային ենթաձևերի բառարանում պահանջվող նշումների թիվը:

²³ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 337:

Հոգնակիացման ձևային կաղապարի կառուցման համար կրնդունենք, որ ժամանակակից հայերենի միավանկ բառաձևերին կցվում է երեք բնթաձևույթը, իսկ բաղմավանկերին՝ երեք բնթաձևույթը: Հետևաբար, այն միավանկ բառաձևերը, որոնց կցվելու է երեք բնթաձևույթը և այն բաղմավանկ բառաձևերը, որոնց կցվելու է երեք բնթաձևույթը, հիմնային բնթաձևույթների բառարանում կստանան Ո (a) հայտանիշ:

Քանի որ իկ, այբ, երբ աճբ, ռճբ, ուճբ, ք երկրորդային բնթաձևույթների գործածությունը ժամանակակից հայերենում խիստ սահմանափակ է, ապա համապատասխան հիմնային բնթաձևույթները կստանան առանձին հայտանիշ: Առանձին հայտանիշներով կնշվեն նաև այն հիմնային բնթաձևույթները, որոնց հոգնակիացումը ժամանակակից հայերենում ընդունված չէ:

Վերևում նշվեց, որ ելակետային բառաձևերում երկամ երկրորդային բնթաձևույթների կցումը կախված է այդ բառաձևերի վանկերի քանակից: Քանի որ դեռևս գոյություն չունի ժամանակակից հայերենի վանկատման ձևային նկարագրությունը, ապա ավելորդ բարդություններից խուսափելու նպատակով ելակետային բառաձևի վանկերի քանակը կհամապատասխանեցնենք նրա կազմում հանդես եկող ձայնավորների թվին: Ելակետային բառաձևը կհամարենք բաղմավանկ, եթե նրա կազմում հանդես եկող ձայնավորների թիվը մեկից ավելի է: Այսպես, օրինակ, ռուս հիմնային բնթաձևույթի կազմում հանդես է գալիս մի ձայնավոր (ու), և, ըստ մեր սխեմայի, նրան պետք է կցվի երեք բնթաձևույթը: Սակայն ռուսներ բառաձևի գոյությունը բացատրվում է հայերեն խոսակցական լեզվում հանդիպող (ը)ռուսներ արտասանությանը²⁴, Այդ պատճառով հիմնական բնթաձևույթների բառարանում ռուս բնթաձևույթը կստանա Ո (a) հայտանիշը, որը ցույց կտա, որ ռուս ելակետային բառաձևի հոգնակիացումը կատարվելու է երեք բնթաձևույթի կցումով:

Այժմ դիտարկենք մի հարց՝ կապված երեք և երեք երկրորդային բնթաձևույթների ձևային ներկայացման հետ: Ձևայնորեն երեք բնթաձևույթը կազմում է երեք բնթաձևույթի վերջավորությունը կամ վերջնահատվածը: Այդ նշանակում է, որ երեք բնթաձևույթը կարող ենք ներկայացնել որպես ք և երեք տարրերի կցման արդյունք, այսինքն՝ երեք→ք*եր: Քանի որ ժամանակակից հայերենում գործում է ք ֆունկցիոնալ բնթաձևույթը, ապա լիիրավ կերպով կարող ենք երեք բնթաձևույթը նկարագրել ք ֆունկցիոնալ բնթաձևույթի և երեք երկրորդային բնթաձևույթի կցման միջոցով:

24 Գ. Բ. Զաճուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 149:

Այդ մեզ թույլ կտա եւ կամ ներ երկրորդային ենթաձևույթների օգնութեամբ հոգնակիացման դեպքերը միավորել մի դեպքի մեջ:

Այսպիսով՝ եթե $\bar{g}$ -ով նշանակենք այն դեպքերը, երբ ելակետային բառաձևը միավանկ է (համապատասխանաբար բազմավանկ ելակետային բառաձևերի համար կստանանք g հայտանիշը), ապա ժամանակակից հայերենում եւ կամ ներ ենթաձևույթների օգնութեամբ կատարվող հոգնակիացման համար պահանջվող երկրորդային ենթաձևույթը կարող ենք ստանալ հետևյալ կերպ՝

$$U_{1,1} = (n(a)\bar{g} \vee \bar{n}(a)g) \langle b_r \rangle \vee (\bar{n}(a)\bar{g} \vee n(a)g) \langle \bar{u}_r \rangle,$$

$$\text{Քանի որ } \bar{n}(a)\bar{g} \vee n(a)g = \overline{n(a)g \vee \bar{n}(a)g} \text{ և}$$

$$\bar{u}_r \rightarrow \bar{u} * b_r,$$

ապա

$$U_{1,1} = (\bar{w}_1 \vee w_1 \langle \bar{u} \rangle) \langle b_r \rangle,$$

որտեղ

$$w_1 = \bar{n}(a)\bar{g} \vee n(a)g:$$

Դժվար է ցույց տալ, որ $\bar{w}_1 \vee w_1 \langle \bar{u} \rangle = \emptyset \vee w_1 \langle \bar{u} \rangle$: Այդ նշանակում է, որ եթե տեղի չունի w_1 պայմանը, ապա $w_{1,1} = \emptyset$ և $u_{1,1} = \langle b_r \rangle$: Հակառակ դեպքում, երբ տեղի ունի այն, ապա $w_{1,1} = \emptyset \vee w_1 \langle \bar{u} \rangle = \langle \bar{u} \rangle$, այսինքն՝ $u_{1,1} = \langle \bar{u}_r \rangle$: Նխե թվակազմութիւն երկրորդային ենթաձևույթները նշանակենք որպես

$$a_0 = \emptyset,$$

$$a_4 = \text{անք (յանք)},$$

$$a_1 = \text{իկ},$$

$$a_5 = \text{ենք},$$

$$a_2 = \text{այք},$$

$$a_6 = \text{ոնք},$$

$$a_3 = \text{երք},$$

$$a_7 = \text{ունք},$$

$$a_8 = \text{ք},$$

ապա հոգնակիակերտ երկրորդային ենթաձևույթների U_1 բազմութեան մյուս ($u_{1,1}$ -ից աւարբեր) տարրերը միարժեք փոխհամապատասխանութեան մեջ են գտնվում A բազմութեան տարրերի հետ: Այդ նկատառումով կարող ենք գրել՝

$$u_{1,0} = a_0,$$

$$u_{1,6} = a_5,$$

$$u_{1,2} = a_1,$$

$$u_{1,7} = a_6,$$

$$u_{1,3} = a_2,$$

$$u_{1,8} = a_7,$$

$$u_{1,4} = a_3,$$

$$u_{1,9} = a_8:$$

$$u_{1,5} = a_4.$$

A բազմություն տարրերը $\theta_{1,j}$ են տալիս որոշելու նաև հիմնային ենթաձևություններին կամայական $u_{1,k} \in U_1$ տարրի կցման պայմանը.

$$\begin{array}{ll} w_{1,0} = a_0, & w_{1,6} = a_5, \\ w_{1,2} = a_1, & w_{1,7} = a_6, \\ w_{1,3} = a_2, & w_{1,8} = a_7, \\ w_{1,4} = a_3, & w_{1,9} = a_8, \\ w_{1,5} = a_4, & \end{array}$$

Եթե ընդունենք հոգնակիացման պայմանների բազմությունը W_1 , որտեղ $W_1 \supset w_{1,k}$ ($K=0, \dots, 9$) ապա ժամանակակից հայերենի հոգնակիացման պրոցեսը կարելի է ձևալին եղանակով ներկայացնել հետևյալ կերպ.

$$U_{1n} = HU_0 * W_1 \times U_1:$$

Հոլովական կարգի ձևային նկարագրությունը

Ժամանակակից հայերենում հոլովի կարգն արտահայտվում է երկու կարգի երկրորդային ենթաձևությունների օգնությամբ: Ըստ զբաղեցրած դիրքի, ինչպես մեկ, այնպես էլ մյուս խմբին պատկանող հոլովական ենթաձևությունները կցվում են ելակետային բառաձևին: Գոյություն ունի մի պայման, ըստ որի դասակարգվում են այդ խմբերը: Դա բառաձևում մեկ հոլովական ենթաձևությամբ մյուսին հաջորդելու պայմանն է: Բնականաբար, եթե մի երկրորդային ենթաձևության օգնությամբ արտահայտել ենք որևէ քերականական իմաստ, ապա մեկ այլ իմաստ արտահայտելու համար նույն ելակետային բառաձևին անհրաժեշտ է կցել մեկ այլ երկրորդային ենթաձևությամբ, այլ կերպ ասած, անհրաժեշտ է անջատել նախորդ անգամ կցած երկրորդային ենթաձևությամբ և կցել նորը: Սակայն ժամանակակից հայերենի որոշ դեպքերի համար այդ անջատումը չի պահանջում, ավելի ճիշտ, պահանջվում է շանջատել և ստացված բառաձևին կցել նոր հոլովական երկրորդային ենթաձևությամբ: Այս դեպքերում նախորդ երկրորդային ենթաձևությամբ բառաձևին հաջորդում է նոր՝ դասանշանային իմաստ: Այս երևույթը ժամանակակից հայ լեզվաբանության մեջ ստեղծել է հոլովական համակարգի համար սերման երկրորդ հիմքի թեզը: Այն է՝ որոշ խմբի բառերի համար որպես սերման հիմք ընդունել ոչ թե ուղղականը, այլ տրականը:

Նախքան հոլովական համակարգի նկարագրությանն անցնելը, պարզենք հոլովական համակարգի ընտրության հարցը: Բանն այն է, որ հոլովների քանակի հարցը ժամանակակից հայերենի վիճելի հարցերից մեկն է:

Հայ քերականագիտության մեջ ապացուցվում է հինգ հոլովի բավարար լինելը, մինչդեռ անհրաժեշտ է համարվում նաև հոլովական համակարգում ընտրել վեց, յոթ և նույնիսկ ութ հոլովներ։ Այդ Վրացուցիչ հոլովների առանձնացման համար,— գրում է Գ. Զահուկյանը,— հիմք են ծառայում մասամբ ավանդույթը, մասամբ էլ այդ հոլովումներին շարահյուսական կիրառության առանձնահատկությունները։ Այլ կերպ ասած, եթե մի կողմ թողնենք ավանդույթը, հիշյալ հոլովներն առանձնացվում են շարահյուսական զուգորդելիության պայմանների տարբերության հիման վրա, որոնց կարող են միանալ և ձևաբանական զուգորդելիության որոշ առանձնահատկություններ, ընդ որում վերջիններս պայմանավորված են առաջիններով (շարահյուսական զուգորդելիությամբ) և ոչ թե ընդհակառակն, հանդես են դալիս շարահյուսական զուգորդելիության տարբերակները լրացնողի դերում։ Այդ Վրացուցիչ հոլովները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ միևնույն անփոփոխականների շարահյուսական տարբերակները²⁵։

Հոլովների քանակի հարցում առաջնորդվելու ենք ղուտ ձևային մոտեցումով՝ հարացուցային համակարգում ընդգրկելով այն նվազագույն քանակը, որոնք տարբերակվում են քերականական իմաստներով։ Ժամանակակից հայերենում այդ նվազագույն քանակը հինգն է՝ ուղղական (N), տրական (D), բացառական (A), գործիական (I) և ներգոյական (L)։

Դիտարկենք ժամանակակից հայերենի հինգ հոլովից բաղկացած համակարգը։

1. Ուղղական հոլով. ընդունված է ասել, որ ուղղական հոլովով առնված բառաձևը ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգի ելակետային ձևն է։ Մենք չենք բաժանում հայագիտության մեջ տարածված այն կարծիքը, թե գոյականի ուղղականը զուրկ է վերջավորությունից։ Գտնում ենք, որ հիմնային ենթաձևությունն են զուրկ որևէ կարգի վերջավորությունից, իսկ ուղղականի ձևն ստացվում է հիմնային ենթաձևությունից դատարկ երկրորդային ենթաձևությամբ կցելով։ Եվ քանի որ $m = p^*q$, ապա $q = \emptyset$ դեպքում $m = p$, այսինքն՝ ուղղականի ձևն ու նրա ելակետային ձևը համընկնում են։

2. Տրական հոլով. այս հոլովի կազմությունը ուղեկցվում է ձևահանդույթաբանական զանազան երևույթներով։ Բանն այն է, որ այս հոլովի կազմության ժամանակ է, որ ի հայտ է գալիս ժամանակակից հայերենի անվանական ձևակազմությամբ պայմանավորված բացառությունների ու սահմանափակումների հիմնական մասը։ Այդ պատճառով տրա-

25 Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 173։

կանին համապատասխանող երկրորդային ենթաձևույթները, որոնք անվանվում են նաև առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթներ, առանձնացվում են մյուս հոլովական ենթաձևույթներից և առանձին են ուսումնասիրվում:

Առաջին կարգի ճշգրտական ենթաձևույթների գործառնությունը

Ժամանակակից հայերենի համար կարելի է նշել առաջին կարգի հոլովական իմաստի 17 դրսևորում, որոնցից 13-ը երկրորդային ենթաձևույթների կցումով, իսկ 4-ը՝ ներմարմնավորմամբ: Դրանք են.

1. երկրորդային ենթաձևույթների կցումով՝ ա (աղջկա), ի(քաղաքի, քաղաքների), ո(սիրո), ու (ձիու), ան(գարնան), անց(մարդկանց), յան (կորստյան), ող (ընկերոջ), վա(երեկվա), վան(մահվան), ու (գինու), ց (վարդանոց), ոց (գյուղացոց),

2. երկրորդային ենթաձևույթների ներմարմնավորմամբ՝ ո (հոր), և (դուստեր), ա (տան), վա (անվան):

Ինչո՞ւ է պայմանավորված լծորդական երկրորդային ենթաձևույթների այսպիսի բազմազանությունը:

Այս հարցի վերաբերյալ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Այդ տարբերությունները բացատրվում են հիմքերի իմաստային ու ձևական (բովանդակության ու արտահայտության պլանների) առանձնահատկություններից և դիրքային պայմանավորվածություն ունենալով: Եթե ավելի ճշտելու լինենք հարցը, ապա կարելի է նշել այդպիսի մի քանի հատկանիշ՝ 1. իմաստորոշություն (հիմքերի իմաստային առանձնահատկություններով պայմանավորված լինելը), 2. մասնիկորոշողություն (որևէ ածանց կամ թվանիշ վերջավորություն ունենալու դեպքում դրանցով պայմանավորված լինելը), 3. հիմքերի վանկաքանակություն և 4. հիմքերի վերջավորություն. առաջին հատկանիշը պատկանում է բովանդակության պլանին, երկրորդը և չորրորդը՝ արտահայտության պլանին, իսկ երկրորդը՝ և՛ արտահայտության, և՛ բովանդակության պլաններին»²⁶. Նշված աշխատությունից փոխառնենք առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթների գործածության պայմանները (տե՛ս աղյուսակ 3):

Աղյուսակից պարզ երևում է, որ քիչ են այն առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթները, որոնց գործառնությունը պայմանավորվում է «զուտ» պատմական կամ իմաստային գործոններով: Քսաներեք դեպքից տասնվեցը որոշվում է ձևական, իսկ մնացած վեցում առկա է կամ իմաստային կամ պատմական գործոնը (բացի ի ենթաձևույթից: Այն ի

տարբերություն մնացածների, չի պայմանավորվում ո՛չ ձևական, ո՛չ իմաստային և ո՛չ էլ պատմական գործոններով):

Վերևում նշեցինք, որ տրականի կազմությունը ուղեկցվում է որոշ ձևահնչույթաբանական երևույթներով: Դրանցից հիմնականը հերթագայությունն է:

Հնդհանուր առմամբ հերթագայության համար գոյություն չունի այս կամ այն գործոնով պայմանավորված կանոն և յուրաքանչյուր բա-

Ա գ յ ու ս ա կ չ թ 3

Առաջին կարգի հոլովա- կան ենթաձևություններ		Գործածության պայմանները		
		ձևական	իմաստային	պատմա- կան
	ա	+	+	—
	ի	—	—	—
	ո	—	—	+
ու	{ ձի	+	—	—
	{ տալ	+	+	—
ան	{ մարդ	—	—	+
	{ դարուն	+	+	—
	{ խոստում	+	+	—
	{ մուկ	—	—	+
	անց	+	+	—
	յան	+	+	—
	ոջ	—	+	—
	վա	—	+	—
	վան	—	—	+
	ո	+	+	—
	ե	+	+	—
ու → ա	ու (ի → ու)	+	—	—
	{ մանկություն	+	+	—
	{ տուն	+	—	—
	ու → վա	+	—	—
	ք → ց	+	+	—
	յք → նց	+	+	—
	իք → ոց	+	+	—

առձևի սերման համար անհրաժեշտ է ցուցաբերել առանձին մոտեցում: Ասածը լուսաբանելու համար բերենք տարբեր լծորդության առաջին կարգի հոլովական ենթաձևությունների գործածության ընթացքում առաջ եկող հերթագայությունների մի քանի օրինակ (տե՛ս աղյուսակ 4):

Առաջին կարգի հոլովական ենթաձևությունները մի կողմից հակադրվում են ուղղականի դատարկ ենթաձևություններին, իսկ մյուս կողմից, առանձին դեպքերում, երկրորդ կարգի հոլովական ենթաձևություններին: Այն դեպքերում, երբ առաջին կարգի հոլովական ենթաձևությունները չեն հակադրվում երկրորդ կարգի հոլովական ենթաձևությունների հետ, այլ միաժամանակ հանդես են գալիս արտահայտության պլանում, կոր-

ցընում են հոլովական իմաստ արտահայտողի ֆունկցիան և ձեռք բերում դասանիշ արտահայտելու ֆունկցիա: Այստեղ հոլովական իմաստի արտահայտիչը դառնում է երկրորդ կարգի հոլովական ենթաձևույթը:

Ա ղ յ ու ս ա կ Ք 4

Առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթներ	Հերթագայություն	Օրինակներ
ի	ի→ ժ ի→ վ յու→ ժ յու→ ն ու→ ժ ու→ վ	սիրտ—սրտի կաշի—կաշվի այլուք—այրի ձյուն—ձնի թումբ—թմբի առու—առվի
ու	ի→ ժ	ամուսին—ա— մուսնու անկողին—ան— կողնու
ան	տ→ ժ ե→ ժ ու→ ժ	ամառ—ամռան ձմեռ—ձմռան դուռ—դռան
վա	ի→ ժ ե→ ժ ի→ ժ	ամիս—ամսվա տեղ—տեղի կին—կնոջ
ոջ	ու→ ժ	սկեսուր—սկես— բոջ
ա	ույ→ ժ ու→ ա	քույր—քրոջ տուն—տան
ո	ույ→ ո ե→ ո	հայր—հոր տատմեղ—տատ— մոր
ո	ե→ ի յ→ ժ ու→ ժ	սեր—սիրո հույս—հուսո սուգ—սգո
յան	ի→ ու ու→ ժ	հանգիստ—հան— գրստյան ծնունդ—ծնն— դյան
ա	ի→ ժ	աղջիկ—աղջկա
վա	ու→ վա	անուն—անվան
ե	ժ → ե	կայսր—կայսեր

4-րդ աղյուսակից պարզ երևում է նաև, որ կան դեպքեր, երբ առաջին կարգի հոլովական իմաստը արտահայտվում է ենթաձևույթների ներմարմնավորման միջոցով: Այդ դեպքում լեակետային բառակերպում է տառակոմպլեքս (հնչորդակոմպլեքս) փոխարինվում է առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթով: Առաջին հայացքից այս երևույթը նման է հերթագայության, քանի որ մի տառակոմպլեքս փոխարինվում է մեկ ուրիշով, սակայն երևույթների ձևային նմանությունից ամենևին էլ չի բխում նրանց էություն նմանությունը:

Հերթագայության ժամանակ, երբ արմատ-ենթաձևույթից կազմվում է ածանցյալ ենթաձևույթը, դեռևս նոր բառահարաբերություն չի ստեղծվում: Այն ստեղծվում է երկրորդային ենթաձևույթը կցելուց հետո միայն, իսկ ներմարմնավորման դեպքում անմիջապես առկա է նոր քերականական իմաստը: Նոր քերականական իմաստի կազմման այս եղանակը կարող ենք նկարագրել հերթագայության միջոցով, ընդունելով, որ ներմարմնավորման դեպքում կցումը տեղի ունի դատարկ երկրորդային ենթաձևույթի հետ:

Նշենք, որ սա ամենևին էլ երևույթի ձևային գիտում չէ, այլ նկարագրման ձևային եղանակ, որը, ի դեպ, հնարավորություն է տալիս տարբերակելու երկու դեպքեր. 1. երբ բառաձևին կցվում է ոչ դատարկ երկրորդային ենթաձևույթ, հերթագայությունը զուրկ է որևէ իմաստային բեռնվածությունից, և 2. երբ բառաձևին կցվում է դատարկ երկրորդային ենթաձևույթ, հերթագայությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ իմաստային բեռնվածությունը:

Հոգնակի տրականի կազմությունը համեմատաբար պարզ է: Այն բառերը, որոնց հոգնակին կազմվում է իկ, այժ, եւժ երկրորդային ենթաձևույթներով, տրականի հոգնակին ստացվում է անց երկրորդային ենթաձևույթների օգնությամբ: Երբ հոգնակիացումը կատարվում է իժ երկրորդային ենթաձևույթի միջոցով, տրականի հոգնակին ստանում է ոց երկրորդային ենթաձևույթը:

Վերջապես, անժ, ենժ, ունժ, ունժ հոգնակիակերտ ենթաձևույթների օգտագործման դեպքում տրականի հոգնակին կազմվում է համապատասխանաբար անց, ենց, ունց, ունց երկրորդային ենթաձևույթներով:

Վերջին դեպքում կարող ենք դիտարկել կազմման երկու եղանակ.

1. ժամանակակից հայերենում գոյություն ունեն անժ, ենժ, ունժ, ունժ հոգնակիակերտ և անց, ենց, ունց, ունց հոգնակի տրականի իմաստ արտահայտող ենթաձևույթներ, և տրականը կկազմենք կամ առաջինները ձերկորդով փոխարինելով, կամ վերջիններս եզակիի ուղղականին կցելով,

2. ժամանակակից հայերենում ընտրենք հոգնակիի տրականի իմաստ արտահայտող ց ենթաձևույթը և տրական կազմելու համար նախ անժ, ենժ, ունժ, ունժ արմատ ենթաձևույթներից կկազմենք ան, են, ուն, ուն ածանցյալ -ենթաձևույթները, իսկ այնուհետև կկցենք ց ենթաձևույթը:

Մենք կընդունենք երկրորդ եղանակը: Դրա համար իբրև բավարար հիմք կարող է ծառայել այն փաստը, որ հայ քերականագիտության մեջ շեղվում է, որ հիշյալ ձևերը ստացվում են ք/ց հերթագայությամբ:

Պարզենք առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթների գործառման պայմանները:

1. Եթե առաջին կարգի հոլովական ենթաձևությունները դիտարկենք արգասավորության տեսակետից, ապա պարզ երևում է ի ենթաձևություն լայն տարածվածությունը: Այդ պատճառով, հաճախ, հայ քերականների կողմից ի ենթաձևություն գործառությունը որոշվում է մնացած առաջին կարգի հոլովական ենթաձևությունների հետ հակադրության միջոցով: «Ի հոլովման շատ լայն տարածվածության, նրա ընդհանրականության պատճառով,—գրում են Ս. Աբրահամյանը, Ն. Պառնասյանը, Հ. Օհանյանը,—հնարավոր չէ նրան տալ դրական բնորոշում: Ուստի այդ հոլովման ենթարկվող բառերը բնորոշվում են մյուս հոլովումներին չպատկանելու հատկանիշով: Ի հոլովման պատկանում են մյուս հոլովումներին չպատկանող բառերը: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ քիչ չեն այն բառերը, որոնք պատկանում են այլ հոլովումներին, բայց կարող են ենթարկվել նաև ի հոլովման»²⁷:

Հետևաբար՝ ի հոլովական ենթաձևություն գործառության պայմանները կարող ենք որոշել որպես.

$$W_i^1 = \bar{V} W_{b,i}, \quad \text{որտեղ}$$

$W_{b,i}$ այլ առաջին կարգի հոլովական ենթաձևություն գործառության պայմանն է:

Դժվար չէ նկատել, որ W_i^1 պայմանը տեղի ունի միայն եզակի տրականի կազմման ժամանակ: Եթե հաշվի առնենք, որ ժամանակակից հայերենում երկամ ներ հոգնակիակերտ երկրորդային ենթաձևությունների կցումով կազմված բառաձևերը պատկանում են ի հոլովման, այսինքն հոգնակիի տրականը կազմվում է ի ենթաձևություն օգնություն, ապա ի ենթաձևություն գործառության պայմանը կլինի՝

$$W_i = W_i^1 \vee W_{1,1} \vee W_i^2,$$

որտեղ

W_i^1 — բառաձևը այլ հոլովումներին չպատկանելու պայման է,

W_i^2 — այլ հոլովումների պատկանող բառաձևը ի հոլովման պատկանելու պայման է,

$W_{1,1}$ — երկամ ներ ենթաձևություններով հոգնակիացման պայմանն է:

2. Ժամանակակից հայերենում որոշ թվով բառաձևերի առաջին կարգի հոլովական իմաստի կազմման պայմանները որոշելիս կարելի է հենվել հոգնակիակերտ ենթաձևությունների վրա: Այսպես, օրինակ, մարդիկ -մարդկանց, տղերք -տղերանց, կանայք -կանանց և այլն:

27 Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հատ. 2, Երևան, 1974 էջ 87:

Դա թույլ է տալիս անց առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթի օգտագործման W (անց) պայմանը արտահայտել իկ, այf, երf թվանիշ ձևույթների կցման պայմանների միջոցով.

$$W_{(աg)} = W_{1,2} \vee W_{1,3} \vee W_{1,4}:$$

Նմանօրինակ ձևով կարող ենք որոշել ց և ոց առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթների գործառույթյան պայմանները.

$$W_{(g)} = W_{1,5} \vee W_{1,6} \vee W_{1,7} \vee W_{1,8},$$

$$W_{(ռg)} = W_{1,9}:$$

Մնացած առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթների գործառույթյան պայմանները որոշվում են հենց այդ ենթաձևույթների օգնությամբ: Վերջիններով պետք է նշված լինի յուրաքանչյուր հիմնային ենթաձևույթ:

Այսպիսով՝ եթե ընտրենք B բազմության հետևյալ տարրերը՝ $b_0 = \emptyset$, $b_1 = \langle ա \rangle$, $b_2 = \langle ա ն \rangle$, $b_3 = \langle ա ն ա \rangle$, $b_4 = \langle ա \rangle$, $b_5 = \langle ա g \rangle$, $b_6 = \langle ա ա \rangle$, $b_7 = \langle ա ա ն \rangle$, $b_8 = \langle ա ա \rangle$, $b_9 = \langle ա ն g \rangle$, $b_{10} = \langle g \rangle$, $b_{11} = \langle ա g \rangle$, $b_{12} = \langle ա \rangle$, ապա $U = H_b \cdot (U_N * W_{b,k} \times U_{2,k})$ արտահայտության համար կարող ենք ընտրել.

$$U_{2,0} = b_0,$$

$$U_{2,1} = b_1,$$

$$U_{2,2} = b_2,$$

$$U_{2,3} = b_3,$$

$$U_{2,4} = b_4,$$

$$U_{2,5} = b_5,$$

$$U_{2,6} = b_6,$$

$$U_{2,7} = b_7,$$

$$U_{2,8} = b_8,$$

$$U_{2,9} = b_9,$$

$$U_{2,10} = b_{10},$$

$$U_{2,11} = b_{11},$$

$$U_{2,12} = b_{12}:$$

Համապատասխանաբար, $U_{2,k}$ բազմության տարրերի կցման պայմանները կլինեն՝

$$w_{2,0} = b_0,$$

$$w_{2,1} = b_1,$$

$$w_{2,2} = b_2,$$

$$w_{2,3} = b_3,$$

$$w_{2,4} = b_4,$$

$$w_{2,5} = b_5,$$

$$w_{2,6} = b_6,$$

$$w_{2,7} = b_7,$$

$$w_{2,8} = b_8,$$

$$w_{2,9} = W(ա ն g),$$

$$w_{2,10} = W(g),$$

$$w_{2,11} = W(ա g),$$

$$w_{2,12} = W(ա):$$

Երկրորդ կարգի հոլովական ենթաձեռնարկներով արտահայտվում են ժամանակակից հայերենի բացառականի, գործիականի և ներգոյականի իմաստները: Ի տարբերություն առաջին կարգի հոլովական ենթաձեռնարկների, երկրորդ կարգի հոլովական ենթաձեռնարկների քանակը անհամեմատ քիչ է, որոնցից մի քանիսն ունեն գործառույթյան որոշակի սահմանափակություններ:

Բացառական հոլով. հիմնական իմաստը դա անջատման, հեռացման իմաստն է, որից բխում են գործողության աղբյուրի (ներգործող խնդրի), մասնականի, ինչպես նաև նյութի բացառականի իմաստները: Ընդհանուր առմամբ բացառականի ընդհանուր իմաստը ելման քերականական իմաստն է (է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը):

Բնականաբար, բովանդակության պլանում բացառական հոլովի իմաստը պետք է կադմավորվի ելման իմաստ արտահայտող երկրորդային ձևերի օգնությամբ: Վերջինիս արտահայտության պլանում դասվորվում է ից և ուց լծորդական երկրորդային ենթաձեռնարկների ձևով:

Գործիական հոլով. ամենաբնորոշ ու գլխավոր իմաստը միջոցի իմաստն է, որով ցույց է տրվում այն առարկան, որի օգնությամբ իրացվում, իրականացվում է գործողությունը: Գործիականի մասնավոր իմաստները ցույց են տալիս գործողության իրացման միջոցը, գործիքը, պատճառը, տեղը, եղանակը և այլն: Հետևաբար, իրացման իմաստը կլինի գործիականի ընդհանուր իմաստը:

Արտահայտության պլանում գործիականը կադմվում է հիմնականում ով երկրորդային ենթաձեռնարկով: Առանձին դեպքերում գործիականը կադմվում է նաև բ երկրորդային ենթաձեռնարկով, որը հնարանություն է:

Ներգոյական հոլով. ունի միայն պարագայական իմաստ, որը բաշխվում է գործողության տեղի, գործողության համար որպես տարածական սահմանի և գործողության ժամանակի, որպես գործողության ժամանակային սահմանի իմաստներով:

Ժամանակակից հայ քերականագիտության մեջ ընդունված է ներգոյականին վերագրել համադրական և վերլուծական ձևեր, որոնց բաշխումը պայմանավորվում է բառերի իմաստով: Անձերի ու կենդանիների հատուկ և հասարակ անունների, վերացական գոյականների մեծագույն մասի, ում ածանցով կադմված բայանունների, ություն ածանցով կադմված հավաքականների ու վերացականների ներգոյականը կադմվում է վերլուծական ձևով, իսկ մյուս գոյականներին՝ համադրական: Առաջին

դեպքում ներգոյականը արտահայտության պլանում կազմվում է մեջ կապով, իսկ երկրորդ դեպքում ում երկրորդային ենթաձևույթով, նշվում է նաև, որ որոշ իմաստային տարբերությամբ (կամ առանց դրան) բոլոր դեպքերում կարելի է ներգոյական կազմել մեջ կապի օգնությամբ:

Մեզ թվում է, որ մեջ կապով կազմված բառակապակցությանը չպետք է տալ ներգոյական հոլով անվանումը և ներգոյականի համար ընդունել միայն կազմման համադրական ձևը: Այստեղ գոյություն ունի մեջ կապով կազմվող բառակապակցությունների և ներգոյականով առնչված բառաձևերի գործառնությունների նմանություն: «Մեջ կապը և սեռական հոլովով կապվող բառը դառնում են ստորոգյալի լրացում՝ կատարելով ներգոյական հոլովի պաշտոն», — գրում են է. Բ. Աղայանը և Հ. Խ. Բարսեղյանը «Հայոց լեզու» դասագրքում²⁸, նման երևույթի հանդիպում ենք նաև վրա կապի դեպքում, սակայն երբեք էլ նրանով կազմված բառակապակցություններին չենք վերագրում որևէ հոլով:

Բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների կազմման քննությունը ցույց է տալիս, որ ժամանակակից հայերենում այդ հոլովներով առնված բառաձևերի սերման հիմք կարող են ծառայել ոչ միայն ուղղականով կամ տրականով առնված բառաձևերը, այլև տրականով առնված բառաձևից առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթն անշատած հատվածը: Քանի որ, ըստ վերևում բերած (1) արտահայտության, երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի կազմման պրոցեսին կարող են նախորդել հոգնակիի կամ առաջին կարգի հոլովական ձևերի կազմման գործողությունները, ապա հնարավոր է, որ վերջիններիս օգնությամբ կարելի լինի ձևվայնորեն արտահայտել երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի սերման հիմքի որոշումը: Այդ նպատակով 5-րդ աղյուսակում բերենք երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի կազմման մասնակաղապարները: Այստեղ □ նշանով տրված են այն դեպքերը, երբ սերման հիմքը ուղղականով առնված բառաձևերն են, համապատասխանաբար, * նշաններով տրված են այն դեպքերը, երբ երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի սերման հիմքը տրականով առնված բառաձևն է կամ վերջինից առաջին կարգի հոլովական ենթաձևույթն անշատված հատվածը:

Աղյուսակի դիտարկումից կարելի է հանգել հետևյալ եղրակացության՝

1. Երկրորդ կարգի հոլովական հինգ ենթաձևույթներից արգասավորները երբեք են՝ ից, ով, ում, որոնցից վերջինն օգտագործվում է սահմանափակություններով: Ուց և բ երկրորդային ենթաձևույթները ից և ով ենթաձևույթների լծորդ-ենթաձևույթներն են և գործառում են սահմանափակ դիրքերում:

28 Է. Բ. Աղայան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1971, էջ 249:

Ելակետային բառաձև	$B \in B$	$h_B(x \rightarrow y)$	$C \in C$				
			h_B	nL_B	nq	r	nL
անկյուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow w$	$\square$		$\square$		$\square$
արյուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow w$	$\square$		$\square$	*	$\square$
համեմատու-							
թյուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow w$	$\square$		$\square$	*	$w(1), w(2)$
նախադասու-							
թյուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow w$	$\square$		$\square$	*	$\square$
տուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow w$	$\square$		$\square$		$\square$
գուևար	$\emptyset$	$r \rightarrow b$	$\square$		$\square$		$h_c(x \rightarrow y)$
մայր	$\emptyset$	$wj \rightarrow n$	*		*		
անուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow \psi w$	$\square$		*	*	
հակաբեմք	$\emptyset$	$r \rightarrow g$	*		*		
պատկանք	$\emptyset$	$r \rightarrow g$	*		*		
վարդանանք	$\emptyset$	$r \rightarrow g$	*		*		
կանայք	$\emptyset$	$wj \rightarrow \emptyset$	*		*		
մարդիկ	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*		*		
տղերք	$\emptyset$	$r \rightarrow g$	*		*		
գյուղացիք	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*		*		
աղջիկ	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(\%)$
գարուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		$\square$		$w(3)$
գուև	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	**		**		$w(5)$
թուև	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(2), w(\%)$
լեւ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(4), w(5)$
ծունկ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	**		**		$w(1), w(2)$
մանուկ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(2)$
մուկ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	**		*	*	$w(1)$
որդուն	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(2)$
թեկնածու	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(1), w(2)$
կասու	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	**		*	*	$w(1)$
ձու	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(1)$
ջրեր	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(1)$
ջուր	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(1)$
սեղան	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(1)$
սեղաններ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*		$w(1)$
հանգիստ	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	**		*	*	$w(4)$
հույս	$\emptyset$	$ng \rightarrow \emptyset$	*		*	*	$w(4)$
սեր	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	**	**	*	*	$w(4)$
սուգ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*	*	$w(4)$
ընկեր	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*	*	$w(4)$
կին	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*		*	*	$w(1)$
տեղ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*	*	$w(1)$
այսօր	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*		*	*	$w(1)$
ամիս	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*	**	*	*	$w(4)$
մամ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*	**	*	*	$w(1)$
տարի	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*	**	*	*	$w(1)$
մահ	$\emptyset$	$nL \rightarrow \emptyset$	*	**	*	*	$w(1)$
այդի	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*	**	*	*	$w(1)$
բանալի	$\emptyset$	$h \rightarrow \emptyset$	*	**	*	*	$w(1)$

2. Ի տարբերություն եզակի թվի, հոգնակիի երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի սերումը ունի որոշակի բնույթ. եթե ուղղականի հոգնակիացումը կատարվում է երկամ ներ երկրորդային ենթաձևայինների օգնությամբ, ապա երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի կազմման համար որպես ելակետ առնվում է հոգնակի ուղղականը, իսկ մնացած դեպքերում՝ տրականով առնված բառաձևերը:

3. Երկրորդ կարգի հոլովական ձևերի համար որպես սերման հիմք ծառայում են ուղղականով առնված ձևերը, առաջին կարգի հոլովական ձևերը կամ հիմքերը: Այդ տարբերակներից մեկը կընդունենք նորմա, իսկ մնացածները կհամարենք բացառություններ, որոնք աղյուսակ 5-ում նշանակված են W_1 հայտանիշով:

Դիտարկենք երկրորդ կարգի հոլովական իմաստների կազմումը ըստ սերման հիմքերի:

Սերման առաջին խմբում առանձնացնենք այն դեպքերը, երբ որպես սերման հիմք ծառայում են ուղղականով առնված բառաձևերը: 5-րդ աղյուսակից երևում է, որ այս դեպքերում ից և ձվ երկրորդային ենթաձևայինների գործառության պայմանները հիմնականում համընկնում են:

Հետևաբար, եզակիի համար կունենանք հետևյալ արտահայտությունը.

$$U_{cE}^1 = H(U_0 * W_c \times U_c),$$

$$\text{որտեղ } U_c \supset U_{c_1}, U_{c_2}; U_{c_1} = C_1 = \langle \text{ից} \rangle, U_{c_2} = C_2 = \langle \text{ով} \rangle;$$

$$W_c = (w(I) \vee w(\bar{u})) \& W_{cE}, \text{ իսկ}$$

$$W_{cE} \supset W_{c_1}^E, W_{c_2}^E; \text{ և դեպք}$$

$$W_{c_1}^E = W_{c_2}^E = W_{2,0} \& W_{3,1} \vee W_{3,2} \& w(1) \vee W_{2,4} \& W_{3,2} \vee W_{3,5} \& \\ \& w(1) \vee W_{2,8} \& w(1) \vee W_{2,12} \& \bar{w}(1),$$

$$\text{իսկ } W_{3,1} = h(w_I/\pi), W_{3,2} = h(m_I/\emptyset), w(\bar{u}) = W_{3,2}:$$

հոգնակիի համար՝

$$U_{cM}^1 = H(U_0 * W_1 \times U_1) * W_{cM} \times U_c,$$

որտեղ

$$U_c \supset U_{c_1}, U_{c_2};$$

$$W_{cM} \supset W_{c_1}^M, W_{c_2}^M;$$

$$\text{և դեպք } W_{c_1}^M = W_{c_2}^M = W_{1,0} \vee W_{1,1}:$$

Նույն աղյուսակից երևում է, որ ի տարբերություն բացառականի, գոր-

ծիականը ուղղականով առնված բառաձևերից կաղմվում է նաև $w_{2,2} \& w(3)$ և $w_{2,1} \& w(1)$ դեպքերում: Այդ նշանակում է, որ գործիականի համար լրացուցիչ կունենանք՝

$$U_1 = U_0 * (w_{2,2} \& w(3) \vee w_{2,1} \& w(1)) \times U_c:$$

Ժամանակակից հայերենում ներգոյական հոլովի իմաստ արտահայտելու նպատակով ռւմ երկրորդային ենթաձևույթի գործառությունը խիստ սահմանափակված է: Վերացական ու հավաքական գոյականների, մարդկանց ու կենդանիների անունների դեպքում ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է տրականով առնված բառաձևի և մեջկապի բառակապակցությամբ: Այդպիսի գոյականների համար հիմնային ենթաձևույթների բառարանում համապատասխան ենթաձևույթին կվերագրենք $w(1)$ հայտանիշը: Հասկանալի է, որ այդ վերաբերում է միայն այն գոյականներին, որոնց հոգնակին կազմվում է եւ կամ նեւ երկրորդային ենթաձևույթներով: Մնացած դեպքերում, քանի որ հոգնակիացման պայմաններով արդեն բնորոշում է գոյականի անձանուն լինելը, $w(1)$ հայտանիշը կարող ենք որոշել $w_{1,2}, \dots, w_{1,2}$ պայմանների օգնությամբ:

$$U_L = H(U_0 * W(L) \times U_c),$$

որտեղ

$$U_c \supset u_{c_i}; u_{c_i} = c_i = \langle \text{ու.մ} \rangle,$$

$$\begin{aligned} W(L) = & w_{1,2} \vee \dots \vee w_{1,9} \vee w_{2,0} \& w_{3,3} \vee w_{2,1} \\ & \vee w_{2,2} \& (w(1) \vee w(3) \vee w(5)) \vee w_{2,3} \vee w_{2,4} \& \\ & \& w_{3,4} \vee w_{2,6} \& \bar{w}(4) \vee w_{2,8} \& \bar{w}(1) \vee w_{2,5} \vee \\ & \vee w_{2,9} \& w(1) \vee w_{2,12} \& w(1): \end{aligned}$$

Երկրորդ խմբին են պատկանում այն դեպքերը, երբ սերման հիմքը առաջին կարգի հոլովական իմաստ արտահայտող բառաձևերն են: Օգտորվելով 5-րդ աղյուսակից, երկրորդ կարգի հոլովական իմաստ արտահայտող բառաձևերի սերման արտահայտությունը կարելի է գրել հետևյալ կերպ:

$$U_c^* = U_b * W_c \times U_c,$$

որտեղ

$$U_c \supset u_{c_i}, u_{c_i}; u_{c_i} = c_i, u_{c_i} = c_i;$$

$$W_c \supset w_{c_i}, w_{c_i}, \text{ի դեպ}$$

$$w_{c_i} = w_{c_i} = w_{2,0} \& w_{3,3} \vee w_{2,1} \vee w_{2,1} \& \bar{w}(1) \& \bar{w}(4) \vee w_{2,9},$$

$$w_{3,3} = h(w_1/n) \vee h(p/g) \vee h(w_1 p/\emptyset) \vee h(p/\emptyset):$$

Բացառական հոլովի համար (լրացուցիչ) կունենանք

$$U_A = U_b * W_c \times U_c,$$

որտեղ

$$U_c \supset u_c;$$

$$W_c = w_{3,3} \& w(3) \vee w_{3,6} \& w(1):$$

Այս խմբին են պատկանում նաև այն բառերը, որոնց երկրորդ կարգի հոլովական իմաստը ստացվում է ք երկրորդային ենթաձևույթի օգնությամբ: Այդ բառերի առաջին կարգի հոլովական իմաստը արտահայտվում է ա (ներմարմնավորում), աճ և վաճ երկրորդային ենթաձևույթներով: Արտահայտության պլանում այդ բառաձևերի վերջնահատվածը կազմում է աճ տառակոմպլեքսը (հնչորդակոմպլեքսը): Գործիականի հոլովական իմաստ արտահայտելու համար նախ աճ տառակոմպլեքսի և փոխարինվում է մ-ով (նշանակենք $h(n/m)$), իսկ այնուհետև կցվում է ք ենթաձևույթը:

Այսպիսով՝

$$U_1 = H_c(U_b * W_c \times U_c),$$

որտեղ

$$U_c \supset u_c, u_c := c_4 = \langle p \rangle,$$

$$W_c \supset w_{c,1},$$

$$w_{c,1} = w_{3,0} \& w_{3,6} \vee w_{3,2} \& w_{3,7} \& w(2),$$

$$w_{3,6} h(m/jw) \vee h(m/vw),$$

$$w_{3,7} = h(m/\emptyset),$$

$$H_c \supset h(n/m):$$

Եվ, վերջապես, երկրորդ խմբին են պատկանում այն դեպքերը, երբ երկրորդ կարգի հոլովական իմաստի սերման հիմքը առաջին կարգի հոլովական իմաստ արտահայտող բառաձևերից հոլովական ենթաձևույթները անջատված սկզբնահատվածներն են: Քանի որ այդ սկզբնահատվածները կարող ենք ստանալ անջատման գործողության օգնությամբ, ապա այս դեպքերում երկրորդ կարգի հոլովական իմաստը սերվում է երկու փուլով՝ 1. սկզբնահատվածի ստացում և 2. երկրորդ կարգի հոլովական իմաստ արտահայտող բառաձևի կազմում:

Եթե $\square$ -ով նշանակենք որոնելի սկզբնահատվածը, ապա այն կարող ենք ստանալ հետևյալ կերպ.

$$\square = U_b \ast W_b \times U_2,$$

որտեղ

$$U_2 \supset u_{2,2}, u_{2,3}, u_{2,4}, u_{2,8}, u_{2,12};$$

$$\begin{aligned} W_b &= w_{2,2} \& \bar{w}(1) \& \bar{w}(3) \vee w_{2,3} \vee w_{2,4} \& w_{3,8} \vee w_{2,8} \& w(1) \vee \\ &\vee w_{2,8} \& \bar{w}(1) \vee w_{2,12} \& w(1), \\ w_{3,8} &= h(m/\emptyset) \vee w(4): \end{aligned}$$

Այնուհետև ստացված սկզբնահատվածից կարող ենք ստանալ երկրորդ կարգի հոլովական իմաստ արտահայտող բառաձևերը.

$$U_c' = \square \ast W_c \times U_c,$$

որտեղ

$$\begin{aligned} U_c &\supset U_{c,1}, U_{c,2}; \\ W_c &= w_{2,2} \& \bar{w}(1) \& \bar{w}(3) \vee w_{2,3} \vee w_{2,4} \& w_{3,9} \vee \\ &\vee w_{2,12} \& w(1): \\ U_c'' &= \square \ast W_c \times U_c, \end{aligned}$$

որտեղ

$$\begin{aligned} U_c &\supset u_{c,1}, u_{c,2}; \quad u_{c,1} = c_2 = \langle m/f \rangle, \\ u_{c,2} &= c_5 = \langle m/g \rangle; \end{aligned}$$

$$W_c = w_{2,4} \& w(4) \vee w_{2,8} \& w(1) \vee w_{2,8} \& \bar{w}(1):$$

Ներդրական հոլովի համար կարող ենք գրել

$$U_1 = \square \ast W_c \times U_c,$$

որտեղ

$$\begin{aligned} U_c &\supset u_{c,1}; \quad u_{c,1} = c_3 \langle m/f \rangle, \\ W_c &= (w_{2,2} \& w(5) \vee w_{2,3} \vee w_{2,4} \& w_{3,9} \vee w_{2,7} \& w(1) \vee \\ &\vee w_{2,8} \& \bar{w}(1) \vee w_{2,12} \& w(1)) \& \bar{w}(2): \end{aligned}$$

Առկայացման կարգի ձևային նկարագրությունը .

Ժամանակակից հայերենում առկայացման քերականական կարգը ունի երկու ենթակարգ՝ որոշյալություն և ցուցաստացականություն:

Որոշյալություն ենթակարգը արտահայտության պլանում կազմվում է ը և ն երկրորդային (առկայացման) ենթաձևությունների օգնությամբ, իսկ ցուցաստացական ենթակարգը՝ ս և ց ենթաձևությունների:

Առանձին դեպքերում ս և դ ենթաձևությունները օգտագործվում են որոշյալության իմաստ արտահայտելու նպատակով (օրինակ գիրքս → իմ գիրքը) և, հակառակը, ը և ն երկրորդային ենթաձևությունները օգտա-

գործվում են ստացականության իմաստ արտահայտելու նպատակով (օրինակ, տունը քանդվեց → նրա տունը քանդվեց)։ Ի դեպ, երբ ը և ն երկրորդային ենթաձևույթները գործառվում են որոշյալության իմաստով, ապա դրանք միևնույն ձևույթի տարբեր ենթաձևույթներն են։

Որպես կանոն, և ենթաձևույթը գործառվում է ձայնավորից հետո, իսկ ը ենթաձևույթը՝ բաղաձայնից։ Վերջինս կարող է փոխարինվել ն-ով կախված շրջապատից։ Ը ենթաձևույթը փոխարինվում է և ենթաձևույթի, երբ բանավոր խոսքում հոգին առանց դադարի հետևում է ձայնավոր։

Ինչ վերաբերում է ելակետային բառաձևին, ապա, ընդհանրապես, նրանք փոփոխության չեն ենթարկվում, բացառությամբ մի քանի դեպքերի, երբ տեղի ունի ո→ու փոխարկումը, օրինակ սիրուն = սեր→սիրո→սիրուն։

Առկայացման երկրորդային ենթաձևույթների գործառությունն ունի որոշ սահմանափակություն՝ կախված առաջին կամ երկրորդ կարգի հոլովական ենթաձևույթների գործառությունից։

Այժմ, եթե d_1, d_2, d_3, d_4 տարրերով նշանակենք համապատասխանաբար ը, ն, ս, դ առկայացման երկրորդային ենթաձևույթները, ապա առկայացման պրոցեսը կարող ենք ներկայացնել հետևյալ կերպ։

$$U = H_d U_K * U_{d_n},$$

$$U = H_d U_K * W_d(\overline{W}_{d_1} u_{d_1}, v W_{d_1} u_{d_1}),$$

որտեղ

$$U_{d_n} \supset u_{d_1}, u_{d_2}, u_{d_3}, u_{d_4} = d_3, : u_{d_4} = d_4,$$

$$W_d = \overline{U}_c,$$

իսկ W_{d_1} -ը որոշվում է, եթե տեքստում U_K բառաձևը վերջանում կամ U_{K+1} սկսվում է ձայնավորով։

Անվաճակաճ բառաձևերի սերման լրացուցիչ ձևեր

Մինչև այժմ ուսումնասիրում էինք ժամանակակից հայերենի անվանական բառաձևերի սերման կանոնավոր եղանակները։ Դա $f_0 \{a\} \{b\} \{c\} \{d\}$ կաղապարի կոնկրետ դրսևորումն է խոսքի մեջ։ Սակայն ժամանակակից հայերենում հանդիպում են ձևեր, որոնց կազմումը դուրս է գալիս տվյալ կաղապարի շրջանակներից։

Այսպես, օրինակ, առկայացման կատեգորիան ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է ը, ն, ս, դ երկրորդային ենթաձևույթներով։ Առանձին դեպքերում հոգնակիի ստացականության իմաստը արտահայտվում է ներս, ներդ, ներբ տառակապակցություններով, օրինակ գրքներս → մեր գրքերը (իմ գրքերը)։ ներս, ներդ, ներբ տառակա-

պակցությունները կարող ենք ներկայացնել երկակի՝ ներս→ներս→ն*ս
եր*ս և այլն:

Եթե դրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացնենք d^*a^*d տեսքով, ապա
կարող ենք նկատել սերման կանոնավորության խախտում, երբ d -ն հան-
դիպում է կրկնակի, a ենթաձևույթից ձախ և աջ դիրքերում:

Եթե ընդունենք, որ ներ երկրորդային ենթաձևույթը ներս, ներդ, նե-
որ տոտակապակցությունների սկզբնահատվածն է, ապա ձևայնորեն
հոդնակիի ստացականության իմաստը սերելիս կարող ենք օգտվել հոգ-
նակիի սերման կաղապարներից, քանի որ ներ-ը հոգնակիակերտ են-
թաձևույթ է: Հետևաբար, սերման ոչ կանոնավոր ձևը հանգեցրինք կա-
նոնավոր սերման՝

$$U_d = U_m * U_d,$$

որտեղ

$$U_d \supset u_1, u_2, u_3, u_4:$$

Հարկ է նշել, որ որոշ դեպքերում ստացականության վերլուծություն-
ներ դուրս է գալիս ձևային քերականության շրջանակներից: Օրինակ,
ստամոխսներս բառաձևն արտահայտում է մեր ստամոխսները իմաստը,
իսկ սեղաններս ընկալվում է կամ իմ սեղանները, կամ մեր սեղանները
իմաստով:

Միևնույն արտահայտման ձևի տարրերի ընկալումը պայմանավոր-
ված է սուբյեկտի նկատմամբ օբյեկտի քանակային հարաբերությամբ:
Եթե այն մեկ հատ է, ինչպես ստամոքսը, ապա հոգնակիի ստացակա-
նության իմաստը մեկն է, մեր ստամոքսները, իսկ եթե մեկից ավելի,
ապա երկու իմաստ, ինչպես իմ, այնպես էլ մեր-ին պատկանող:

Բառափոփոխման կանոնավորությունը խախտվում է նաև այն
դեպքերում, երբ դործիականով առնված գոյականը գործածվում է որ-
պես ածական, օրինակ՝ քեզով մարդ:

Ժամանակակից հայերենում գործիականով առնված բառաձևերը
նախադասության մեջ կարող են կատարել անվանական, մասնավորա-
պես ուղղականով առնված գոյականի որոշիչի դեր: Որպես կանոն, ժա-
մանակակից հայերենում որոշիչ+անվանական խումբ բառակապակցու-
թյան դեպքում երկրորդային ենթաձևույթ կցվում է գերադաս անդամին՝
ուղղականով առնված գոյականին: Վերջինիս զեղչման դեպքում նրա
քերականական կարգերը փոխանցվում են որոշիչին: Հետևաբար,
այն դեպքերում, երբ որոշիչը առնված է գոյականի գործիականով, ապա
զեղչման դեպքում տեղի է ունենում կրկնակի ձևակազմություն, որը տե-
սականորեն կարող է կատարվել բազմապատիկ անգամներ, իսկ գործ-
նականում՝ մեկից ոչ ավելի:

Այսպիսով, եթե M -ով նշանակենք այն երկրորդային ենթաձևությամբների համախումբը, որոնք մասնակցում են կանոնավոր անվանական ձևերի սերմանը, ապա կրկնակի ձևակազմության պրոցեսը կարող ենք ներկայացնել որպես.

$$U = U_1 * M;$$

եթե հաշվի առնենք, որ

$$f_1 = f_0 * U_c,$$

որտեղ

$$U_c \supset u_2; u_2 = c_2 = \langle n \rangle,$$

ապա տեսականորեն

$$f = f_0 * U_c * \dots * U_c * M,$$

n անգամ

որտեղ

$$n \geq 0:$$

Տեսականորեն նույն ունակությամբ օժտված են նաև բացառականով առնված գոյականները: Այն դրսևորվում է, երբ նրանք կատարում են որոշչի դեր, Օրինակ, կապրոնից պատրաստած գուլպա, սատինից կառած քաշկիճակ բառակապակցություններում կապրոնից և սատինից բառաձևերը կատարում են որոշչի դեր, քանի որ առաջին բառակապակցությունում կապրոնից բառաձևը ցույց է տալիս ինչից է պատրաստած գուլպան, իսկ երկրորդ բառակապակցությունում սատինից բառաձևը որոշում է քաշկիճակի նյութը:

Բերած բառակապակցությունները բնորոշ են նրանով, որ 1) բառափոփոխման է ենթարկվում երրորդ բաղադրիչը և զեղչման դեպքում նրա ֆունկցիան իր վրա է վերցնում երկրորդ բաղադրիչը, 2) այդ դեպքում հեշտությամբ զեղչման է ենթարկվում նաև երկրորդ բաղադրիչը՝ հանձնելով իր ֆունկցիան առաջին բաղադրիչին, օրինակ կապրոնից գուլպա, 3) երկրորդ և երրորդ բաղադրիչների միաժամանակյա զեղչման դեպքում ամբողջ իմաստային և ձևային բեռնվածությունը վերցնում է իր վրա առաջին բաղադրիչը:

Հենց այս դեպքում էլ բացառականով առնված գոյականը կարող է հանդես դալ ելակետային բառաձևի դերում.

$$U = U_A * M:$$

Կանոնավոր սերման պրոցեսի հաշորդ խախտումը նույնպես կապված է զեղչման հետ, որը հանդիպում է $U_D + \underbrace{U_{D_1} + \dots + U_{D_1}}_{n \text{ անգամ}} + U$ տեսքի

բառակապակցություններում: Այս բառակապակցություններում U_c տրականով առնված բառաձև է, U -ն ոչ տրականով առնված, իսկ $U_{D_1} +$

... + U_D , շղթան կազմում է չհամաձայնեցված որոշիչների կապակցութ-
յուն:

Լեզվական միջոցների խնայման գործում նույնպես մեծ դեր
է խաղում զեղչումը: Երբ զեղչման է ենթարկվում և բառաձևը, ապա
նրանից անմիջապես ձախ դիրք գրաված U_D , բառաձևը ստանում է
և որոշյալ հոգը և իր վրա է վերցնում և բառաձևի դերը:

Տեսականորեն զեղչման պրոցեսը կարող է տեղի ունենալ բազմա-
պատիկ անգամներ: Յուրաքանչյուր անգամ զեղչման է ենթարկվում շղ-
թայի մեկ բաղադրիչ և անմիջապես ձախակողմյան U_D , բառաձևը
ստանում է և որոշյալ հոգը, որին կցվում է ին+...+ ին շղթան: Այդ
շղթայի մեջ ին - երի քանակը հավասար է զեղչման ենթարկված U_D
բառաձևերի թվին: Գործնականում այն չի անցնում երկուսից:

Հարկավոր է հաշվի առնել այն, երբ տրականով առնված բառաձևը
վերջանում է բաղաձայնով, ապա, հիմնականում, զեղչման ժամանակ
անհրաժեշտ է փոխել կցվող երկրորդային ենթաձևույթը²⁹, օրինակ, Սար-
գրսի տունը → Սարգսինը, իսկ ընկերոջ տունը → ընկերոջինը, այլ ըն-
կերոջ տունը → ընկերինը:

Ուրեմն՝

$$U = U_D * w_5(w(\zeta) * u_{5,1} * \dots * u_{5,1}) * M,$$

որտեղ

$$w_5 = w_{2,1} \vee w_{2,6} \vee w_{2,8} \vee w_{2,12}, \quad u_{5,1} = \langle \zeta \rangle:$$

29 է. Բ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 285:

ՄԵՔԵՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Մեքենական բառարան ասելով սովորաբար հասկանում ենք մի սարք, որը կոչված է բառերի վերաբերյալ ինֆորմացիայի պահպանման և տրաման համար: Բառարանը բառահոդվածների մի ամբողջություն է, որը կազմված է՝ ելնելով որոնման կարիքներից: Բառահոդվածները սովորաբար ունեն հետևյալ տեսքը՝

$$\left| \overline{A \mid B} \right|$$

որտեղ՝ A -ն բառահոդվածի գլխաբառն է, իսկ B -ն՝ գլխաբառին համապատասխան ինֆորմացիան: Որպես բառահոդվածի գլխաբառ կարող են հանգես դալ բառաձևերը, հիմքերը, արմատները, բառակապակցությունները և նույնիսկ նախադասությունները: Մեքենական բառարանի անվանումները կախված են այն բանից, թե ինչպիսի լեզվական միավորներ են օգտագործվում որպես գլխաբառեր:

Ելնելով նրանից, թե ինչպիսի տեխնիկական միջոցներով են իրականացվում մեքենական բառարանները, վերջիններս կարելի է բաժանել երեք խմբի.

I Մեքենական բառարաններ, որոնք կառուցված են համընդհանուր հաշվողական մեքենաների վրա ([1], [2]):

II Մեքենական բառարաններ, որոնք կառուցված են ասոցիատիվ հիշողությունների վրա ([3], [4], [5]):

III Մեքենական բառարաններ, որոնք մասնագիտացված ինֆորմացիոն սարքեր են՝ կառուցված մասնագիտական թմբուկների կամ սկավառակների վրա ([6], [7], [8]):

Տեխնիկատնտեսական տնտեսկետից մեքենական բառարանները բնութագրվում են հիշողության ծավալով, մեկ բառի որոնման միջին արժեքով և ժամանակով, ինչպես նաև բառարանի պարունակության օպերատիվ փոփոխման հնարավորությամբ:

Համընդհանուր հաշվողական մեքենաները ապահովում են մեծ ծավալ ունեցող բառարանների ձևում կազմակերպում (բառահոդվածի գլխաբառերը կարող են լինել ցանկացած լեզվական միավորներ, բառարանի պարունակության փոփոխության լայն հնարավորություն), սակայն

դրանց արագագործությունը ցածր է, իսկ մեկ բառի որոնման արժեքը՝ բարձր:

Ասոցիատիվ հիշողության վրա կառուցված բառարանները շատ արագագործ են, սակայն փոքր ծավալ ունեն. բացի այդ, որպես գլխաբառեր չեն կարող հանդես գալ ցանկացած լեզվական միավորներ:

Երրորդ տիպի մեքենական բառարանները ունեն բարձր տեխնիկատնտեսական տվյալներ (մեծ ծավալ, մեկ բառի որոնումը ցածր արժեք, բառարանի ճկուն կազմակերպում), սակայն արագագործությունը այնուամենայնիվ ցածր է ([9]):

Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ եթե տեքստում ավելի հաճախ հանդիպող բառերը պահվեն II տիպի մեքենական բառարանում, իսկ մնացածները՝ III-ում, ապա այդպիսի հիբրիդային մեքենական բառարանները կունենան ամենաբարձր տեխնիկատնտեսական տվյալներ [9].

Այս աշխատանքում ուսումնասիրվում են II տիպի մեքենական բառարանների կազմակերպման հետ կապված խնդիրները այն հաշվով, որպեսզի ապահովվեն ինֆորմացիայի որոնման ավելի բարձր արագագործություն և այդ որոնումը իրականացնող սարքի կառուցվածքի պարզություն: Այլ կերպ ասած՝ ուսումնասիրվում են II տիպի մեքենական բառարանների օպտիմալ կազմակերպման հարցերը: Ուսումնասիրվում են նաև III տիպի մեքենական բառարանի օգնությամբ բառերի այբբենական դասավորության հետ կապված հարցերը:

§ 1. Ասոցիատիվ հիշողության վրա կառուցված մեքենական բառարանների կազմակերպման ընդհանուր հարցեր

Ասոցիատիվ հիշող սարքերի կառուցվածքի և աշխատանքի սկզբունքի հետ կապված հարցերը մանրամասն նկարագրված են [10] աշխատանքում: Այդ հիշողությունը սովորաբար բաղկացած է երկու մասից՝ ասոցիատիվ և ինֆորմացիոն: Երբ ասոցիատիվ հիշողությունը օգտագործվում է որպես մեքենական բառարան, ապա ասոցիատիվ մասում գրանցվում են գլխաբառերը, իսկ ինֆորմացիոն մասում՝ դրանց մեկնաբանությունները: Ասոցիատիվ մասն ունի մատրիցայի տեսք, որն ունի ռ քանակի տողեր և γ քանակի սյուներ: Ամեն մի տողում կարող է գրվել միայն մեկ բառ (եթե տառերի քանակը փոքր է γ-ից, ապա դատարկ մնացած սյուները լրացվում են զրոներով): Եթե ասոցիատիվ հիշողությունում պահվում են բառաձևեր, ապա մուտքային բառի (որոնվող բառի) մեկնաբանության որոնումը կատարվում է պարզ հարցման միջոցով, այսինքն՝ մուտքային բառը միաժամանակ համեմատվում է հիշողության մեջ պահված բոլոր գլխաբառերի հետ, և որևէ մեկի լիովին

համընկման դեպքում հիշողությունից վերցվում է համապատասխան մեկնաբանությունը: Հակառակ դեպքում հիշող սարքը ազդանշան է տալիս որոնվող բառի բացակայության մասին: Եթե հիշողությունում պահվում են բառերի հիմքերը, ապա անհրաժեշտ ինֆորմացիայի որոնումը կատարվում է բարդ հարցման միջոցով, այսինքն հիշողության բազմապատիկ հարցմամբ, մինչև որ գտնվի մուտքային բառի հիմքը: Ակընհայտ է, որ պահվող հիմքերը և կատարվող հարցումները պետք է բխեն ընտրված ձևաբանական վերլուծության եղանակից:

Մեր առջև դրված խնդրի լուծման համար նախընտրել ենք [11] աշխատանքում նկարագրված ձևաբանական վերլուծությունը, ըստ որի մուտքային բառի համար հիմքերի բառարանից անհրաժեշտ է ընտրել այն ամենաերկար հիմքը, որը սկսած բառի սկզբից, լրիվ ընդգրկվում է մուտքային բառի մեջ: Այս ալգորիթմի իրականացման համար ասոցիատիվ հիշողության վրա կառուցված մեքենական բառարանը պետք է հնարավորություն ունենա՝

ա) անտեսել կամ ջնջել մուտքային բառի որևէ տառը կամ տառախումբը,

բ) տարբերակել հետևյալ դեպքերը՝

— չկա ոչ մի ընդգրկվող հիմք ($v_0 = 1$),

— կա միայն մեկ ընդգրկվող հիմք ($v_1 = 1$),

— կան մեկից ավելի ընդգրկվող հիմքեր ($v_2 = 1$):

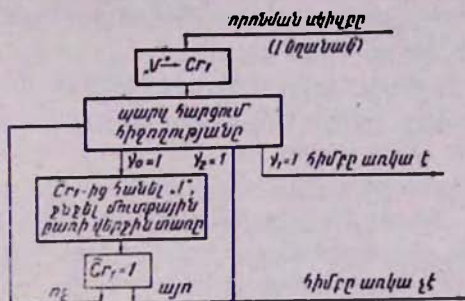
Նշված ալգորիթմով մուտքային բառի հիմքի որոնումը ասոցիատիվ հիշողությունում կարելի է իրականացնել մի քանի եղանակներով: Բերենք այդ եղանակներից ամենահիմնականները:

§ 1.1. Հիմքի որոնումը մուտքային բառի վերջին տառի ջնջման միջոցով (եղանակ I):

Հիմքի որոնումը սկսվում է նրանից, որ մուտքային բառը, որի տառերի թիվը ընդունվում է որպես γ -ի հավասար, համեմատվում է հիշողության մեջ պահված բոլոր հիմքերի հետ: Եթե համեմատությունից պարզվում է, որ ա) $v_0 = 1$, ապա ջնջվում է մուտքային բառի վերջին տառը (այն կատարվում է ըստ Cr_2 հաշվիչի ձարունակության) և համեմատումը կրկնվում է: Այդ շարունակվում է այնքան անգամ, մինչև որ ստացվեն $v_1 = 1$ կամ $v_2 = 1$ ազդանշանները, կամ էլ պարզվի, որ մուտքային բառից մնացել է միայն մեկ տառ (ընդունվում է, որ հիմքը չի կարող ունենալ միայն մեկ տառ): Առաջին դեպքը ($v_1 = 1$) նշանակում է, որ հիմքը առկա է, իսկ մյուսները՝ հիմքը առկա չէ:

Նկ. 1-ում պատկերված է I եղանակով կատարվող հիմքի որոնման ալգորիթմի ընդհանուր բլոկ-սխեման: Այս աշխատանքում նպատակա-

համար շնք համարում ներկայացնել որոնումը իրականացնող ավտո-

Նկ. 1

մատ սարքի դրաֆոր, սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ այդ ավտոմատի ներքին վիճակների քանակը հավասար է 2-ի:

Այստեղ մեկ հիմքի որոնման համար անհրաժեշտ հարցումների միջին քանակը կարելի է որոշել հետևյալ բանաձևով՝

$$n_{01} = 1 \cdot f_v + 2f_{v-1} + \dots + (v-1+1)f_1 + \dots + (v-1)f_2 \quad (1)$$

$$n_{01} = \sum_{i=2}^v (v-1+1)f_i \quad (1'),$$

որտեղ f_i — տեքստում այն մուտքային բառերի հանդես գալու հավանականությունն է, որոնց հիմքերը բաղկացած են i թվով տառերից:

§ 1.2. Հիմքի որոնումը մուտքային բառի սկզբի տառերի համեմատման միջոցով (եղանակ II):

Հիմքի որոնումը այս եղանակով սկսվում է մուտքային բառի և բառարանում պահվող հիմքերի առաջին երկու տառերի համեմատմամբ: Դրա համար անհրաժեշտ է անտեսել ինչպես մուտքային բառի, այնպես էլ բառարանում դրված հիմքերի մնացած տառերի առկայությունը:

Եթե առաջին երկու տառերի համեմատությունից ստացվում է, որ

1) $v_0=1$, ապա որոնելի հիմքը առկա չէ,

2) $v_2=1$, ապա համեմատվող տառերի թիվը մեկով ավելացվում է և համեմատությունը կրկնվում է մինչև $v_0=1$ կամ $v_1=1$ ազդանշանների ստացումը:

Եթե ա) $v_1=1$, ապա հնարավոր է, որ ընդգրկվողը լինի որոնելի հիմքը: Այդ հաստատելու համար անհրաժեշտ է հիմքը ամբողջու-

* Դրա համար պետք է կատարել Π_1 գործողությունների հաջորդականությունը՝

ա) կարդալ ընտրված հիմքի ինֆորմացիայի այն մասը, որտեղ գրված է հիմքերի տառերի թիվը և դրել Cr_2 հաշվիչում,

բ) Cr_1 և Cr_2 հաշվիչների պարունակություններից որոշել, թե քանի տառ պետք է համեմատել:

թյամբ համեմատել մուտքային բառի հետ: Եթե համեմատությունից ստացվում է $v_1 = 1$, ապա ընտրված հիմքը որոնելին է, իսկ $v_0 = 1$ -ը նշանակում է, որ հիմքը առկա չէ:

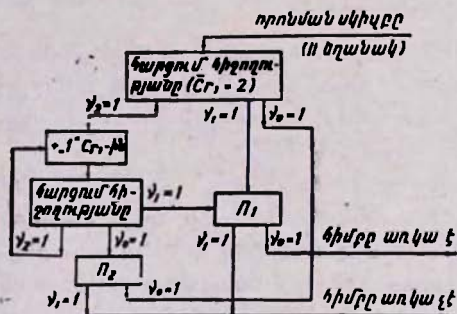
Եթե $v_0 = 1$, ապա այն դեռևս չի նշանակում, թե հիմքը առկա չէ, քանի որ շհամընկնելը կարող է հետևանք լինել այն բանի, որ հիմքերը արհեստականորեն երկարացված են (վերջում զրոներ գրելու ճանապարհով): Ուստի անհրաժեշտ է շնջել մուտքային բառի վերջին տառերը և կատարել պարզ հարցում հիշողությանը Π_0 : Այս դեպքում $v_0 = 1$ -ը կնշանակի հիմքի բացակայություն, իսկ $v_1 = 1$ -ը՝ առկայություն:

Այս եղանակի դեպքում մեկ հիմքի որոնման համար անհրաժեշտ հարցումների միջին քանակը որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$n_{02} = 2F_2 + 3F_3 + \dots + 1F_1 + \dots + vF_v \quad (2)$$

$$n_{03} = \sum_{i=2}^v iF_i \quad (2^1),$$

որտեղ F_i -ն մուտքային բառի սկզբնական տառերի հերթական համեմատության ժամանակ $v_1 - 1$ ազդանշան ստանալու հավանականությունն է:

նկ. 2

Երկրորդ եղանակով կատարվող հիմքի որոնման ալգորիթմի ընդհանուր բլոկ-սխեման պատկերված է նկ. 2-ում: Այս եղանակով հիմքի որոնումը իրագործելու համար անհրաժեշտ է հինգ ներքին վիճակներով ավտոմատ, երկու հաշվիչներ (C_{T_1} , C_{T_2}), ինչպես նաև անտեսումն ապահովող սխեմաներ:

§ 1.3. Հիմքի որոնման I և II եղանակների համեմատական վերլուծությունը:

Համեմատելով հիմքի որոնման վերոհիշյալ երկու եղանակները ըստ օգտագործվող սարքերի, կարելի է ասել, որ II եղանակի օգտագործումը շահավետ չէ, սակայն վերջնական եզրակացության գալու համար ան-

հրաժեշտ է համեմատել դրանց արագագործությունը: Դրա համար (1) և (2) արտահայտություններից անհրաժեշտ է հաշվել Π_{01} -ը և Π_{02} -ը: Նման հաշվումներ կատարելու համար անհրաժեշտ է ունենալ հիմքերի հաճախականությունների բառարան: Վերջինս (շուրջ 900 հիմքի համար) ստացել ենք մաթեմատիկական տերմինների հաճախականության բառարանից [12]:

Ստորև շարադրում ենք հիմքերի հաճախականությունների բառարանի կազմման և ξ_1 -ի ու F_1 -ի որոշման մեթոդը:

Ընդունենք, որ հաճախականության բառարանը ունի հետևյալ տեսքը՝

№	Բառեր	Հանդես գալու հաճախակ.
1	по	P_1
2	представлять	P_2
3	представляться	P_3
4	преимуществе тв	P_4
5	преимущественно	P_5
6	при	P_6
7	применить	P_7
8	применять	P_8

Փոխարինելով բառերը իրենց հիմքերով՝ կստանանք հիմքերի հաճախականության բառարան

№	Բառեր	Հանդես գալու հաճախակ.
1	по	P_1
2	представ	$P_2 + P_3$
3	преимущест	$P_4 + P_5$
4	при	P_6
5	примен	$P_7 + P_8$

Ստացված աղյուսակի հիման վրա, թեքվող ձևերի համար հաշվենք ξ_1 -ի և F_1 -ի արժեքները: Կստանանք՝ $f_{11} = P_4 + P_5$; $f_{10} = f_9 = 0$; $f_8 = P_2 + P_3$; $f_7 = 0$; $f_6 = P_7 + P_8$; $f_5 = f_4 = f_3 = f_2 = 0$; $F_2 = F_3 = 0$; $F_4 = P_2 + P_3 + P_4 + P_5 + P_6 + P_7 + P_8$,

Մաթեմատիկական տերմինների բառարանի հիման վրա ստացված ξ_1 -ի և F_1 -ի արժեքների բաշխվածությունների գրաֆիկները համապատասխանաբար բերված են 3-րդ և 4-րդ նկարներում:

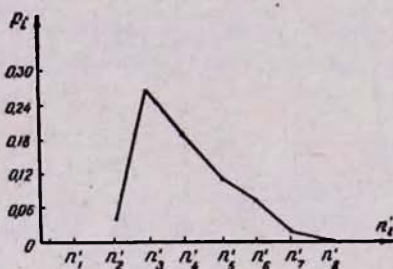
Տեղադրելով ξ -ի և F_1 -ի արժեքները (1) և (2) բանաձևերում, կըստանանք՝

$$n_{01} = 6,7 \text{ և } n_{02} = 2,7$$

Այսպիսով՝ ստացվեց, որ որոնման II եղանակը ավելի արագագործ է, Այն բացատրվում է նրանով, որ F_1 - ն բաշխված է համեմատաբար ավելի նեղ տիրույթում, քան f_1 - ն: Այստեղ հարց է ծագում, ինչպես էլ ավելի բարձրացնել հիմքի որոնման արագագործությունը:

Նկ. 3

Նկ. 4

Մեր հաշվումները ցույց են տալիս, որ եթե հիշողությանը առաջին հարցումը կատարվի ոչ թե F_1 -ի բաշխվածության տիրույթի սկզբից, այլ նրա «կենտրոնից», ապա հիմքի որոնման արագությունը զգալիորեն կաճի: Այս նոր եղանակը նկարագրված է հաջորդ պարագրաֆում:

§ 1.4. Հիմքի որոնումը «կենտրոնից» (եղանակ III):

Այս եղանակով հիմքի որոնումը սկսվում է մուտքային բառի սկզբի $i(i > 2)$ քանակի տառերի համեմատմամբ՝ հիմքերի համապատասխան տառերի հետ: Եթե ստացվում է՝

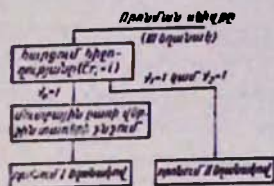
(1) $v_0 = 1$, ապա մուտքային բառի մնացած տառերը շնչվում են, և հետագա որոնումը կատարվում է ըստ I եղանակի:

2) $v_2 = 1$ կամ $v_1 = 1$, ապա որոնումը կատարվում է ըստ II եղանակի: 5-րդ նկարում բերված է ալգորիթմի բլոկ-սխեման:

III եղանակի դեպքում մեկ հիմքի որոնման համար անհրաժեշտ հարցումների միջին քանակը որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$n_{03} = 2F_1 + 3F_1 + \dots + 2F_{i-1} + 3F_{i-2} + \dots \quad (3)$$

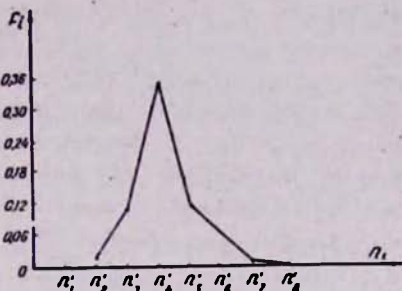
Եթե i -ին տանք հետևյալ արժեքները՝ 3,4,5 և այլն, ապա կտեսնենք, որ n_{03} -ը նախ նվազում է, ապա՝ աճում: n_{03} -ը իր ամենափոքր արժեքը՝ 1,8-ը ընդունում է, երբ $i=4$ -ի: Այս դեպքի համար Γ_1 -ի բաշխվածության գրաֆիկը բերված է 6-րդ նկարում:

նկ. 5

Այսպիսով պարզեցինք, որ III եղանակը ամենաարագագործն է, քանի որ նա գերադանցում է I եղանակի արագագործությանը 3,7 անգամ, իսկ II-ի՝ 1,5 անգամ:

Աղյուսակ 1-ում բերված են հիմքի որոշման քննարկված 3 եղանակները բնութագրող հիմնական տվյալները: Համեմատելով այդ տրվյալները և հենվելով այն բանի վրա, որ՝

նկ. 6

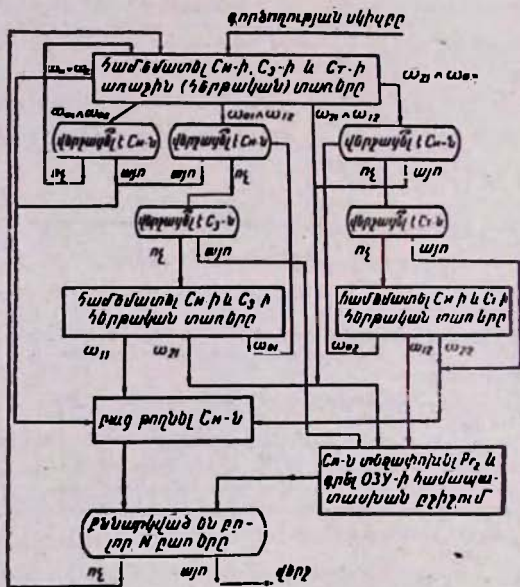
Աղյուսակ 2

հիմքի որոշման եղանակը	Օգտագործվող հիմնական սարքերը	Արագագործությանը
I եղանակ	Ներքին 2 վիճակով մեկ ավտոմատ, մեկ հաշվիչ (Γ_1), մուտքային բառի տառերը ջնջող սարք	$n_{01}=6,7$
II եղանակ	Ներքին 5 վիճակով մեկ ավտոմատ, երկու հաշվիչ (Γ_1 , Γ_2), մուտքային բառի տառերի դոյությունը անտեսող սարք	$n_{02}=2,7$
III եղանակ	Ներքին 6 վիճակով մեկ ավտոմատ, երկու հաշվիչ (Γ_1 , Γ_2), մուտքային բառի տառերի դոյությունը անտեսող սարք, մուտքային բառի տառերը ջնջող սարք	$n_{03}=1,8$

ա) որոշման համար օգտագործվող սարքավորումը Γ_1 , Γ_2 , մուտքային բառերի դոյությունը անտեսող սարքը և այլն օգտագործվում են լեզվավիճակագրական որոշ աշխատանքների մեքենայացման համար (13),

բ) III եղանակի կիրառման դեպքում օգտագործվող լրացուցիչ սարքավորումը ընդհանուր օգտագործվող սարքավորման շնչին մասն է կազմում: Մեր կարծիքով նպատակահարմար է օգտագործել III եղանակը, քանի որ այն ամենաարագագործն է:

Գոյություն ունեն բավականին թվով ալգորիթմներ, որոնց օգնությամբ բառերը հաշվողական մեքենայի միջոցով դասավորվում են ըստ այբուբենի [14], [15]: Այդ ալգորիթմների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 3-րդ տիպի մեքենական բառարանի միջոցով բառերը ըստ այբուբենի դասավորելու համար նպատակահարմար է օգտագործել այն ալգորիթմը, որն իրականացվում է «տրված բառին ամենամոտ մեծ բառի որոնումը» գործողության ցիկլիկ կատարման միջոցով: Տրված բառերի բազմության մեջ ցանկացած C_1 բառին ամենամոտ մեծ բառ ասելով հասկանում ենք այդ բազմության այն C_2 բառը, որը բազմության այբուբենական դասավորման դեպքում կդրվեր C_1 -ից անմիջապես հետո: Այս գործողության կատարման ալգորիթմի ընդհանուր բլոկ-սխեման ներկայացված է նկ. 7-ում:

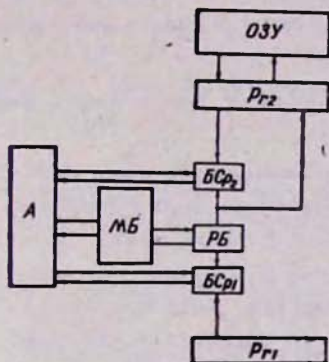

Նկ. 7

Ենթադրենք, որ չկարգավորված բառերի բազմությունը գրված է մագնիսական թմբուկի (ՄԵ) շափիղների վրա: Ընդ որում բառերը գրված են անմիջապես մեկը մյուսի հետևից և միմյանցից բաժանվում են «Z» տառով, իսկ բազմության վերջը որոշվում է «Z₁» տառով: 3-րդ տիպի մեքենական բառարանի այն մասի ընդհանուր բլոկ-սխեման,

որի միջոցով իրականացվում է շկարգավորված բառերի դասավորումը ըստ այբուբենի, պատկերված է նկ. 8-ում:

Այս գործողությունը հիմնականում կատարվում է երեք ուղղա-
տորների (РВ, РГ₁, РГ₂), երկու համեմատող բլոկների (БСР₁, БСР₂),
օպերատիվ հիշողության (ОЗУ) և ղեկավարող սարքի (А) օգնությամբ:
Պայմանավորվելով РГ₁-ում գտնվող բառն անվանել տրված բառ (С₃),
РГ₂-ում գտնվողը՝ ընթացիկ բառ (Сг), իսկ մագնիսական թմբուկից կար-
դացվող և վերահիշյալ բառերից որևէ մեկի հետ համեմատվող բառը՝
հետազոտվող բառ (С_u):

նկ. 8

Գործողության սկզբում որոնվում է շկարգավորված բառերի բազ-
մության ամենափոքր բառը: Դրա համար որպես տրված բառ վերցվում
է գոյություն չունեցող ամենափոքր բառը, այսինքն РГ₁-ը թողնվում է
դատարկ, իսկ որպես ընթացիկ բառ վերցվում է գոյություն չունեցող
ամենամեծ բառը: Գործողությունը սկսվում է շկարգավորված բառերից
ամենաառաջին բառի առաջին տառի համեմատությամբ РГ₁-ի և РГ₂-ի
բառերի առաջին տառերի հետ: Համեմատումը РГ₁-ի հետ կատարվում
է БСР₁-ի, իսկ РГ₂-ի հետ՝ БСР₂-ի միջոցով: Ընդունենք, որ БСР₁-ը
համեմատության ընթացքում տալիս է հետևյալ ազդանշանները՝

$\omega_{01} = 1$, եթե համեմատվող տառերը նույնն են,

$\omega_{11} = 1$, եթե հետազոտվող բառի տառը փոքր է տրված բառի
համապատասխան տառից,

$\omega_{21} = 1$, եթե մեծ է:

Ընդունենք նաև այն, որ БСР₂-ը տալիս է համանման ազդանշան-
ներ՝ $\omega_{02} = 1$, եթե համեմատվող տառերը նույնն են,

$\omega_{12} = 1$, եթե հետազոտվող բառի տառը փոքր է ընթացիկ բառի
համապատասխան տառից,

$\omega_{21} = 1$, $b\beta b$ մեծ է:

Պարզ է, որ չկարգավորված բառերի բազմության հենց առաջին բառի առաջին տառի համեմատումից կստացվեն ω_{21} և ω_{22} ազդանշանները: Սա նշանակում է, որ հետազոտվող բառը մեծ է տրված բառից և միևնույն ժամանակ փոքր է ընթացիկ բառից, այսինքն որոնելի բառ է, ուստի նա փոխարինում է ընթացիկ բառին և միևնույն ժամանակ գրվում է օպերատիվ հիշողության $(k+1)$ բջջում:

Հաջորդ բառը (բառերը) համանման ձևով համեմատվում է տրված և ընթացիկ բառերի հետ: Եթե հետազոտվող բառի առաջին տառի համեմատությունից ստացվում են հետևյալ ազդանշանները՝

1. ω_{21} և ω_{12} , ապա հետազոտվող բառը փոխարինում է ընթացիկ բառից,

2. ω_{22} , ապա հետազոտվող բառը բաց է թողնվում, քանի որ նա մեծ է ընթացիկ բառից,

3. ω_{21} և ω_{02} , ապա հետազոտվող բառը մեծ է տրված բառից, սակայն անհրաժեշտ է պարզել նրա հարաբերությունը ընթացիկ բառի հետ: Դրա համար վերցվում է հետազոտվող բառի հաջորդ տառը: Եթե նա «Z»-է (որը նշանակում է, թե բառը վերջացել է), հետազոտվող բառը փոխարինում է ընթացիկին, քանի որ նրանից փոքր է: Հակառակ դեպքում (երբ այն «Z» չէ) վերցվում է ընթացիկ բառի հաջորդ տառը: Եթե վերջինս «Z» է, ապա հետազոտվող բառը մեծ է ընթացիկ բառից, ուստի վերջինս բաց է թողնվում: Հակառակ դեպքում նրանք համեմատվում են: Եթե համեմատումից ստացվում է՝

ա) 02, ապա 3-րդ կետում գրանցված բոլոր գործողությունները կրկնվում են,

բ) ω_{12} , ապա ընթացիկ բառը փոխարինվում է հետազոտվող բառով,

գ) ω_{22} , ապա հետազոտվող բառը բաց է թողնվում:

Համեմատելով մնացած բառերը, P_{T2} -ում կստացվի գոյություն չունեցող ամենափոքր բառին ամենամոտ մեծ բառը, տվյալ դեպքում՝ չկարգավորված N թվով բառերից ամենափոքրը:

Այժմ ուսումնասիրենք ամենաընդհանուր դեպքը, երբ որպես տրված բառ հանդես է գալիս կարգավորված բառերի բազմության ցանկացած i -րդ բառը ($1 \leq i \leq N$): Սա նշանակում է, որ այդ i -րդ բառը գտնվում է P_{T1} -ում և գրված է օպերատիվ հիշողության $(k+i)$ -րդ բջջում, իսկ P_{T2} -ում գտնվում է i -րդ բառից մեծ ցանկացած մեծ բառ:

Գործողությունը սկսվում է չկարգավորված բառերի բազմության ամենաառաջին բառի առաջին տառի համեմատությամբ, ինչպես տրը-

ված, այնպես էլ ընթացիկ բառերի համապատասխան տառերի հետ, ըթե համեմատությունից ստացվում է՝

4. ω_{11} կամ ω_{22} , ապա հետազոտվող բառը բաց է թողնվում, քանի որ այն փոքր է տրված բառից կամ էլ մեծ է ընթացիկ բառից,

5. ω_{01} , և ω_{121} , ապա հետազոտվող բառը փոքր է ընթացիկ բառից, սակայն նրա հարաբերությունը տրված բառի նկատմամբ անորոշ է:

Այդ անորոշությունը պարզելու համար կարդացվում է հետազոտվող բառի հաջորդ տառը: Եթե նա «Z» է, ապա հետազոտվող բառը փոքր է (կամ էլ հավասար է), ուստի բաց է թողնվում: Հակառակ դեպքում համանման քննության է ենթարկվում տրված բառի համապատասխան տառը: իրական պատասխանի դեպքում հետազոտվող բառը փոխարինում է ընթացիկ բառին և դրվում $(k+i+1)$ բջջում: Հակառակ դեպքում այդ տառերը համեմատվում են: Եթե համեմատումից ստացվում է՝

դ) ω_{01} , ապա 5-րդ կետում գրանցված բոլոր գործողությունները կրկնվում են,

ե) ω_{12} , ապա հետազոտվող բառը բաց է թողնվում,

զ) ω_{21} , ապա հետազոտվող բառը փոխարինում է ընթացիկ բառին,

6. ω_{01} և ω_{02} , ապա կարդացվում է հետազոտվող բառի հաջորդ տառը:

Եթե այն «Z» է, ապա հետազոտվող բառը բաց է թողնվում, քանի որ նա փոքր է (հնարավոր է և հավասար է) տրված բառից: Հակառակ դեպքում այն համեմատվում է ինչպես տրված, այնպես էլ ընթացիկ բառի համապատասխան տառի հետ: Եթե նորից ստացվի ω_{01} և ω_{02} , ապա 6-րդ կետը կրկնվում է: Այս պրոցեսը կշարունակվի այնքան ժամանակ, մինչև պարզվի հետազոտվող տառի «Z» լինելը, կամ էլ ω_{01} և ω_{02} ազդանշանից տարբեր ազդանշան (որոնց մասին խոսել ենք վերևում) ստանալը:

Այսպիսով, չկարգավորված բոլոր բառերը դիտարկելուց հետո P_{Γ_0} -ում կստանանք i -րդ բառին ամենամոտ մեծ բառը, որը և գրվում է $(k+i+1)$ բջջում:

Կատարելով այս դասդասման գործողությունը N անգամ, օպերատիվ հիշողության $(K+1)$ բջջից մինչև $(K+H)$ բջիջը, այբբենական կարգով կգրանցվեն հետազոտվող բոլոր N բառերը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Медведев А. А. Поиск по словарю с глобальным размещением словарных единиц. Труды III Всесоюзной конференции по информационно-поисковым системам и автоматизированной обработке научно-технической информации, т. 2, М., 1967.

2. Betz B., Hoffman W., The use of a random access device for dictionary lookup — In: Research in machine translation. — Russian → English. Wayne state univ./ Fifth annual report). Detroit, 1963.
3. Гутенмахер Л. И., Автоматический словарь, Авт. свид. № 146375, 24.06. 1961. Бюлл. изобр., 1962, № 10.
4. Стецюра Г. Г., Автоматическое поисковое устройство с обратной связью. Доклад на конференции по машинному переводу и автоматическому чтению текста. ВИНТИ АН СССР, вып. 4, 1961.
5. Кулаков Л. В., Словарное запоминающее устройство для ЭЦВМ, НТИ, № 6, 1965.
6. Оттингер А. Г., Проект автоматического русско-английского технического словаря. В сб. «Машинный перевод», М., 1959.
7. Вахабов В. К., Шереметьев И. К. и др., Специализированная цифровая машина для информационного поиска. Доклады на III Всесоюзной конференции по информационно-поисковым системам и автоматизированной обработке научно-технической информации, ВИНТИ, т. III, М., 1967.
8. Вартамян Н. В., Егиазарян Э. В., Урутян Р. Л., Организация словарей машины «Гарни». Математические вопросы кибернетики и вычислительной техники. Труды ВЦ АН Арм.ССР и ЕрГУ, вып. 7, 1972.
9. Егиазарян Э. В., Некоторые вопросы построения автоматических словарей для машинного перевода. В сб. «Структурный анализ текста», Институт языка им. Р. Ачаряна, 1979.
10. Крайзмер Л. П., Бородаев Д. А. и др. Ассоциативное запоминающее устройство, Л., 1967.
11. Кулагина О. С., О машинном переводе с французского языка на русский. I словарь. Проблемы кибернетики, вып. 3, 1960.
12. Тер-Мисакянц Э. Т., Частотный словарь математической лексики, Ереван, 1973.
13. Егиазарян Э. В., Применение «гибридного» автоматического словаря для автоматизации некоторых лингвостатистических работ. В сб. «Вопросы анализа текста». Институт языка им. Р. Ачаряна АН Арм. ССР, 1975.
14. Лавров С. С., Гончарова Л. И. Автоматическая обработка данных. Хранение информации в памяти ЭВМ, М., 1971.
15. Селетков С. Н., Волков Б. Т. Хранение и поиск данных в ЭВМ, М., 1971.

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*

Հարցի պատմությունից

Հավելական կապակցություններն օժտված են իմաստային, արամարանական, հուլաարտահայտչական և ոճական ամենատարբերներնր նդներ հաղորդելու հատկությամբ և լայնորեն կիրառվում են ժամանակակից հայերենի գործառական գրեթե բոլոր ոճերում՝ խոսակցական, դրական-դեղարվեստական, գիտական, պաշտոնական-գործնական, հրապարակախոսական:

Սակայն, լեզվում այսպիսի մեծ տարածում ունենալով հանդերձ, հավելական կապակցությունները քիչ են ուսումնասիրված, դրանց վերաբերյալ չկա գիտական միասնական տեսակետ, եղած կարծիքները չեն ամրադրացնում և լիովին չեն բնութագրում դրանց ընդհանուր օրինաչափություններն ու բնորոշ հատկությունները: Հայ լեզվաբանական գիտության մեջ գրեթե խոսք չկա հավելական կապակցությունների դասակարգման, մասին, անհրաժեշտ չափով բացահայտված չեն դրանց առանձնահատկությունները:

Հավելական կապակցությունների բավականաչափ ուսումնասիրված չլինելն էլ դրանց ոչ ճիշտ գնահատության տեղիք է տալիս: Երբեմն դրանց որոշ տեսակներ ոճական, նույնիսկ շարահյուսական սխալներ են համարվում: Ծիշտ է, նման դիրքորոշումն ընդհանրական չէ (տյն մասամբ դիտվում է խմբագրական և մանկավարժական պրակտիկայում), բայց ստիպում է խորհրդածել: Ձէ՞ որ, թեկուզ մասամբ, անընդունելի համարել հավելական կապակցությունները, նշանակում է լեզուն դրկել իմաստային ու ոճական այն բաղում նրբերանգներից, որոնք խոսքին հաղորդվում են դրանց միջոցով: Հենց այս հանդամանքն էլ պահանջ է դնում անդրադառնալու հավելական կապակցությունների ուսումնասիրությանը՝ ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական նկատառումներով:

* Հավելական կապակցություններ տերմինը գործածում ենք ավանդությունից ելնելով: Մենք հաված ենք ընդունելու ճավելական կառույց անվանումը:

Հավելական կապակցությունները հայերենում հանդես են եկել դեռևս հին ժամանակներից, ազատորեն օգտագործվել են ժողովրդական բանահյուսության մեջ ու խոսակցական լեզվում, սակայն հայ լեզվաբանությունում դրանց գիտական ուսումնասիրության հիմքերը դրվել են միայն մեր դարի սկզբներին:

Հավելական կապակցությունների առաջին ուսումնասիրողը Մանուկ Արեղյանն է: Դրանք համարելով «խոսքերի կապակցության» համադասական ձևին հատուկ իրողություններ, Մ. Արեղյանը գրում է. «Հավելական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը կամ խոսքերը բովանդակությամբ կամ համարժեք են առաջինին և պարզաբար ավելանում են առաջինի վրա, ինչպես՝ Անցավ մի ամբողջ շաբաթ, և ես նրան տեսնել չկարողացա, կամ համեմատ են առաջինին, բայց նրանից ավելի արժեք ունին, ուստի և շեշտվելով են մեջ բերվում, ինչպես՝ Դու ոչ միայն տուն ես գնացել, այլև տեսել ես նրան»¹: Խոսելով դրանց իմաստային-շարահյուսական կողմերի մասին, Արեղյանն առանձնացնում է այն շաղկապները, որոնք գործածվում են հավելական կապակցությունների հետ: Դրանք են.

1. Եվ, ու (ամենից գործածական շաղկապներն են անորոշ նշանակությամբ)²:

2. էլ, ևս, նաև, այլև (հավելական նշանակության հետ ունեն զորացման կամ աճման երկրորդական գաղափար), նույնպես և, նմանապես և, ինչպես և (ցույց են տալիս լոկ հավելում):

3. Եվ այն, այն էլ (արտահայտում են սահմանափակում, որով սաստկանում է նախորդ խոսքի մեջ ասածը):

4. Եվ, էլ (հետադաս), մինչև անգամ, անգամ, մինչև իսկ, նույնիսկ (որոնցով կապված խոսքերը կամ բառերն առանձնապես շեշտվելով են մեջ բերվում իրեն չսպասած կամ ծայրագույն աստիճան):

5. Մանավանդ, և մանավանդ, մանավանդ որ, մանավանդ թե (կապելով երկրորդ խոսքը, ցույց են տալիս սրա առավելությունն առաջինից):

6. Ոչ միայն-այլև, ինչպես-նույնպես և (առաջինը հավելական նշանակության հետ ունի և սաստկացման երկրորդական գաղափար, իսկ երկրորդը միայն հավելում է ցույց տալիս):

7. Ու՛ր մնաց որ, ու՛ր մնաց թե, թող թե (շեշտելով մեջ են բերում երկրորդ խոսքը՝ տալով նրան ժխտական նշանակություն): Խոսվում է նաև և, ու, էլ, թե-և թե շաղկապների ու ոչ-ոչ, ոչ էլ, և ոչ բառերի շեշտված կրկնությունների մասին: Մ. Արեղյանը միաժամանակ

¹ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 654:

² Փակագծերում տրվում են Մ. Արեղյանի բնորոշումները:

նշում է, թե բերված շաղկապներից ու շաղկապական նշանակությամբ գործածվող կազմություններից որոնք են դրվում կապվող մասից առաջ, որոնք՝ ես:

Սակայն Աբեղյանը հավելական է համարում նաև միավորական կապակցությունները՝ այդ երկուսը միասին անվանելով հավելական համադասություն:

Պահպանելով հավելական կապակցություն տերմինը և վերջինս դիտելով որպես բտրոգ համադասական նախադասության բաղադրիչների միացման տեսակ, պրոֆ. Ս. Աբրահամյանն այն առանձնացնում է միավորական կապակցություններից: «Սա հարաբերության այն տեսակն է,— դրում է Ս. Աբրահամյանը,— որի դեպքում բտրոգ համադասական նախադասության երկրորդ մասը իմաստային ու կառուցվածքային տեսակետից հանդիսանում է մի հավելում նախորդ մասի համար: Այդ հավելումով սովորաբար նախադասության նախորդ մասի վերաբերյալ տրվում է մի լրացուցիչ բացատրություն կամ նրա կապակցությամբ արտահայտվում է մի կողմնակի միտք: Օրինակ՝ Արամը մրցման մեջ դրավեց առաջին տեղը, և դա շատ ուրախացրեց ընկերներին: Հակոբը պատվոգիր ստացավ, և դա նրա երկրորդ պատվոգիրն էր»³:

Իր «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» աշխատության մեջ Ս. Աբրահամյանը խոսում է նաև հավելական շաղկապների մասին: Համադասական շաղկապները բաժանելով երեք տեսակների՝ միավորիչ, տրոհական, ներհակական, նա միավորիչ շաղկապների կազմում առանձնացնում է հավելում ցույց տվող շաղկապները՝ նաև, ևս, էլ, այլև, ինչպես և, ինչպես նաև, նույնպես, նույնպես և (էլ), ոչ միայն—այլև, ինչպես—այնպես էլ:

«Այս շաղկապներն արտահայտում են ոչ թե տվյալ պայմաններում արդեն եղող, կամ որևէ տեսակետից հայտնի առարկայի, հատկանշի շարքը, այլ առարկա, հատկանիշ հավելելու իմաստ»⁴: Նշվում է, որ հավելում արտահայտող շաղկապները, մեկ ընդհանուր՝ հավելման հատկանիշ ունենալով հանդերձ, ունեն նաև երանգային ու կիրառական տարբերություններ:

Ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը նույնպես, համադասական շաղկապները դասակարգելիս, դրանց մեջ առանձնացնում է հավելական շաղկապներն՝ իրենց երկու ենթատիպերով. ա) դրական հավելական կամ միասնության և բ) ժխտահավելական կամ կրկնաժխտական, նշվում է,

³ Ս. Կ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 389:

⁴ Ս. Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի լեզվող խոսքի մասերը, Երևան, 1959, էջ 176:

որ հավելական շաղկապները կարող են հանգես գալ նաև մյուս կարգի շաղկապների դերում կամ նրանց հետ միասին, թեև որ մարդկային խոսքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լեզվական միավորների հաջորդական հավելում⁵։

Հավելական (հարակցական) կապակցությունները պրոֆ. Վ. Առաքելյանը քննում է երեք տեսանկյունով. 1. հարակցական կապակցությունը բարդ համադասական նախադասության կազմում, 2. հարակցական կապակցությունը բարդ ստորադասական նախադասության կազմում, 3. շարահարության մեջ հարակցական կապակցություն։

«Հարակցական կապակցությամբ արտահայտված բարդ համադասական նախադասության մեջ,— գրում է Վ. Առաքելյանը,— երկրորդ նախադասությունը, որ սկսվում է որևէ համադասական շաղկապով, դառնում է առաջինի համար իբրև լրացուցիչ հավելում, իբրև կողմնակի հաղորդում նրա բովանդակության վերաբերյալ, որով առաջին նախադասության բովանդակությունը այս կամ այն առումով հարստանում է։ Այս դեպքում երկրորդ նախադասությունը շունի զուգահրության կամ հակահրության այն ներդաշնակ կապակցությունը, որով համադասությունը ստանում է համաշափ հնչերանգային մի ամբողջականություն։ Առաջին նախադասությունը արտաբերվում է իբրև մի ամբողջական հաղորդում, երկրորդ նախադասությունը հաջորդում է անսպասելի, անհամաշափ և չի պայմանավորվում առաջինի ձևական կառուցման հանգամանքներով, իբրև վերջինիս համաշափ զուգահրություն, հակահրություն միևնույն կշռությային ու շարադասական համապատասխանությամբ։ Համադասության երկու մասերը կշռությային, շարադասական և անդամների քանակային բոլորովին անհամապատասխան մասեր են. որի պատճառով կապակցությունը կորցնում է իր կառուցվածքային ու հնչերանգային համաշափությունը⁶։

Նշելով այս առանձնահատկությունները, Վ. Առաքելյանը բերում է հարակցական կապակցությամբ բարդ համադասական նախադասությունների օրինակներ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, մեծավաճ, և այլ շաղկապներով։

Բարդ ստորադասական նախադասության կազմում մի շարք երկրորդական նախադասությունների կողքին Վ. Առաքելյանն առանձնացնում է հաջորդական կամ կողմնակի հաղորդական երկրորդական նախադասությունը։ Նա այդպես է անվանում այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք արտահայտում են լրացուցիչ պատճառ, պայման,

5 Գ. Բ. Զեմելյուե, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 500։

6 Վ. Դ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, Գ. Բ, Երևան, 1964, էջ 353։

հետևանք: նշվում է, որ այսպիսի նախադասությունների կապակցման համար միջոց են ծառայում թե, ու, ուր մնաց, ուր թե շաղկապներն ու շաղկապային բառակապակցությունները և այլն:

Վ. Առաքելյանը խոսում է նաև շարահարությանը հարակցական կապակցությունների մասին, այսինքն, երբ նախադասությունների միացումն իրականացվում է առանց շաղկապների: Այդ դեպքում «բարդ նախադասության առաջին մասում հաղորդվում է որևէ գործողություն, տեսողական, լսողական ընկալում, վիճակ կամ հատկանիշ, իսկ երկրորդ մասը բացահայտում, պարզարանում, ցույց է տալիս առաջին մասում հաղորդվածի էությունը, ներքին բովանդակությունը, այսինքն այն, թե ինչ է այդ ընկալման առարկան կամ նյութը»⁷:

Անշաղկապ հավելական կապակցությունները քննում է նաև դ-ր Ն. Պառնասյանը: Նա առանձնացնում է դրանց երկու հիմնական տեսակներ.

1. Համադասական հարաբերություն արտահայտող հավելական կապակցություններ, երբ «մի որևէ մտքի, դատողության ուղղակի ավելացվում է մեկ ուրիշը որպես լրացուցիչ հաղորդում՝ միտքն ավելի պարզաբանելու, լրիվ դարձնելու նպատակով, կամ ուղղակի թվարկվում են մի քանի գործողություններ, երևույթներ, իրողություններ՝ մեկ ամբողջական պատկեր ստեղծելու նպատակով: Սրանք ընդհանուր մտքով միմյանց կապված, սերտ ամբողջություն կազմող, բայց համեմատաբար ավելի ինքնուրույնություն ունեցող համադաս նախադասություններից բաղկացած անշաղկապ նախադասություններ են»⁸:

2. Ստորադասական հարաբերություն արտահայտող հավելական (հարակցական) կապակցություններ, որոնց ժամանակ անշաղկապ նախադասության երկրորդ մասը, ի տարբերություն մյուս ստորադասական նախադասությունների, «չի կատարում գլխավոր նախադասության որևէ անդամի պաշտոն, չի լրացնում որևէ անդամի, այլ կամ բացատրում է ամբողջ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը՝ նրա առաջացման պատճառը կամ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով և կամ պարունակում է լրացուցիչ հաղորդում գլխավոր մասով հաղորդված գործողության մասին. երբեմն էլ երկրորդ մասով խոսողը հայտնում է իր վերաբերմունքը առաջին մասում հաղորդված գործողության մասին»⁹:

Հավելական շաղկապների ու կապակցությունների վերաբերյալ

⁷ Նույն տեղում, էջ 383:

⁸ Ն. Ա. Պառնասյան, Անշաղկապ բարդ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, «Էնգվի և ոճի հարցեր», հ. 2, Երևան, 1964, էջ 35:

⁹ Նույն տեղում, էջ 146:

բավական դիտողություններ կան նաև դոց. Գ Գարեգինյանի «Շաղկապները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ, Հավելական (հարակցական) նա համարում է այնպիսի կապակցությունները, որոնք «իրենց ընդհանուր բովանդակությամբ հանդես են գալիս նախորդ համադասը որևէ նոր կողմով լրացնելու, այն որևէ տեսակետից ճշգրտելու, մասամբ նաև եզրափակման կամ հետևության նշանակությամբ»¹⁰,

Դրանք դիտարկելով որպես հիմնականում բանավոր խոսակցական լեզվին հատկանշական երևույթներ, «եթե խոսակիցների մեջ այս կամ այն միտքը առաջանում է հենց խոսքի ընթացքում և անմիջապես արտահայտվում է»¹¹, Գ. Գարեգինյանն առանձնացնում է նաև այն շաղկապները, որոնք ծառայում են հավելական հարաբերություն արտահայտելու համար. Այդպիսիք են ամենից առաջ հավելական նշանակությունն ընդգծող միավորիչ շաղկապները. «...քանի որ տարրեր փաստերի ու իրողությունների միավորումը անպայման ենթադրում է նաև այդ փաստերի ու իրողությունների ավելացումը, գումարումը մեկը մյուսի վրա, ապա պատահական չէ, որ միավորիչ շաղկապներն ունեն նաև հավելական նշանակություն. Այս դեպքում ևս այդ նշանակությունը հավասարապես նույն աստիճանով հանդես չի գալիս. Կան միավորիչ շաղկապներ, որոնք առանձնացվել են լեզվում այդ հարաբերությունը ավելի որոշակիորեն նշելու համար»¹², Դրանք են՝ նաև, ինչպես նաև, ինչպես և, նույնպես, նույնպես և, ինչպես... այնպես և, ինչպես... այնպես էլ, ինչպես... նույնպես և, ինչպես... նույնպես էլ, ոչ միայն... այլև:

Հեղինակը նշում է նաև համադասական մի շարք ուրիշ շաղկապների (և, ու, բայց, իսկ) ու որոշ եղանակավորող բառերի՝ մանաձևանդ, մամանաձևանդ, ուր մնաց (թե, որ), բող թե հավելական նշանակությամբ գործածությունները:

Գ. Գարեգինյանը խոսում է և հավելական շաղկապների ու կապակցությունների այլ նշանակությունների (ներառական, սաստկական և այլն), դրանց իմաստային, ոճական կիրառությունների մասին:

Նշելով հարցի պատմության այս համառոտ շարադրանքից, կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները:

Ա. Հայ լեզվաբանության մեջ հավելական կապակցությունները դիտվում են որպես նախադասությունների կամ խոսքի միավորներ-

10 Գ. Լ. Գարեգինյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963, էջ 119:

11 Նույն տեղում:

12 Նույն տեղում, էջ 101:

րի կապակցման ձև, և որպես այդպիսին, հիմնականում արտահայտում են համադասական հարաբերություն:

Բ. Հավելական կապակցությունները կարող են հանդես դալ նաև բարդ ստորադասական նախադասության կազմում՝ արտահայտելով ստորադասական հարաբերություն:

Գ. Հավելական միավորների կապակցման միջոցներն են.

— շաղկապներն ու շաղկապական բառերը, ընդ որում, որոշ շաղկապական բառերի, համադասական ու ստորադասական որոշ շաղկապների կողքին լեզվում առանձնացվել են բուն հավելական շաղկապները, որոնք ծառայում են հատկապես հավելական կապակցությունների ձևավորմանը.

— շաբախարությունը, որի դեպքում հավելական միավորների կապակցումը չի դրսևորվում շաղկապներով ու շաղկապական բառերով:

Դ. Ինչպես հավելական շաղկապները, այնպես էլ հավելական կապակցությունները հանդես են բերում կիրառական, իմաստային և ոճական տարբեր առանձնահատկությունների:

Հավելական կապակցությունների (присоединительные конструкции) ուսումնասիրության առավել հարուստ փորձ ունի ռուս լեզվաբանությունը: Դրանց վերաբերյալ առանձին դիտողություններ կան դեռևս Ն. Ի. Գրեչի¹³, Կ. Ս. Ակսակովի¹⁴, Դ. Ն. Օվսյանիկո-Կուլիկովսկու¹⁵, Ա. Մ. Պեշկովսկու¹⁶ երկերում: Հավելական կապակցությունների և շաղկապների մասին հարցերն ավելի ընդարձակ կերպով լուսաբանվում են սովետական ականավոր լեզվաբաններ Լ. Վ. Շչեքրաբայի¹⁷, Վ. Վ. Վինոգրադովի¹⁸ կողմից: Նրանց աշխատանքները լայնորեն օգտագործում են հետագա ուսումնասիրողները:

Ընդհանրապես, ռուս լեզվաբանության մեջ նկատվում է հավելական կապակցությունների ուսումնասիրության երկու պլան.

1. կառուցվածքային-քերականական,
2. ոճական-տրամաբանական:

Առաջին դեպքում հավելական կապակցությունները քննարկվում են որպես շարահյուսական կապի ձև կամ յուրատեսակ դրսևորում: Հարցն այսպես է դրված Ա. Բ. Շապիրոյի, Գ. Օ. Վինոկուրի, Մ. Վ. Կարպենկոյի, Ա. Ն. Գվոզդեի, Ն. Ս. Պոսպելովի, Ա. Պ. Վելիշուկի, Տ. Գ. Պլեշչենկոյի, Ն. Ս. Վալդիսայի, Վ. Յ. Միլկի և ուրիշների աշխատանքներում:

¹³ Н. И. Греч, Практическая русская грамматика, СПб., 1834.

¹⁴ К. С. Аксаков, Полное собрание сочинений, т. 2, ч. I, М., 1875.

¹⁵ Д. Н. Овсяннико-Куликовский, Синтаксис русского языка, СПб., 1912.

¹⁶ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938.

¹⁷ Л. В. Щерба, О частях речи в русском языке, сб. «Русская речь», Л., 1928.

¹⁸ В. В. Виноградов, Стилль Пушкина, М., 1941, Русский язык, М., 1947.

Իսկ երկրորդ դեպքում հավելական կապակցությունները դիտվում են որպես բառերի և արտահայտությունների միացում՝ իմաստային և ռեալական հարաբերությամբ: Ուսումնասիրության նման պլան ընտրել են Վ. Վ. Վինոգրադովը, Ա. Ի. Նֆիմովը և ուրիշներ:

Ռուս լեզվաբանության մեջ հավելական կապակցությունների ուսումնասիրության հարցի պատմությունն ընդարձակ շարադրված է Ս. Ն. Կրյուչկովի¹⁹, Լ. Գ. Խատիաշվիլու²⁰, Պ. Վ. Կոբզևի²¹ և ուրիշ լեզվաբանների կողմից:

Հավելական կապակցությունները, որպես բառերի և նախադասությունների կապի տեսակ, բավական գործուն են և հատուկ են շատ լեզուների: Կան մի շարք աշխատություններ ուկրաիներենում, չեխերենում, բուլղարերենում, հունգարերենում, սլովակերենում, ֆրանսերենում, անգլերենում և այլ լեզուներում հանդես եկող հավելական կապակցությունների մասին: Նվ ընդհանրապես, այժմ մեծ է հետաքրքրությունը դրանց ուսումնասիրության նկատմամբ: Դրանց մասին գրվում են հոդվածներ, լույս են տեսնում մենագրություններ, տպագրվում տեքստերի ժողովածուներ և այլն:

Հավելական կապակցությունների ընդհանուր բնութագիրը

Հայտնի է, որ լեզվական միավորներն իրար են միանում երկու տիպի շարահյուսական հարաբերությամբ՝ համադասական և ստորադասական: Հավելական կապակցությունները, որպես շարահյուսական կապի տեսակ, արտահայտում են թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական հարաբերություն: Այս առումով էլ հավելական կապակցությունների բնորոշ առանձնահատկությունները քննելիս ամենից առաջ պետք է նշել ինչպես համադասություն դրսևորող մյուս տեսակներից, այնպես էլ ստորադասությունից ունեցած դրանց տարբերություններն ու բնութագրական հատկանիշները:

Սկսենք համադասությունից: Համադասական հարաբերության մեջ կարող են լինել և՛ բառերը, և՛ նախադասությունները: Ուստի և առանձին-առանձին քննարկենք, թե հավելական կապակցություններն ինչպես են համադասություն արտահայտում, ինչ առանձնահատկություններ են դրսևորում: Նախ՝ բառերի համադասության մասին:

¹⁹ С. Е. Крючков, О присоединительных конструкциях в современном русском языке, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.

²⁰ Л. Г. Хатиашвили, Присоединительные связи в русском языке, Тбилиси, 1963

²¹ П. В. Кобзев, Неполные предложения присоединительного типа в современном русском литературном языке, Л., 1967.

Սովորաբար համադաս բառերը իրար են միանում. 1. շաքաճաբու-
բյամբ կամ պարզ թվարկումով (Գարունը, ամառը, աշունը, ձմեռը
տարվա եղանակներն են), 2. Շաղկապներով (Արամն ու Աշոտը ըն-
կերներ են), 3. և՛ շաքաճաբուբյամբ, և՛ շաղկապներով, ընդ որում,
շաղկապով հիմնականում միանում է վերջին համադաս բառը (Ցավը,
վիշտն ու հոգսը կեղեքում են հողին) կամ թվարկվող երկանդամը (Ժխեսն
ու խմելը, անքնությունն ու գերհոգնածությունը առողջության թշնամի-
ներն են)։

Ակնառու է, որ համադաս բառերը թե՛ իմաստային առումով, թե՛
քերականական դրսևորմամբ, թե՛ հնչերանգով հանդես են գալիս հա-
ղորդակցական մեկ ամբողջական միավորի ներսում՝ որպես նախադա-
սույթյան բաղմակի անդամներ։ Այլ է պատկերը հավելական կապակ-
ցության ժամանակ։ Այսպես.

Այնտեղ հորեղբայրն էր, մեղվանոցը, տանձենին և արևածաղիկը։

Այնտեղ հորեղբայրն էր, մեղվանոցը, տանձենին, և՛ արևածաղիկը
(22, 241)։

Առաջին օրինակում գործ ունենք սովորական համադաս բառերի
հետ, որոնք մեկ պարզ նախադասության ներսում իրար են կապվում
որպես բաղմակի անդամներ, իսկ երկրորդում համադաս բառերից մեկը
հաջորդում է տեական դաշարից հետո, առանձնացված է։ Հենց այս ա-
ռանձնացումն էլ այն չլիսավոր հատկանիշն է, որով հավելական կա-
պակցությամբ դրսևորված համադասությունը տարբերվում է բառերի
սովորական համադասությունից։

Կամ՝ նա իմ ուրախությունն էր։ Տխրությունը։ Իմ հանգիստն ու ան-
հանգստությունը։ Եվ իմ սաբսափը (4,52)։ Ես կկոտրեմ ձեր դիմադրու-
թյունը, և՛ Բամառությունը (27,6)։ Փոքր-ինչ հուսալքվելու դեպքում
ծերուկը կգլորվեր պատից։ Վախից։ Ցավից ու հոգնածությունից
(40,3,75)։

Օրինակներից պարզորեն երևում է, որ համադաս անդամների ա-
ռանձնացման շնորհիվ վերջիններս ստացել են հավելական երանգ՝ վե-
րածվելով հավելական կապակցության։ Այս առանձնացումը պետք է
դիտել տարբեր կողմերից։

1. Իմաստային առանձնացում (որն իմաստային նոր նրբերանգ է
հաղորդում, սովորական համադաս բառերից մեկը մյուսի համեմատու-
թյամբ հանդես է գալիս որպես հավելում, ճշգրտում, լրացուցիչ հաղոր-
դում)։

2. Քերականական-հնչերանգային առանձնացում (որը բնորոշվում
է քերականական, արտասանական յուրահատկություններով. բանավոր
խոսքում՝ հավելվող մասի տեական դադարից հետո հաջորդման միջո-

ցով, գրավոր խոսքում՝ համապատասխան կետադրական նշանի, հիմնականում՝ վերջակետի օգնությամբ)։

Մյուս էական տարբերությունը պայմանավորված է հավելական շաղկապի առկայությամբ. եթե համադաս անդամը հիմնական մասին է միանում հավելական շաղկապով, ուրեմն այն հավելական կապակցություն է։ Ընդ որում, այն կարող է դրվել ստորակետից հետո՝ հանդես գալով հաղորդակցական մեկ ամբողջական միավորի ներսում. Մայրը ներս մտավ, տղան էլ ներս մտավ (22,256)։

Հավելական շաղկապով միացած մասը կարող է դրվել նաև վերջակետից հետո, առանձնացված.

Մայրը մեղք էր, Եվ մօր կողքին Մարիամը մեղք էր։ Եվ նրանց մօտ՝ լուռ Արմենուհին մեղք էր։ Եվ տանձնեռու դեմ ախպերիկը մեղք էր (22,266)։

Այժմ դիտարկենք, թե նախադասությունների կամ բարդ նախադասության բաղադրիչների միջև ինչպես է դրսևորվում համադասությունը։ Բնական է, որ քննության առարկան ամենից առաջ պետք է լինի բարդ համադասական նախադասությունը։ Իսկ բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները միմյանց են միանում տարբեր հարաբերությամբ. միավորական, ներհական, տրոհական, հավելական։ Խոչ տեղ է գրավում հավելական կապակցությունը այս մյուս տեսակների շարքում, ինչ յուրահատկություններ է հանդես բերում։

Անկախ այն բանից՝ բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները միավորում են համասեռ երևույթներ (միավորական հարաբերություն), արտահայտում են հակադրություն (ներհական հարաբերություն), թե այդ երևույթներից միայն մեկն է իրական, հնարավոր դիտվում (տրոհական հարաբերություն), բոլոր դեպքերում այդ բաղադրիչներն իրար նկատմամբ միանգամայն համազոր են, կախում չունեն միմյանցից։ Իսկ հավելական կապակցության ժամանակ բաղադրիչների հարաբերությունը փոքր-ինչ այլ է.

Իմ եղբայրն իմ տուն է եկել, և դա մեծ ուրախություն է ամենփաճամար (19,36)։

Այս դեպքում արդեն բաղադրիչների համազոր՝ հարաբերությունը կարծես խախտվում է, նրանցից մեկը դառնում է հիմնական արտահայտություն (իմ եղբայրն իմ տուն է եկել), իսկ մյուսը համարվում է լրացուցիչ բացատրություն, իմաստային, վերաբերմունքային հավելում (և դա մեծ ուրախություն է ամենքիս համար)։

Այս երևույթն ավելի ցայտուն ձևով կարելի է դիտել նույն օրինակի վրա։ Այսպես. 1. Ամպը գոռգոռում է, կայծակը որոտում։ 2. Ամպը գոռգոռում է, իսկ կայծակը որոտում։ 3. Կամ ամպն է գոռգոռում, կամ

կայծակն է որոտում: 4. Ամպը գոռգոռում է, նաև կայծակն է որոտում:

Բերված շորս նախադասություններում ընդհանուրն այն է, որ բոլորն էլ բարդ համադասական նախադասություններ են՝ իրենց համադաս բաղադրիչներով: Սակայն առաջին երեք նախադասություններում այդ համադաս բաղադրիչները միանգամայն համադոր են, քերականական կախման մեջ չեն իրարից, հավասար արժեք ունեն և ըստ միմյանց նկատմամբ դրսևորված հարաբերության առանձնանում են որպես միավորական, ներհակական, տրոհական տիպի նախադասություններ, իսկ վերջին օրինակում այդ համադաս բաղադրիչներից մեկն, այնուամենայնիվ, իմաստային տեսակետից համարվում է առաջնային, հիմնական, իսկ մյուսը դրա նկատմամբ հանդես է դալիս որպես հավելում, լրացուցիչ ասված խոսք:

Անհրաժեշտ է նշել նաև հետևյալը. քանի որ հավելական կապակցություններն օժտված են ամենատարբեր հարաբերություններ դրսևորելու հատկությամբ, նրանք կարող են արտահայտել համադասությունաց տվող մյուս տեսակներին հատուկ հարաբերություններ ևս: Ինչպես. Որոտաց Բողոքիսանը, և բավանդակ ապարանքը դղրդաց, և նրա դաժան աչքերի դեղին ծովերը փոթորկեցին (26, 125): Մասիսն էր առաջին, խրոխտ ու սառն, բայց և ջերմացնող (36, 10): Իր զավակը Սահակի տարիքը պիտի ունենար, եթե այն գիշեր Մարիամը խենթանար: Եվ կամ՝ կրկնվեւ գիշերը (ԳԹ):

Օրինակներից երևում է, որ նախադասությունների կամ նրանց բաղադրիչների միջև դրսևորված հավելական հարաբերության կողքին կան նաև միավորության, ներհակության ու տրոհության տարրեր, և այդ տարրեր հարաբերությունների ներթափանցումներում երբեմն դժվար է լինում որոշել, թե որն է գլխավորը: Նման փաստերը վկայում են հավելական կապակցությունների կողմից բազմազան նշանակություններ դրսևորելու հատկության մասին:

Հավելական կապակցությունը կարող է արտահայտել նաև ստորադասական հարաբերություն՝ հանդես բերելով որոշակի առանձնահատկությունների: Որո՞նք են դրանք: Սկսենք բառերի ստորադասությունից: Հավելական կապակցությամբ ինչպե՞ս է դրսևորվում բառերի ստորադասությունը և այն ինչո՞վ է տարբերվում բառերի սովորական ստորադասությունից:

Հենց սկզբից նշենք, որ այս դեպքում էլ գլխավոր տարբերությունը կապակցության անդամներից մեկի առանձնացումն է: Բառերի սովորական ստորադասության ժամանակ կապակցության անդամները (լրացում-լրացյալը) դրվում են կողք կողքի և միանում են անմիջականո-

րեն, ինչպես՝ պիոներական Եամբար, խոսել սիրո մասին և այլն, իսկ հավելական կապակցության դեպքում այդ անդամների միացումն անմիջականորեն չի դրսևորվում, գերադաս անդամը՝ լրացյալը, մնում է հիմնական արտահայտության մեջ, իսկ նրա լրացումը (որոշիչ, խնդիր, պարագա) դրվում է տեղական դադարից հետո՝ հանդես գալով որպես հավելում։ Այստեղ կառուցվելու է ճամբար, Պիոներական։ Ուզում եմ խոսել քեզ հետ։ Սիրո մասին։

Եթե գերադաս անդամն ունի մեկից ավելի լրացումներ, ապա կարող են առանձնացվել ինչպես բոլոր լրացումները, այնպես էլ դրանցից յուրաքանչյուրը։ Օրինակներ։ Զատվում է հատկապես մի երեկու Տաբ, քանձո ու խորհրդավոր մի երեկու (3, 76)։ Պարում էին ավելի լավ, ճիշտ։ Եվ կառավարի (7, 215)։ Այսպիսի կիրառությունները հիմնականում հատուկ են գեղարվեստական և խոսակցական ոճերին։

Նախադասությունների կամ նրանց բաղադրիչների միջև ստորադասություն ցույց տալիս հավելական կապակցությունը հանդես է դալիս որպես երկրորդական նախադասություն՝ պահպանելով նաև իր բնորոշ դժերը։ Այսպես. սովորական ստորադասության ժամանակ բաղադրիչների ստորադասությունն արտահայտվում է անմիջականորեն, այսինքն երկու օբյեկտիվ փաստերից կամ երևույթներից մեկը (երկրորդական նախադասությունը) իր արտահայտած իմաստով անմիջականորեն ստորադասվում է մյուսին, լրացնում է նրա միտքը (գլխավոր նախադասության) և քերականական կախման մեջ է նրանից որպես վերջինիս քերականական լրացում։ Այլ է բաղադրիչների հարաբերությունը, երբ երկրորդական նախադասությունն արտահայտվում է հավելական կապակցությամբ։ Այդ դեպքում էլ, իհարկե, բաղադրիչների միջև պահպանվում է քերականական լրացման ու լրացյալի հարաբերությունը, սակայն երկրորդական նախադասությունն իր բովանդակությամբ ոչ թե անմիջականորեն է ստորադասվում գլխավորին, այլ դառնում է հավելված ստորադասություն, լրացույիչ բացատրություն։

Հանդիպեցին դուրսից դուրս, մատուռի մոտ, ուր ուր պայմանավորվել էին հավաքվել (39, 3, 74)։ Պետք է վերջնական համաձայնության գալ, որի համար էլ քեզ մոտ եմ եկել (27, 175)։

Սակայն այսպիսի կիրառությունները համեմատաբար քիչ են և բնորոշ չեն ժամանակակից հայերենին։ Մեր լեզվաբանական գրականության մեջ դրանք շարունակվում են դիտարկվել որպես սովորական բարդ ստորադասական նախադասություններ, ուստի դրանց քննությանը հատուկ չենք անդրադառնում։

Ժամանակակից հայերենում առանձնապես ջատ են տարածված այն կիրառությունները, երբ երկրորդական նախադասությամբ դրսևոր-

ված հավելական կապակցությունն առանձնացված է, ինչպես. Համոզված են, Միայն քե ապացույցներ են պետք (42, 94), Կգնայի, Քե շատ սիրեի: Քե խենթի պես սիրեի (7, 55):

Այս օրինակներում երկրորդական նախադասությունները դուրս են բերված բարդ միավորի սահմաններից, առանձնացված են, որի շնորհիվ էլ դարձել են հավելական կապակցություն, ձեռք են բերել առավել ինքնուրույնություն և քերականական կախվածությունն էլ գլխավորից համեմատաբար թույլ է:

Հավելական կապակցությամբ արտահայտված երկրորդական նախադասությունը մյուսներից տարբերվում է և իր շարադասությամբ: Այն բացառապես դրվում է բոլոր նախադասության վերջում, մինչդեռ մյուսները կարող են դրվել և՛ գլխավոր նախադասությունից առաջ, և՛ նրանից հետո, և՛ նրա ներսում: Բացի այդ, բոլոր երկրորդական նախադասությունները չէ, որ կարող են արտահայտվել հավելական կապակցությամբ:

Ուրեմն, ի՞նչ բնորոշ գծեր են հատուկ հավելական կապակցություններին: Ինչպես տեսանք, ընդհանրապես համադասության ժամանակ արտահայտության բաղադրիչ մասերը շարահյուսորեն, քերականորեն համադոր միավորներ են, իսկ ստորադասության ժամանակ այդ մասերի միջև կա քերականական լրացման ու լրացյալի հարաբերություն: Եվ եթե հավելական կապակցությամբ արտահայտված համադասության ժամանակ կարծես խախտվում է բաղադրիչ մասերի այդ համադրությունը (նրանցից մեկը դառնում է առաջնային, հիմնական, իսկ մյուսը՝ իմաստային, վերաբիրմունքային հավելում), ապա հավելական կապակցությամբ դրսևորված ստորադասության ժամանակ տեղի է ունենում հակառակը՝ կարծես խախտվում է քերականական լրացման ու լրացյալի սերտ հարաբերությունը (թույլ է լինում քերականական կապը նրանց միջև, և հավելվող մասը համեմատաբար ինքնուրույն է դառնում):

Բացի այդ, թե՛ համադասության, թե՛ ստորադասության ժամանակ հենց սկզբից առկա են արտահայտության երկու (կամ ավելի) բաղադրիչները, որոնք, նայած հանգամանքների կամ արտահայտած նշանակության, միանում են շարահյուսական կապի այս կամ այն տեսակով (համադասական կամ ստորադասական):

Իսկ հավելական կապակցության դեպքում երկրորդ բաղադրիչը հենց սկզբից առկա չէ: Այսպես. Սիմոնյանը ժպտում է, և դա ճարգանքի ժպիտ է՝ ուսուցչին ուղղված (17, 15): Ուռկանը լիքն է դուրս գալիս, և ես շատ եմ ուրախանում (16, 82):

Բերված օրինակներից երևում է, որ հավելական կապակցությունների դեպքում երկրորդ բաղադրիչն առաջանում է խոսքի ընթացքում

(նախորդ բաղադրիչի արտաբերության ժամանակ կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո) և իր արտահայտած իմաստով էլ նախորդի համար դառնում է լրացուցիչ հաղորդում, դիտում հանկարծակի ծագած միտք, ասվածի ճշգրտում, բացատրություն:

Հավելական կապակցությունների մյուս կարևոր առանձնահատկությունը հիմնական արտահայտությունից նրանց ունեցած ընդհատվածությունն է: Դրանք դրվում են տեղական դադարից հետո և առանձնացվում են թե՛ արամաբանական շեշտով, թե՛ հնչերանգով, Հենց սրանով էլ պայմանավորված է հավելական կապակցությունների կառուցվածքային-արտասանական դուգահեռականության ինքնատիպությունը: Եթե ընդհանրապես համադասության և ստորադասության ժամանակ բաղադրիչների միջև կա կառուցվածքային դուգահեռականություն, և անցումը մի բաղադրիչից մյուսին կատարվում է սահուն արտասանությամբ, ապա հավելական կապակցությունների ժամանակ այդ դուգահեռականությունը խախտվում է, և դրանց արտասանությունը նույն սահունությունը չունի, ընդհատված է, դադարով անջատված:

Հավելական կապակցությունների համար բնութագրական է նաև ինքնատիպ ռիթմամեղեդիականությունը: Նշենք հետևյալ հիմնական հատկանիշները.

— հավելական կապակցությունից առաջ դիտվում է ձայնի տոնի, երանգի, բարձրության և խոսքի տեմպի փոփոխություն.

— դադարի առկայություն հիմնական մասի և հավելվող մասի միջև.

— հավելական կապակցության արտասանությունը տարբերվող հնչերանգով:

Հավելական կապակցությունների հնչերանգային և ռիթմամեղեդիական առանձնահատկությունների մասին խոսվում է Լ. Վ. Շչերբայի, Ն. Վ. Ջերեմիսինայի աշխատություններում: Այս առումով հարկ է նշել նաև Վ. Ֆ. Միլկի «Հավելման հնչերանգը ժամանակակից ռուսաց լեզվում» և «Հավելական կապակցությունների հնչերանգը անգլերենում և ռուսերենում» ուսումնասիրությունները, որոնցում փորձնական հետադոտությունների հիման վրա, հեղինակը նշում է հավելական կառուցվածքների հնչերանգային հետևյալ կողմերը.

«1. Հավելվող մասն առանձնանում է հիմնական տոնի բարձրության և շարժման փոփոխությամբ. այն կարող է տարբերվել ինչպես առաջին մասի համեմատությամբ ունեցած ավելի կամ պակաս բարձրության ինտերվալով, այնպես էլ ուրիշ ռեգիստրով (տոնայնությամբ)՝ ավելի բարձր կամ ցածր:

2. Հավելվող մասը սովորաբար առանձնանում է արտահայտության ա-

ռաջին մասի համեմատությամբ ունեցած մեծ կամ փոքր ինտենսիվությամբ:

3. Հավելվող մասը կարող է ընդգծվել դանդաղեցված կամ արագացված տեմպով:

4. Հավելվող մասը հաճախ էլ առանձնանում է իր հատուկ տեմպով»²²:

Հավելական կապակցությունների առանձնահատկությունների մասին խոսելիս պետք է նշել նաև նրանց եղանակավորությունը: Այս քերականական կարգը տարբեր շափերով հատուկ է գրեթե յուրաքանչյուր արտահայտության: Խոսքի մեջ այն դրսևորվում է բառական, ձևաբանական, շարահյուսական, հնչերանգային և այլ միջոցներով: Հավելական կապակցությունների առանձնահատկությունները՝ հարուստ հնչերանգը, խոսքի տեմպի, ձայնի տոնի փոփոխությունը, լրացուցիչ հաղորդման, բացատրության, դնահատման, ճշգրտման նշանակությունները լայն հնարավորություն են ստեղծում եղանակավորության դրսևորման համար:

Ընկերները հաճախ էին պարսավում նրան: Եվ իրավացիորեն (Ավ.):

Այս օրինակում պարզ երևում է խոսողի վերաբերմունքն իր հաղորդած փաստի, իրողության նկատմամբ, այն է՝ հաստատում և բավարարվածություն:

Երևում է նաև հավելական կապակցությունների բնորոշ գծերից մեկը՝ բառերի դասավորության հատուկ կարգը (մասնավորապես և իրավացիորեն պարազայի ղատվածությունը սլաբսավում էին ստորոգյալից):

Հավելական կապակցությունները սահմանադատվում են նաև համանման մի շարք շարահյուսական միավորներից: Մի քանի խոսք այդ մասին:

Հավելական կապակցությունները, ինչպես և միջանկյալ կապակցությունները, ունեն լրացուցիչ հաղորդման նշանակություն և հիմնական արտահայտությունից բաժանված են ղադարով: Հենց այս ընդհանրությունն էլ երբեմն պատճառ է դառնում դրանց համընկնմանը, նույնացմանը: Սակայն, եթե միջանկյալ կապակցությունները քերականորեն ուղղակի կապված չեն այն նախադասության անդամների հետ, որի կազմի մեջ մտնում են, ապա հավելական կապակցությունները ավելի սերտ են միացած հիմնական արտահայտությանը և քերականորեն մեկ ընդհանրություն են կազմում նրա հետ: Այսպես.

²² В. Ф. Милык, Интонация присоединения в современном русском языке, «Ученые записки I Московского пед. института иностранных языков», т. XVIII, 1960, стр. 244.

Անձրեւի տարափի տակ քայլում էին նրանք ու երազում, իսկ անձրեւը ճորդ էր ու վառար (1, 172):

Բացի այդ, հավելական կապակցությունները դրվում են միայն հիմնական արտահայտությունից հետո, մինչդեռ միջանկյալ կապակցությունները կարող են դրվել նախադասության և՛ սկզբում, և՛ վերջում, և՛ նրա ներսում:

Թերևս ասեմք նաև, որ ետադաս միջանկյալ կապակցությունը գրեթե միշտ ունենում է հավելական կապակցության արժեք:

Իրենց իմաստային և քերականական ինքնուրույնությամբ երբեմն հավելական կապակցություններին մերձենում են նաև նախադասության բազմակի անդամները, բայց եթե դրանք բնութագրվում են հիմնական արտահայտության ներսում հնչերանգային առանձնացումով, ապա հավելական կապակցությունները բնութագրվում են հիմնական արտահայտությունից ունեցած ընդհատվածությամբ: Վերջիններս արտասանվում են տեական դադարից հետո, որը նրանց հաղորդում է իմաստային և քերականական ավելի մեծ ինքնուրույնություն: Գրավոր խոսքում բազմակի անդամներն իրարից անշատովում են ստորակետով, իսկ դրանցով դրսևորված հավելական կապակցությունները հիմնականում հաջորդում են միայն վերջակետից հետո: Ինչպես. Հողից հանեց քարերը, Վանքեր չինեց: Բերդեր: Տներ ու կամուրջներ: Ավաղ, նաև գերեզմաններ (7, 109):

Այսպիսի կիրառությունները խոսքին տալիս են մեծ հուզականություն, հանդիսավորություն, իմաստային սաստկացում:

Հաճախ նկատվում է նաև թերի նախադասությունների ու հավելական կապակցությունների համընկնում: Այսպես. Խմեցին բոլորը, նաև ջանքերը: Աղբիկներն էլ (7, 215): Տվյալ դեպքում ընդգծված նախադասությունները թերի են, որովհետև լրիվ շեն արտահայտված դրանց անդամները, բայց և միաժամանակ հավելական կապակցություններ են, քանի որ հիմնական մտքի նկատմամբ հանդես են գալիս որպես լրացուցիչ հավելում: Սակայն այսպիսի համընկնումը դրանց նույնացման պատճառ չպետք է դառնա, դրանք շարահյուսական տարբեր երևույթներ են: Ճիշտ է, թերի նախադասությունն էլ վերականգնվում է ի հաշիվ նախորդ արտահայտության, բայց միշտ չէ, որ նա կարող է ունենալ հավելման, լրացման այն նշանակությունը, ինչ ունի հավելական կապակցությունը:

Պարզապես հարցն այն է, որ թերի նախադասությունը գործառությամբ հաճախ հանդես է գալիս որպես հավելում՝ դառնալով հավելական կապակցություն, կամ հակառակը՝ չի արտահայտվում, պակասում է հավելական կապակցության որևէ անդամը, այսինքն վերջինս գրսեվորվում է որպես թերի նախադասություն:

Մինչև հավելական կապակցությունների սահմանումը տալը ավելացնինք նաև, որ տարակարծություններ կան հավելական կապակցությունների ծավալի որոշման հարցում, այսինքն՝ ամբողջ արտահայտության (նախադասություն, շարահյուսական բարդ, ամբողջական միավոր) ո՞ր մասը համարել հավելական կապակցություն: Մի խումբ լեզվաբաններ հավելական են համարում հենց այն մասը, որը միանում է հիմնական բաղադրիչին որպես հավելում, իսկ մյուսներն էլ ամբողջ արտահայտությունն են դիտում որպես այդպիսին:

Հարցն այն է, որ հավելական կապակցությամբ կարող են միավորվել ոչ միայն նախադասության անդամները, այլև նախադասությունները, պարբերությունները, նույնիսկ խոսքի առանձին հատվածները: Եվ նպատակահարմար չէ իրենց ծավալով ու կառուցվածքով միանդամայն տարրեր այս շարահյուսական միավորները մտցնել մեկ հասկացության տակ: Այս առումով ընդունելի և օբյեկտիվ է այն տեսակետը, ըստ որի հավելական կապակցությունը հենց հավելվող, միացող մասն է:

Տարրեր կարծիքներ գոյություն ունեն նաև այն հարցում, թե ե՞րբ է առաջանում հավելական կապակցությունը՝ խոսքից առաջ, խոսքից հետո, թե՞ խոսքի ընթացքում: Ծիշտ և ընդունելի պետք է համարել այն տեսակետը, ըստ որի հավելական կապակցությունն առաջանում է նախորդ արտահայտության արտաբերության ընթացքում կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո:

Հարկ է նշել նաև, որ եթե հավելական կապակցությունն առաջանում է խոսքի ընթացքում կամ նրանից հետո, դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե այն բովանդակում է ոչ կարևոր, ոչ էական հաղորդում:

Իհարկե, բանավոր խոսքում հավելական կապակցությունը միշտ էլ առաջանում է խոսքի ընթացքում կամ նրանից հետո և այն արտասանության հենց սկզբից նկատի առնված չէ: Սակայն դրական-գեղարվեստական, գիտական լեզվում երբեմն հավելական կապակցությունները բովանդակում են ամենակարևոր, ամենաէական, ամենահիմնական միտքը, այն ամենը, ինչ հեղինակն ուզում է ընդգծել, շեշտել, առանձնացնել: Նման դեպքերում է, որ հավելական կապակցությունները կարծես «կանխամտածված» են, այսինքն գիտակցության մեջ կան արտահայտության հենց սկզբից, այլ ոչ թե առաջանում են խոսքի ընթացքում կամ նրանից հետո:

Սակայն հավելական կապակցությունն ինչպիսի կարևոր միտք էլ բովանդակի, ինչպիսի «կանխամտածվածություն» էլ ունենա, և թեկուզ գիտակցության մեջ էլ հիմնական արտահայտության հետ նույն մակարդակին լինի, միևնույնն է, նրա քերականական-կառուցվածքային դրսե-

վորումը նրան չի պահում իմաստային նույն մակարդակի վրա, այն հանդես է դալիս որպես հավելում:

Ինչպես տեսնում ենք, հավելական կապակցությունները, որպես շարահյուսական կապի տեսակ, առանձնանում են մի շարք բնութագրական հատկանիշներով: Նկատի ունենալով նրանց էությունն ու հիմնական առանձնահատկությունները ինչպես շարահյուսական հարաբերության երկու տիպերից (համադասություն, ստորդասություն), այնպես էլ համանման մյուս միավորներից ունեցած տարբերություններն ու բնորոշ գծերը, մենք հավելական ենք համարում այն կապակցությունները, որոնք միանալով արտահայտության ճիմնական մասին բովանդակում են լրացուցիչ հաղորդում, ճշգրտում, բացատրություն, եզրակացություն, գնահատություն՝ հանդես դալով որպես իմաստային կամ վերաբերմունքային հավելում, առանձնացվում են տեսակա՞ն դադարով, հատուկ ճշեցման գով և սովորաբար առաջանում են ճիմնական մասի արտաբերության ընթացքում կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո:

Ի մի բերելով ամբողջ ասվածք՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Հավելական կապակցությունները բնութագրվում են նախ իրենց իմաստային կողմով. դա այն է, որ հիմնական արտահայտության հետ իմաստային մեկ մակարդակի վրա չգտնվելով՝ միանում են նրան որպես լրացուցիչ հաղորդում, իմաստային ու վերաբերմունքային հավելում:

2. Հիմնական արտահայտության և հավելական կապակցության միացումն իրականացվում է տեսական դադարից հետո, առանձնացումով, որը կատարվում է շաղկապներով կամ շարահարության:

3. Հենց այս երկու գլխավոր առանձնահատկություններով էլ պայմանավորված են հավելական կապակցությունների մյուս հատկանիշները.

— կառուցվածքային-արտասանական զոդահեռականության ինքնատիպությունը.

— բառերի յուրահատուկ դասավորությունն ու քերականական առանձնահատկությունները.

— ռիթմամեղեդիական և հնչերանգային համապատասխան դրսևորումը.

— եղանակավորության բազմազանությունը.

— դրանց կողմից ինչպես լրացուցիչ, այնպես էլ էական, կարևոր հաղորդում կատարելու հնարավորությունը.

— իմաստային տեսակետից՝ հիմնական արտահայտության արտաբերության ընթացքում կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո առաջանալը.

—շարահյուսական տեսակետից՝ միշտ հիմնական արտահայտությունից հետո դրվելը.

—ոչ միայն հավելական, այլև համադասական ու ստորադասական մի շարք շաղկապների կիրառությունը հավելական երսնդով և այլն: Իհարկե, նշված հատկանիշները սպառիչ չեն, բայց բավական են հավելական կապակցություններն ընդհանուր գծերով ներկայացնելու համար:

Հավելական կապակցությունների տեսակները և դրանց դասակարգման սկզբունքները

Հավելական կապակցությունները տարատեսակ են ու տարարևույթ: Դրանք առանձնանում են իրենց կառուցվածքային, քերականական հատկանիշներով, իմաստային ու շարահյուսական գործառությամբ, և դասակարգման համար խիստ կարևոր են այդ տարրեր հատկանիշների հաշվառումը, դրանց փոխկապակցվածությունն ու միասնությունը, սկզբունքի ճիշտ ընտրությունը:

Ռուս լեզվաբանական գիտությունը այս տեսակետից բավականաչափ նյութեր է կուտակել և հարուստ փորձ ունի: Վ. Վ. Վինոգրադովը, Ա. Ն. Գվոզդևը, Մ. Վ. Կարպենկոն, Ս. Ծ. Կրյուչկովը, Ն. Ս. Վալգինան, Ա. Պ. Վելիշուկը, Գ. Օ. Վինոկուրը և շատ ուրիշ լեզվաբաններ զբաղվել են հավելական կապակցությունների դասակարգման հարցերով, դասակարգման տարրեր սկզբունքների ու տեսակների քննությամբ: Եվ ինչքան էլ տարատեսակ լինեն այդ դասակարգումները, այնուամենայնիվ միավորվում են որոշ ընդհանուր, էական հատկանիշներով, ինչպիսիք են հիմնական մտքին միանալու միջոցները, շարահյուսական, կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Ելնելով եղած դասակարգումներից, ինչպես նաև մեր սեփական դիտարկումներից, հավելական կապակցությունների դասակարգման համար հիմք ենք ընդունում հետևյալ կարևոր հատկանիշները.

—կառուցվածքը,

—հիմնական մասին միանալու միջոցը,

—կատարած շարահյուսական պաշտոնը:

—արտահայտած իմաստն ու հարաբերությունը:

Քննարկենք դասակարգման այս սկզբունքները և դրանց միջոցով առանձնացվող հավելական կապակցությունների տարրեր տեսակները:

Ամենից առաջ աչքի է ընկնում հավելական կապակցությունների կառուցվածքային բաղմազանությունը: Դրանց կառուցվածքային այդ տարրեր տեսակների զասակարգման ժամանակ պետք է նկատի ունենալ թե՛ այն ընդհանուր կառուցվածքը, որում հանդես է գալիս հավելական կապակցությունը, և թե՛ հենց հավելական կապակցության կառուցվածքը:

Ըստ այն հատկանիշի, թե ինչ ընդհանուր կառուցվածքում է գործածված հավելական կապակցությունը, առանձնանում են երկու տարրեր խմբեր. 1. նախադասության ներսում և 2. ինքնուրույն նախադասությունների, խոսքի առանձին հատվածների միջև հանդես եկող հավելական կապակցություններ:

1. Նախադասության ներսում հավելական կապակցությունները մի ղեպքում կարող են միացնել պարզ նախադասության անդամները, այսինքն գործածվել պարզ նախադասության սահմաններում, մի այլ ղեպքում՝ բարդ նախադասության բաղադրիչները, գործածվելով բարդ նախադասության սահմաններում:

Քննենք դրանք ըստ հերթականության:

Պարզ նախադասության ներսում հավելական հարաբերությունը զրոնորվում է հավելական շաղկապների օգնությամբ, և նախադասության անդամներից որևէ մեկը կապվում է ընդհանուր շղթային որպես հավելում:

Մենք նորից սկսեցինք պարել, այն էլ լրջորեն (6,67): Տղան աչքի ընկավ վարժ ընթերցումով, ինչպես նաև դուրեկան ձայնով (36,4):

Երբեմն պարզ նախադասության անդամներից որևէ մեկը հանդես է գալիս տևական դադարից (վերջակետից) հետո, առանձնացված, որպես լրացուցիչ հաղորդում: Այն ձևականորեն ինքնուրույն նախադասության տեսք է ստանում՝ նմանվելով թերի նախադասությանը, բայց առանց հիմնական մասի անհասկանալի է լինում նրա իմաստը: Այսպիսի կիրառություններն, ըստ երևույթին, պետք է գասել պարզ նախադասության սահմաններում հանդես եկող հավելական կապակցությունների շարքը: Օրինականեր.

Երգեց, վատ և տճան ձայնով: Սկզբից մինչև վերջ (11,295): Նա մեծ էր ինձանից: Տասներեք տարով (21,30):

Հմմտ. նա տասներեք տարով մեծ էր ինձանից:

Բարդ նախադասության սահմաններում հավելական կապակցությունը կարող է հանդես գալ թե՛ բարդ համադասական, թե՛ բարդ ստորադասական կառուցվածքներում:

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են տարրեր հարաբերություններով, որոնցից մեկն էլ հենց հավելական հարաբերությունն է։ Այս դեպքում էլ, իհարկե, մեծ դեր են կատարում հավելական շաղկապները, ինչպես.

Անկարող էր եղբորն ասելու ճշմարտությունը, և դա զայրացնում էր նրան (6,17)։

Ոչ միայն դոհ է նրա խելքից ու առաքինությունից, այլև առանց որդու խուհրդի ոչինչ չի անում (19,40)։

Հավելական հարաբերությունը երբեմն ղուդորդվում է նաև բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների միջև դրսևորվող այլ հարաբերությունների հետ (միավորական, ներհակական, տրոհական)։ Այսպիսի կիրառությունների մասին արդեն ասվել է հավելական կապակցությունների ընդհանուր բնութագրության ժամանակ, ուստի հարկ չկա կրկնելու։

Իմաստային, խնդրային և պարագայական տարբեր կիրառություններով հավելական կապակցությունը կարող է հանդես գալ նաև բարդ ստորադասական նախադասության կաղմում՝ հավելական հարաբերություն արտահայտելով նրա բաղադրիչների միջև Օրինակներ.

Ժողովն սկսվեց ժամը վեցին, երբ որ պետք է սկսվեր (Ավ.)։

Այլևս չի պարտադրում իր ընկերակցությունը, որից անշափ ուրախ եմ (18, 72)։

Սակայն պետք է նշել, որ բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչների միջև հավելում ցույց տվող կապակցությունները անհամեմատ քիչ կիրառություններ ունեն, քան բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների միջև հավելում արտահայտող կապակցությունները։

2. Արդեն ասվել է, որ հավելական կապակցությունը կարող է գործածվել ոչ միայն մեկ նախադասության ներսում՝ լինի դա պարզ, թե բարդ։

Հավելական հարաբերությամբ կապվում են նաև առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ։ Ընդ որում, կարող են միանալ պարզ նախադասությունները։

Սիրտը խառնում էր, Կծկումներն էլ ավելի սաստկացան (3,137)։ Մայրը միայն իր որդուն էր սիրում։ Եվ Դա ինչպիսի դաժան սեր էր (10,509)։ Ինչ լավ կլինի, էրեք էն օրը... Երեխիս էլ կմկրտեմ (13,361)։ Գեղեցիկ վայր է։ Նաև աղբյուրներ շատ կան (21,492)։

Սովորաբար այսպիսի դեպքերում հավելվող նախադասությունը դրվում է անմիջապես նախորդից հետո։ Բայց պատահում է նաև, որ

դրանք իրարից բաժանված են լինում որևէ ուրիշ նախադասությամբ կամ որևէ միջանկյալ կապակցությամբ:

Նրանք գնացին: Կտուրի վրա մնացինք Հազրոն և ես: Տուն գնաց և այն փոփրիկ տղան (20,135):

Բոլորը ժպտում էին: Զարմանքի մեջ էին միայն բռնվածները: Ժպտում էր նաև սպան (23,79):

Հավելական հարաբերությամբ կարող են կապվել ոչ միայն ինքնուրույն պարզ նախադասությունները: Հաճախ միացող եզրերից մեկը լինում է պարզ, մյուսը բարդ նախադասություն: Հնդ որում, պարզ կարող է լինել նախորդ եզրը, իսկ հաջորդող մասն այդ դեպքում իրենից ներկայացնում է որևէ բարդ նախադասություն, որն իր կազմում ունի հավելական կապակցություն:

Իմ զենքը վրձինն է: Բրիչն էլ է իմ զենքը, երբ փանդակում եմ (ԳԹ):

Բոլորը քարացան, Անսպասելիությունից շշմեց և գեներալը, որ շվարած հայացքը գցեց ներկաների վրա (23,229):

Մի ալլ դեպքում նախորդ եզրը կարող է լինել որևէ բարդ նախադասություն, իսկ հավելվող մասը՝ պարզ:

Մի զարմանալի ժպիտ ուներ, որ երևում էր այն րոպեին, երբ բոլորովին չէիր սպասում: Աչքերն էլ տարօրինակ էին (12,195): Ոչ ինքն է ունեցել սմոկինգ, ոչ էլ շրջապատից որևէ մեկը: Նույնիսկ չեն երագել ալլ մասին (11,23):

Հաճախ է պատահում նաև, որ հավելական հարաբերությամբ կապված երկու եզրերն էլ լինում են ինքնուրույն բարդ նախադասություններ:

Ջեմ ուզում լսել, որովհետև նրանից սպասելի չէ նման բան: Ջեմ էլ ուզում հավատալ, ֆանի որ դա բարբաջանք է (11,10):

Մենք լսել էինք, որ նրանց գյուղը մատուռի ստորոտում է:

Լսել էինք նաև, որ նրանց գյուղի եկեղեցու տակից առատ ջուր է գալիս (2,100):

Երբեմն էլ տարբեր կազմություն ունեցող առանձին նախադասություններ միանալով ստեղծում են խոսքի ամբողջական մաս, հատված՝ արտահայտված հավելումների հաջորդական շղթայով:

Ես վաղուց վարժվել եմ ուշադրություն չդարձնել այն ժամանակին, որն ուրիշինն է և ոչ թե իմը: Գու էլ ...Մյուսներն էլ... Ու վարժվել ենք նաև ոչ միայն չնկատել ուրիշների համար այդքան առագ աճեցնող ժամանակը, այլև այն ամենը, ինչ կատարվում է աշխարհում (3,58):

Այսպիսի հաջորդական միացումներով հավելական հարաբերություն կարող է դրսևորվել ոչ միայն շարահյուսական բարդ ամբողջական միավորի ներսում, այլև խոսքի առանձին հատվածների, պարբե-

որությունների, մասերի և նույնիսկ առանձին գլուխների միշտ Բերենք մեկ օրինակ.

Թնդում է սիրտդ նրանց հետ:

Եվ ուղում ես գնալ նրանց բոլորի հետ:

Գնալ նրանց հետ, ուր որ դնում են նրանք, սրտով և հոգով, բոլորանվեր գնալ նրանց հետ:

Եվ երանի ես տալիս նրանց, ովքեր գործում են, որովհետև նրանք են կոում կամքերը, և կամքերն են, որ ստեղծում են մեծագույն ժողովուրդներ:

Երանի նրանց, որ սալն են ծեծում հզոր բազկով:

Երանի նրանց, որ ակոս են քաշում և ցորեն թաղում:

Երանի նրանց, որ քար են կտրում և տուն շինում, երանի նրանց, որ ծառ են տնկում և առու փորում:

Եվ երանի նրանց, որ սովորում են և սովորեցնում:

Որովհետև նրանք են շինում մեր նյութական և հոգեկան հացը:

Որովհետև նրանք են կերտում բոլորի համար արդար հայրենիքը:

Որովհետև նրանք են դարբնում մեր վաղն ու իրականը (26,297):

Այսպիսի կիրառությունները ժամանակակից հայերենում բավականաչափ տարածված են, ուստի բավարարվենք միայն այս մեկ օրինակով

* * *

Հավելական կապակցությունների կառուցվածքային դասակարգման ելակետային մյուս հատկանիշը հավելական կապակցության կազմությունն է: Հստ կազմության կարելի է առանձնացնել հետևյալ տեսակները:

1. Բառ հավելական կապակցություն, երբ հավելվող մասն արտահայտված է մեկ բառով, նախադասության սահմաններից դուրս բերված որևէ անդամով:

Ուրիշ ոչ մեկի՝ ինքն իրեն է խաբում, եվ անզորությունից (42,108):
Ես Դիկի հետ պետք է գնամ, ձիով (21,514), խախտել են սահմանները, Ինֆնազլուխ: Դավադրաբար (3,75):

2. Բառակապակցությամբ արտահայտված հավելական կապակցություն: Որպես այդպիսի կարող են կիրառվել անվանական բառակապակցությունները:

Մառուկյանը պահարանից լիմոն հանեց, Մեկ հատ (22,103):
Եվ հանկարծ պառավը, բարձր ու սուր ձայնով, երգեց մի հին երգ, Սիրային երգ (11,210):

Բայական, կապական բաղադրիչներով և այլ խոսքի մասերով կազմված բառակապակցություններն էլ ունեն նման կիրառություններ: Մնում էր ապավինել նրան: Հավատալ ընկերոջը (27,42): Սովորում, զվարճանում ու ապրում էր մաքուր օդում. և առանց լարվածության: (21,445): Ստացիր: Կտրիճության համար: Ռուսական ճոգու համար: (8,85):

3. Նախադասության հետ համընկնող հավելական կապակցություն: Ընդ որում, այդ նախադասությունը կարող է ունենալ ամենատարբեր կառուցվածքներ: Այն մի դեպքում կարող է լինել պարզ:

Մնողներ չունեն, սպանել էին: Փույր ու եղբայր էլ չունեն:

Սպանել էին: Եվ սպանել էին իր աչքի առաջ (17,98):

Խե մածուն ունես, տուր: Համ էլ թեյ գցիր (20,8):

Անծանոթը ժպտաց: Նաև մտեմաբար աչքով արեց (3,7):

Հավելվող մասն իր կազմությամբ կարող է համընկնել թե՛ բարդ համադասական, թե՛ բարդ ստորադասական նախադասություններին:

Եվ մայրս էլ բարձրացում էր կտուրը, որպեսզի տեսնի արագիլը (2,85):

...Ինձ թվաց նաև, որ իմ ոտները կտրվեցին զետնից (2,149): Կամ՝ Ստիպված կլինես սիրել ինձ: Եվ ոչ միայն սիրել, այլև մանկացնել իմ սպիտակ ալիֆները (13,547):

Զայրույթից պոռթկացել եմ երբեմն, նաև կոպտել եմ, բայց և ինձ եմ կոպտել (32,3):

Անդեմ նախադասությունները նույնպես կարող են արտահայտվել հավելական կապակցությամբ: Այդպիսի կիրառությամբ հանդես են գալիս:

ա) բայական անդեմ նախադասությունները.

Ինչքան երազանքներ կային երջանկության մասին: Եվ դրանցից ճրածարվե՛լ (10,211):

Ոչինչ լուրջ չպետք է ընդունել: Եվ մոռանա՛լ ու կրել անճոգ ցինիզմի այդ դիմակը: Եվ օգտվել կյանքից ու ծիծաղե՛լ կյանքի վրա (10,467):

բ) անվանական անդեմ նախադասությունները.

Ամառ, հեղձուցիչ օդ, հրկիզող արև: Եվ ռոֆեր (17,8): Մարավ, սով: Եվ արեանհառություն, ուժասպառություն (17,9):

Հաճախ էլ հավելական կապակցության մեջ պակասում է որևէ անդամը և այն իր կազմությամբ համընկնում է թերի նախադասության հետ: Նման դեպքերն անհամեմատ շատ են ժամանակակից հայերենում: Եվ՝ դա կապված է խոսքի համառոտության, կոնկրետության ու դինամիկ զարգացման սկզբունքի հետ: Իսկապես, հաճախ ավելորդ և խոսքի հաղորդման տեսակետից անհարկի է դառնում հավելվող մասում

կրկնելու այն բոլոր անդամները, որոնք նշված են հիմնական արտահայտության մեջ (էլ շենք ասում, որ հիմնական արտահայտությունն էլ հաճախ, նույն սկզբունքով, ձևավորվում է թերի կազմությամբ)։

Աչքերը մի պահ ջերմացան։ Նաև ժպտացին (4,26)։

Հմմտ.— Նրա աչքերը մի պահ նաև ժպտացին։

Կամ՝ ոչ մի աֆրիկացի չի համարձակվի ինձ ցուցում տալ, եվ ձեռլուծումբան էլ չի համարձակվի (23,230)։

Ինչպես տեսնում ենք, հավելական կապակցություններն աչքի են ընկնում ոչ միայն ամենատարբեր կառուցվածքներում հանդես դալու և խոսքի տարբեր միավորներ կապակցելու հատկությամբ, այլև կառուցվածքային բազմազանությամբ։

Ռ. Հավելական կապակցությունների դասակարգումն ըստ հիմնական մասին միանալու միջոցի

Այս սկզբունքը նպատակ ունի ամենից առաջ րացահայտելու, թե ինչ միջոցներով է իրականացվում հավելական կապակցությունների և հիմնական արտահայտության շարահյուսական կապը։ Այդ կապը դրսևորվում է երկու ձևով.

— շաղկապներով կամ շաղկապական բառերով.

— շարահարությամբ։

Ուստի և, ըստ այս սկզբունքի առանձնանում են հավելական կապակցությունների երկու մեծ խմբեր՝ շաղկապավոր և անշաղկապ։

Անշաղկապ հավելական կապակցությունների գլխավոր առանձնահատկությունը երևում է հենց անվանումից, այն է՝ դրանք հիմնական մտքին միանում են առանց շաղկապների։ Այս դեպքում որպես միացման միջոց գլխավորապես հանդես են գալիս իմաստային և հնչերանգային հատկանիշները (գրավոր խոսքում՝ համապատասխան կետադրական նշանները)։

Անշաղկապ հավելական կապակցություններն ավելի են ջեշտում հավելական իմաստը։ Դրանց միջոցով ընդգծվում է հավելվող մասի նշանակությունը, տրամաբանորեն առանձնացվում։ Արտահայտչականության, հուզականության տեսակետից էլ սրանք գերազանցում են շաղկապավորներին։

Անշաղկապ հավելական կապակցությունն իրենից հիմնականում ներկայացնում է թերի նախադասություն կամ նախադասության սահմաններից դուրս բերված որևէ անդամ, շատ հաճախ էլ՝ այդ անդամից կախում ունեցող բառեր։

Հնչերանգային ու ուղիղմամբ զերհիական կողմով անշաղկապ հավելական կապակցությունները գրեթե ձեռք են բերում ինքնուրույն նախա-

դասության արժեք, բայց իմաստային տեսակետից դրանք գրեթե անհասկանալի են լինում առանց հիմնական մասի, որով էլ հենց պայմանավորված է նրանց նշանակությունն ու քերականական կառուցվածքը:

Բազմազան ու տարաբնույթ են անշաղկապ հավելական կապակցություններն ինչպես իրենց կառուցվածքով, այնպես էլ արտահայտած նշանակությամբ և ըստ այդ առանձնահատկությունների էլ դրանք բաժանվում են տարբեր տեսակների:

Անշաղկապ հավելական կապակցությունները, ինչպես և շաղկապավորները, ամենից առաջ ստեղծվել և գործածվել են բանավոր խոսակցական լեզվում: Ընդ որում, դրանք խոսակցական լեզվի համար առավել բնութագրական են, քան շաղկապավորները, և դրանց լայն մասշտաբի կիրառությունները ժամանակակից գրական հայերենում բացատրվում են մի կողմից այդ կապակցությունների ակտիվությամբ, իմաստային ամենատարբեր հարաբերություններ ու ոճական տարաբնույթ հատկանիշներ դրսևորելու ունակությամբ, մյուս կողմից՝ խոսակցական, բանավոր և գրավոր լեզվի սերտ մերձեցմամբ:

Շաղկապավոր հավելական կապակցությունների գլխավոր հատկանիշն այն է, որ կապը նախորդ մասի հետ իրականացվում է շաղկապների օգնությամբ: Բայց քանի որ որպես միացման միջոց կարող են հանդես գալ և՛ համադասական, և՛ ստորադասական, և՛ հավելական շաղկապները, ապա սրանք ևս իրենց հերթին լինում են երեք հիմնական տեսակի. հավելական կապակցություններ 1. համադասական շաղկապներով, 2. ստորադասական շաղկապներով, 3. հավելական շաղկապներով ու շաղկապական բառերով:

Համադասական շաղկապներն, ինչպես հայտնի է, արտահայտում են համադասական հարաբերություն բառերի, նախադասությունների, խոսք կազմող առանձին հատվածների, մասերի միջև: Հավելական նշանակությամբ գործածվելիս համադասական շաղկապները պահպանում են ընդդրկման այս շրջանակները, այսինքն նրանց միջոցով հավելական հարաբերությունը նույնպես դրսևորվում է թե՛ նախադասության անդամների, թե՛ նախադասությունների, թե՛ խոսք կազմող մասերի միջև:

Հավելական միավորներ կապակցող համադասական շաղկապների մի մասը համեմատաբար ակտիվ է ու գործուն (և, ու, իսկ), հավելական կապակցությունների հետ ավելի հաճախ է հանդես գալիս, ունի գործածության լայն ոլորտներ: Իսկ մի մասը (բայց, սակայն, կամ) չունի այսպիսի ակտիվություն և կիրառության ավելի նեղ շրջանակներ է ընդգրկում: Բայց ժամանակակից հայերենում նկատվում է համադասական շաղկապներով հավելական կապակցությունների կիրառության

ողորտների ընդլայնման միտում: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ և, ու, իսկ ակտիվ շաղկապների կողքին գնալով ավելի է բացահայտվում բայց, սակայն, կամ շաղկապների ներքին պոտենցիալ ակտիվության հնարավորությունը, և վերջիններս աստիճանաբար ավելի հաճախ են կիրառվում հավելական միավորների հետ:

Համադասական շաղկապներով հավելական կապակցություններն ունեն ամենատարբեր և բազմապիսի նշանակություններ: Այդ նշանակությունները կարող են հանդես գալ ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ միասնաբար, տարբեր հարաբերությունների ներթափանցումներով և հաճախ անհնար է լինում դրանց միջև որոշակի սահմանագիծ անցկացնել: Բայց բազմազանությամբ հանդերձ այդ նշանակություններն ունեն մեկ ընդհանրություն. դա այն է, որ նրանք բոլորն էլ, վերջին հաշվով, արտահայտում են հավելական հարաբերություն: Սակայն շաղկապներով միացած կապակցությունների նշանակությունների այս ընդհանրությունը չպետք է տարածել շաղկապների նշանակությունների վրա: Ինչքան էլ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, կամ շաղկապներով կապակցություններն ընդհանրապես մեկ՝ հավելական նշանակությամբ, այնուամենայնիվ և, ու շաղկապներն իրենց ընդհանուր հատկանիշով միավորիչ շաղկապներ են, իսկ, բայց սակայն շաղկապները՝ ներհակական, կամ-ը՝ տրոհական:

Ստորադասական շաղկապները հավելական նշանակությամբ գործածվելիս կարող են կապակցել բարդ նախադասության բաղադրիչները, այսինքն հանդես գալ բարդ միավորի կազմում: Սակայն ստորադասական շաղկապներով միացած կապակցությունները հավելական նշանակություն են ստանում հատկապես իրենց առանձնացվածության, գլխավոր նախադասությունից տեական դադարով անջատված լինելու շնորհիվ: Խոսակցական լեզվում այդ անջատվածությունը դրսևորվում է համապատասխան հնչերանգով, ձայնի բարձրության և խոսքի տեմպի համապատասխան փոփոխություններով, իսկ գրավոր խոսքում՝ վերջակետի, միջակետի կամ կախման կետի միջոցով: Հենց սրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ ստորադասական շաղկապներով հավելական կապակցությունները հիմնականում դրվում են վերջակետից հետո:

Այս կապակցությամբ պետք է նշել նաև հետևյալը. թվում է, թե բոլոր ստորադասական շաղկապներն էլ կարող են հանդես գալ որպես հավելական կապակցությունների միացման միջոց՝ գրվելով վերջակետից հետո: Բայց լեզվում այդպիսի համընդհանուր գիծ չկա: Դա պարզապես վկայում է, որ այս շաղկապները հավելական կապակցությունների հետ գործածվելու պոտենցիալ մեծ հնարավորություններ ունեն:

Ստորադասական շաղկապներով հավելական կապակցությունները հավելման նշանակության հետ միասին կարող են դրսևորել այլ հարաբերություններ ևս (ժամանակային, պատճառահիմունքային, նպատակի, դիջական և այլն), որը բխում է շաղկապների բուն իմաստից:

Հավելական կապակցությունների հետ գործածվելու տեսակետից ստորադասական շաղկապները նույն արժեքը չունեն: Մի խումբ շաղկապներ (որ, եթե, երբ, որովհետև և այլն) ավելի հաճախակի են հանդիպում և ավելի շատ կիրառություններ ունեն, քան մյուսները: Այս շաղկապներն առանձնանում են նաև իրենց բնույթով: Դրանց մի մասը շատ ավելի հատուկ է ժողովրդախոսակցական լեզվին. իսկ մյուսները գերազանցապես գրքային բնույթ ունեն:

Մի կողմ թողնելով ինչպես անշաղկապ, այնպես էլ համադասական ու ստորադասական շաղկապներով հավելական կապակցությունների մանրամասն քննությունը, ավելի հանգամանորեն խոսենք հավելական շաղկապներով կապակցությունների մասին:

* * *

Հավելական կապակցությունների իմաստային բաղմազանությունը, ոճական, գործառական և քերականական առանձնահատկությունները հիմք են հանդիսացել, որպեսզի լեզվում աստիճանաբար առանձնանա ոչ միայն շաղկապների, այլև առանձին բառերի որոշակի խումբ, որը ծառայում է հավելական հարաբերություն արտահայտելուն:

Շաղկապների և բառերի այս խումբը բաժանվում է երկու մասի.

1. հավելական շաղկապներ.

2. շաղկապական արժեք ունեցող լեզվական այլ միջոցներ:

Քննենք այս տեսակներն առանձին-առանձին:

Հավելելան են այն շաղկապները, որոնց իմաստային, ոճական և գործառական հիմնական արժեքը հավելական հարաբերություն արտահայտելն է, այսինքն դրանք բացառապես հանդես են դալիս հավելական կապակցությունների հետ և այլ կիրառություն գրեթե չունեն:

Իմաստային և քերականական ընդհանրություն ունենալով հանդերձ (արտահայտում են հավելական հարաբերություն և ծառայում են որպես հավելական կապակցությունների միացման միջոց), այս շաղկապներն առանձնանում են իրենց կազմությամբ: Հենց կազմությունն էլ նկատի ունենալով, առանձնացնենք երկու հիմնական խումբ և ըստ այդ խմբերի քննենք հավելական հարաբերություն արտահայտելու նրանց առանձնահատկություններն ու ընդհանուր օրինաչափությունները: Այդ երկու խմբերը հետևյալն են.

— պարզ հավելական շաղկապներ.

— բաղադրյալ հավելական շաղկապներ:

Պարզ հավելական շաղկապներ.— Դրանք են՝ էլ, ևս:

Անկախ այն բանից՝ այս շաղկապները բառեր են միացնում, նախադասություններ, թե խոսքի առանձին հատվածներ, սրանց դրսևորած հարաբերությունը միշտ հավելական է, ընդ որում, այդ հավելական իմաստն էլ միշտ ուղեկցվում է փաստերի, իրողությունների ավելացման, գումարման նշանակությամբ:

Այս շաղկապները սովորաբար ավելի սերտ կապի մեջ են դնում կապակցության որևէ անդամի հետ, որը սրանց շնորհիվ որոշակիորեն առանձնանում է մյուսներից, շեշտվում: Էլ, ևս շաղկապները հիմնականում դրվում են կապակցության այդ շեշտված անգամից հետո:

Էլ շաղկապը.— Այս շաղկապով միացած կապակցությունները ցույց են տալիս փաստերի, իրողությունների, մտքերի հավելում: Ինչպես.

Արդեն վաղուց փտել է լաջվարդն էլ, ոսկե մամուտի նման մաքմինն էլ (20,46), Բայց վրեժն էլ նպատակ ունի, նահատակությունն էլ, համոզմունքն էլ (17,144), Թրջված տեղերը դարձել են թափանցիկ ու շողում են: Այտերն էլ են շողում, բաց քեներն էլ (1,290), Ինչ նախշուն ուսեր ունես, Մերի, երեսդ էլ է նախշուն, բոյդ էլ: Նրանի բեզ (14,11):

Այս շաղկապով կապակցությունների տարածված կիրառություններից է այն դեպքը, երբ հիմնական արտահայտության որևէ անդամը կրկնվում է, և հավելվող փաստերը հանդես են գալիս որպես այդ կրկնվող անդամի հետ անբաժանելիորեն կապված միասնություն:

Նա չուխան շարտեց, չուխայի հետ էլ՝ ավելորդ մտքերը (20,7):

Վերավոր արշի ամբողջ գայությունով իրեն է քաշել գանգի մորթին, մորբու հետ էլ զլխի մագերը, ունքերը, աչքերը (20, 19):

Միայն այս շաղկապի կրկնությամբ երբեմն ստացվում է տարբեր կապակցությունների մի հաջորդական շղթա, որը կարող է լինել ինչպես որևէ ամբողջական միտք, այնպես էլ որևէ նկարագրություն, պատկեր:

Ընտանիքով՝ կինն ու երեք երեխան նստած, սար էին բարձրանում, խուրջինն էլ տակները. վառաբանն էլ կողքից կախած. հավերն էլ թամբից կապած (22,83), Դու մեզնից վարժ ես կարդում, լավ էլ ձայն ունես... Դու տներտեր էլ՝ կղառնաս, վարդապետ էլ կձեռնադրվես (36,4):

Շատ բնորոշ է և այս շաղկապի կրկնության միջոցով թվարկում արտահայտելը, մի բան, որ շատ ցայտուն է երևում ժողովրդախոսակցական լեզվում կամ այդ ոճի դրական ստեղծագործություններում: Ընդ որում, միայն այսպիսի կիրառությունների ժամանակ է էլ շաղկապը դրվում կապակցությունից կամ նրա շեշտված անդամից առաջ:

Գալիս են ու էս տունը պահում. էլ արջեր, էլ գայլեր, էլ փղեր, էլ աղվեսներ, ո՞ր մեկն ասեմ (9,111), էլ գող փիսո, էլ քաշալ շուն (5, 223):

Էլ գերմանացի, էլ ֆրանսացի, էլ անգլիացի,

Յուրաքանչյուրը խփեց իր ծնկան (46,82):

Ժխտական կառուցվածքներում նույնպես էլ շաղկապը կարող է հանգես զալ որպես կապակցման միջոց: Միայն թե այս դեպքում դրա հավելական իմաստը զուգակցվում է կառուցվածքի ընդհանուր ժխտական իմաստի հետ, այսինքն էլ շաղկապով հավելվում են այնպիսի փաստեր, իրողություններ, որոնք ժխտվում են՝ պայմանավորված հիմնական արտահայտության բովանդակությամբ: Այդ հավելում-ժխտումը կարող է կատարվել ժխտական ոչ մասնիկի և էլ շաղկապի համատեղ գործածությամբ:

Ոչ մեղեդի մնաց, ոչ էլ մեղեդի երգող ձայն (12,48). Թուղթ չէր խաղում, ոչ էլ շախմատ, ոչ էլ քիլիարդ, ոչ էլ նարդի (25,53):

Անտեսանելի է հայոց զանգը: Դա ոչ երկնքից է կախվում, ոչ էլ երկրի խորքում է (15,213):

Իսկ մի այլ դեպքում այդ ժխտում-հավելումը կատարվում է էլ շաղկապի և բայի կամ օժանդակ բայի ժխտական ձևերի միջոցով: Օրինակներ.

Ազարիան չէր տեսնում նրա արցունքները, ժպիտն էլ չէր տեսնում (14,54):

Նրիտասարդը բեղեր չունեիր, քարձրաճասակ էլ չէր (4,39):

Նա տուն չունեիր, կին էլ չունեիր, ճառագատներ էլ (8,92):

Հարցական կառուցվածքներում նույնպես էլ շաղկապը կարող է ազատորեն գործածվել:

Բանտում օդը ծա՞նր է, չէ՞. ներքնակն էլ կռպիտ է, չէ՞ (11,275): Եվ չէ՞ որ ուր նրանք են սավառնում, սիրտս էլ ճեղքները այնտեղ է նախա՞րում: (26,30):

Ինչպես արդեն նշվել է, էլ շաղկապը ավելի սերտ հարաբերության մեջ է լինում նախադասության այն անդամի հետ, որին անմիջապես կապվում է: Ահա, հենց այս հատկությամբ էլ տարատեսակ ու տարաբնույթ են էլ շաղկապի կիրառությունները: Միանալով տարբեր բառերի, այն կարող է արտահայտել տարբեր իրողություններ: Այսպես, գործածվելով ժամանակ ցույց տվող բառերի ու մակբայների հետ այն կարող է մասնանշել ժամանակ:

Եվ հանուն դրա նրանք շատ բան էին զոհաբերում, երբեմն էլ՝ կյանք (29,20):

Սալլի առեղը Անգոլին դուր չեկավ. դեռ ծառը կարելիս էլ դուր չէր եկել (22,159):

Կարող է գործածվել շափ ու քանակ ցույց տվող բառերի հետ՝ այսպիսով մատնանշելով շափ ու քանակ:

Նրանք կյանքում ընդամենը մի քանի անգամ են միս կերել, Մի ֆանի անգամ էլ ձուկ են կերել (Ավ.):

Մի քանի բաժակ էլ դատարկեցին, մի ֆիշ էլ ուրախացան, մի ֆիշ էլ տխրեցին (7,213):

Այս նույն կարգով էլ շաղկապը, սերտորեն միանալով ուրիշ բառերի կամ բառախմբերի հետ կարող է մատնանշել տեղ, ձև և այլն:

Ի տարբերություն հավելական մյուս շաղկապների, էլ-ը օժտված չէ այլ շաղկապների հետ ազատորեն միանալու հատկությամբ: Այս տեսակետից այն շատ չեզոք է: Թերևս բացառություն է կազմում կամ շաղկապի հետ համատեղ գործածությունը, այն էլ թվարկումների դեպքում (կամ եկել է, կամ էլ կգա): Այս կապակցությամբ պետք է նշել նաև, որ էլ շաղկապը մեկ թվականի հետ ոչ միայն հաճախակի հանդիպում է ժողովրդախոսակցական, այլև գրական լեզվում, և դրանց այդ համատեղ գործածությունը (մեկ էլ) կարծես ինքնուրույն շաղկապական արժեք է ձեռք բերել:

Կյանքս արդեն անցել է, ինձ մնում է միայն աղջիկներին վրա ուրախանամ, մեկ էլ նրանց հարսանիքին պար գամ (40,9,75):

Հոռիությունը խանգարում էին ճագարները միայն, մեկ էլ արտույտների երգն էր լսվում (12,89):

Էլ շաղկապի մասին պետք է ասել նաև, որ թե՛ ծագմամբ, թե՛ բնույթով այն շատ ավելի հատուկ է ժողովրդախոսակցական լեզվին և վերջինիս միջոցով էլ հենց անցել է գրական լեզվի մեջ:

Եվս շաղկապը.— Սա իր գործածության ոլորտներով, կիրառությունների բազմազանությամբ բավական զիջում է նախորդին: Գերազանցապես գրքային բնույթ ունի և համեմատաբար քիչ է հանդիպում:

Կարող է արտահայտել փաստերի, իրողությունների հավելում:

Մռայլ էր եղիշը: Հոնքերը մթազնած էին, շածիլված դեմքը ևս (14, 36):

Գործածվելով առավել մակբայի հետ՝ ասվածին հաղորդում է սաստկացում: Այդ դեպքում դրանով միացած կապակցությունը առանձնացվում է, ձեռք է բերում որոշակի շեշտվածություն:

Ես անկարող եմ երաժշտությամբ զբաղվել, առավել ևս՝ ստեղծագործել (39,12,74):

Իր իմաստային արժեքով այս շաղկապը շատ մոտ է նույնպես, նմանապես դերանուններին և գրեթե միշտ ևս-ը կարելի է փոխարինել այդ բառերով: Այսպես.

Դուր ոչինչ չգիտեք նրա մասին, նա ևս ձեռք մասին ոչինչ չգիտի (29,36):

Հմմտ. Նա նույնպես ձեռք մասին ոչինչ չգիտի:

Այս կապակցությամբ տեղին է նշել, որ եթե հավելական մի շարք շաղկապների համար երբեմն իմաստով որոշ դերանունների կամ մակբայների մերձենալը բազմազան կիրառությունների հիմք է դառնում ու դրանից ոչնչով չի տուժում նրանց շաղկապական արժեքը, ապա ևս-ի դեպքում այդ համընկնումը ազդում է նրա շաղկապական արժեքի վրա, վերջինս մեղմանում է, տարափեղկվում: Պետք է ենթադրել, որ մի կողմից այս հանգամանքով, մյուս կողմից էլ ևս-ի հատկապես գրական լեզվին հատուկ լինելով էլ հենց պայմանավորված է այս շաղկապի գործածությունների համեմատաբար նեղ շրջանակը:

Եվս շաղկապը կարող է փաստերի, իրողությունների հավելում արտահայտել նաև կրկնությամբ՝ գործառությամբ նմանվելով էլի մակբային:

Եվս մի փարչ չափից ավել,

Եվս մի գավ թունգից ըմպում՝

Ու սիրտն ի սեր ուրախության

Գլխի դեմ է ապստամբում (46,123):

Բաղադրյալ հավելական շաղկապներ.— Սրանք նույնպես ունեն հավելական իմաստ և արտահայտում են հավելական հարաբերություն բառերի, նախադասությունների և խոսքի առանձին հատվածների միջև: Հենց այդ ընդհանուր հատկանիշով էլ սրանք միավորվում են մեկ խմբի մեջ: Բաղադրյալ հավելական շաղկապներն են՝ նաև, այլև, ինչպես և, ինչպես նաև, նույնպես և, նույնպես էլ, ոչ միայն... այլև, ինչպես... այնպես և, այն էլ և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ այս շաղկապներն իրենց հերթին առանձնանում են որպես կցական բաղադրյալներ (նաև, այլև) և որպես հարադիրներ (ինչպես նաև, նույնպես և և այլն): Իհարկե, հարադիր բաղադրյալների մեջ էլ պետք է առանձնացնել այսպես կոչված զուգադրական շաղկապները (ոչ միայն... այլև, ինչպես... այնպես էլ):

Հաշվի առնելով նաև այս շաղկապների երանգային-կիրառական տարբերություններն ու մասնավոր հատկանիշները, նպատակահարմար ենք գտնում բաղադրյալ հավելական շաղկապների քննությունը կատարել ըստ այս առանձնացրած խմբերի:

Սկսենք կցական բաղադրյալներից: Դրանք են՝ նաև, այլև:

Նաև.— Այս շաղկապով միացած կապակցությամբ ասվածին հավելվում է նոր միտք, որևէ նոր փաստ կամ իրողություն: Ինչպես.

ես մտածում եմ ներսես Աշտարակցու պետական խելքի, նաև բազկի փաջության մասին (7,201),

հնդրանք ու վախ կար նրա աչքերի մեջ, նաև անձնապես վշտացած լինելու մի զգացում (12,73),

Ավտոյի թափքում մի նորարենակի վերջին իրերն էին, նաև մի խնոցի (42,61),

Հավելական կապակցությունների հետ այս շաղկապի տարածված կիրառություններից է այն դեպքը, երբ որպես բաղադրիչների կապակցման միջոց, շաղկապի հետ միասին հանդես է դալիս որևէ ընդհանուր անդամ։ Այդ ընդհանուր անդամը մի դեպքում կարող է կրկնվել։

Չափազանց ցավում եմ ձեր կողմերում տարածված խոզաժանտախտի լուրը լսելով։ Ցավում եմ նաև, որ ճնարավոր եմ համարում դրա պատասխանատվությունն ինձ վրա դնելը (21,39),

Գիտե՛ր, որ նա արնախում է, ինչպես կատաղած շունը, Գիտե՛ր նաև, որ պնդում է, շվայտ ու շռայլ (19,87),

Ներսեսը զղջացել էր իր արարքը։ Զղջացել էր նաև ուսկան Մանվելը (14,50),

Կյանքը ղեկավարողը միայն սերը չէ, Կյանքը ղեկավարվում է նաև փողով (10,301),

Ընդ որում, ինչպես երևում է վերջին օրինակից, այդ կրկնվող ընդհանուր անդամը երբեմն կարող է փոփոխության ենթարկվել (կյանքը ղեկավարողը—կյանքը ղեկավարվում է),

Մի այլ դեպքում այդ ընդհանուր անդամը կարող է պարզապես զեղչվել։

Ծիծաղում է երկրաբանության վրա, նաև բժշկության վրա, նաև գրականության վրա (7,70),

Նրա հետ ինքն իրեն ուժեղ ու հպարտ էր զգում, նաև բախտավոր (14,24)։

Վեհ բնության մեջ ապրող մարդն էլ վեհ է լինում, նաև խիզախ ու շրնկեմոլ (14,33),

Նաև շաղկապով հիմնական արտահայտությանը միացած կապակցությունը կարող է դրվել ինչպես շարահյուսական մեկ միավորի ներսում, այնպես էլ նրանից դուրս՝ վերջակետից հետո և լինել կամ նախադասության անդամ կամ առանձին ամբողջական նախադասություն։

Մեղքն ընդունում է ղեկավարների առջև։ Նաև մտքի մեջ է ընդունում մեղքը (22,132),

Ակամա ոտքի ելավ, տնքաց ու անորոշ հայհոյեց։ Նաև բեռնաաւարի համագյուղացի վարորդի նկատմամբ հարազատություն զգաց (42,61),

կոմբինատում էլ անբավարար է կազմակերպվում բանվորների սննդի մատակարարումը: Նաև հանգիստը (Մետ.):

Հարցական կառուցվածքներում այս շաղկապով հավելական կապակցությունները կարող են հանդես գալ մի դեպքում որպես հիմնական հարցման պատասխան՝ հավելական երանգով:

Ինչո՞ւ միայն պանդուկը: Նաև դեղատուներ: Նաև եկեղեցին (3,391),

Հո չէ՞ի՞ թողնի, որ իմ ապագա կնոջը ծեծեն, փողերը գողանան: Նաև մեղալուծը տանեն (11,19):

Մյուս դեպքում հենց դրանց միջոցով է արտահայտվում հարցում:

Բոլորը գնացե՞լ են: Նաև դիրեկտորը (Մետ.):

Ասում ես՝ դե՞մ եղան: Նաև դու՞ ես այդ կարծիքին (ն.):

Երբեմն այս շաղկապին միանում են ուրիշ շաղկապներ կամ եղանակավորող բառեր և նման դեպքերում կապակցության հավելական նշանակությանը զուգակցվում է իմաստային այն նրբերանգը, որն արտահայտելու հատկանիշով օժտված է նաև՝ ին միացած մյուս շաղկապը կամ եղանակավորող բառը: Օրինակներ:

Անկեղծորեն ուզում ենք պատմել մեր մաքուր սիրո, նաև մանավանդ մեր հուսալիստությունների մասին (40,11,75): Մի անգուց ցավ խլիտաց իմ հոգում. ու նաև ամսոսանքի ավելի ազնիվ մի գգացում (12,473):

Պիտի ջանար և, ով գիտե, գուցե նաև կարողանաք դեռ ուժեղ ու հասուն պանել գերդաստանը (12,144):

Այլև շաղկապը.— Սա շատ նման է նաև-ին և նրա պես արտահայտում է հավելում: Սակայն եթե նաև-ը ցույց է տալիս փաստերի և իրողությունների պարզ հավելում, ապա այլև-ը հավելական իմաստի հետ ունի նաև որոշ սաստկական երանգ:

Նա աչքերը փակում էր երազելու համար, այլև չտեսնելու համար այն, ինչ չէր ուզում տեսնել (32,178):

Իսկ առավոտյան ստացա հաշի մնացորդներ: Այլև փափուկ հաց (30,56):

Այլև շաղկապը նաև-ից տարբերվում է ևս մի քանի հատկանիշներով: Նաև-ը բավական ազատ է իր գործածության տեղի առումով, այսինքն այն կարող է դրվել ինչպես հավելվող մասից առաջ, այնպես էլ հետո: Մինչդեռ այլև-ը չունի այս ազատությունը: Այն դրվում է միայն հավելվող մասից առաջ:

Բացի այդ, նաև շաղկապը, որպես կապակցման միջոց, կարող է հանդես գալ ինչպես միևնույն նախադասության կազմում, այսինքն՝ կապակցել նույն նախադասության բաղադրիչները, այնպես էլ կարող է

կապակցել առանձին նախադասութիւններ ու խոսքի հատվածներ: Սրանով էլ պայմանավորված է այն հանգամանքը, որ նաև շաղկապը տեղական դադարից (վերջակետից) հետո անհամեմատ շատ գործածութիւններ ունի:

Իսկ այլև շաղկապը գերազանցապես կապակցում է միևնույն նախադասութիւն բաղադրիչները և շատ հազվագեպ է պատահում, որ այն գործածվի տեղական դադարից (վերջակետից) հետո: Ինչպես.

Հուսելուսից մինչև հիմա լեռներն ի վեր մազլցելով քար տներ էինք կերտում, աղբյուրների քարե գուռ, մանուկների քարե օրորոց ու մահիճ տաշում, Այլև խաբընկա ձաբերի պռունկից-պռունկ բարձրաթռիչք կամուրջներ էինք կամարում (15,200):

Այլև-ը ոչ միայն... այլև զուգադրական շաղկապի կազմում հանդես է դալիս որպես բաղադրիչ, որպես կապակցման մի եզր և այս դեպքում ավելի է շեշտվում նրա սաստկական իմաստը: Բայց այդ մասին հետո:

* * *

Հարադրավոր կազմութեամբ հավելական շաղկապները նույնպես լայնորեն են գործածվում ժամանակակից հայերենում: Դրանք ամենից առաջ նույնպես և (էլ), նմանապես և (էլ), ինչպես նաև (և), այն էլ և այլ շաղկապներն են:

Նույնպես և (էլ), նմանապես և (էլ) շաղկապները.— Իհարկե, նույնպես, նմանապես դերանվանական ձևերը առանց և, էլ հավելական շաղկապների օգնութեան էլ հաճախ արտահայտում են հավելում՝ հանդես գալով որպես հավելական կապակցութիւնների միացման միջոց: Օրինակներ.

Ի՞նչն է եղել այս անգամ յակերի հեռանալու պատճառը: Գայլերը չէ, շնագայլերը նույնպես (40,3,75).— Ի՞նչ խաբար,— հարցուց կինը,— նմանապես ուրախանալով (13,539):

Սակայն նման դեպքերում կապակցութեան արժեքը մի տեսակ երկփեղկված է լինում: Այն արտահայտում է և՛ հավելում, և՛ միաժամանակ պահպանում է դերանվանական այն իմաստը, որ ունեն նույնպես, նմանապես բառերը: Ու որոշ դեպքերում դժվար է լինում որոշել կապակցութեան հիմնական իմաստային արժեքը:

Հավելական իմաստը շեշտվում, ավելի ցայտուն է դառնում այն ժամանակ, երբ նույնպես, նմանապես բառերին միանում են ավելի ակտիվ և, էլ շաղկապները: Այդ դեպքում միացող կապակցութիւնը՝ գերազանցապես հավելական բնույթի է լինում: Ինչպես.

Նրանց բերաններում կրակում կարմրացրած երկաթե գերաններ են կոխում, նույնպես և գլխենեին կաւմրացրած երկաթե արախշիներ են դնում (13,528):

Նա երբեք միայն չէր նվագում: Նմանապես էլ երբեք միայն չէր երգում (22):

Այգ հարցը լուծելու համար իրեն պիտանի չէր համարում, նմանապես և մայրը ունէ աշխատանքի պիտանի չէր (39,12,74):

Իհարկե, բերված օրինակներում էլ դերանվանական իմաստը կա, բայց և, էլ շաղկապները ավելի շեշտում են հավելական հարաբերութիւնը:

Ինչպես նաև (և) շաղկապը.— Առանց նաև, և շաղկապների էլ ինչպես շաղկապը հնչերանգային-շարահյուսական որոշ առանձնահատկութիւնների շնորհիվ (հիմնականում տեական դադարից, վերջակետից հետո) կարող է կազմել հավելական կապակցութիւն:

Գնում էր ծանր ու մոլորուն քայլերով և շարունակ շուրջը նայելով: Ինչպես տան նասցե ուռնող օտարական (45,34):

Սակայն այսպիսի հազվադեպ կիրառութիւնները չեն կարող փոխել ինչպես շաղկապի բնույթը: Այն մնում է դարձյալ համեմատութեան շաղկապ և այլ հարց է, որ այդ համեմատութեան շաղկապը երբեմն կարող է գործածվել որպես հավելական կապակցութիւնների միացման միջոց: Իսկ երբ ինչպես-ը հանգես է գալիս նաև, և շաղկապների հետ միասնաբար, արդեն գործ ունենք մի նոր բաղադրյալ շաղկապի հետ, որը թե՛ իմաստով, թե՛ գործառութեամբ հավելական շաղկապ է և որի հիմնական դերը հավելական հարաբերութիւն արտահայտելն է:

Եվ որպես այդպիսին ինչպես նաև (և) շաղկապը կարող է ցույց տալ փաստերի, իրողութիւնների ավելացում, քանակական աճ, սլարզ հավելում:

Նա մենակ մարդ է, զբաղվում է որսորդութեամբ, ինչպես նաև բժշկութեամբ (44,40):

Կանչեց նրանց ետևից հանդիսավոր տեսքն ու կեցվածքը կորցրած, ինչպես նաև վիշտը մոռացած (11,165):

Երբ փաստված են հասունացած սիրո բոլոր նշանները, չեն կարող թաքնված լինել ձայնի նրբերանգներն ու սիրային նոտաները, ինչպես և փոխադարձ հայացքների ենթագիտակցական փնջութիւնները (21,726):

Այս շաղկապը կարող է կապակցել ինչպես նույն նախադասութեան բաղադրիչները, այնպես էլ հանդես գալ վերջակետից հետո, այսինքն կապակցել առանձին նախադասութիւններ:

Նրա պարտքն էլ պարտավորվելն է, ինչպես նաև ճնձվորի պարտքն է սարվորին կարտոֆիլ տանել (22,133):

Դա ինձնից կխլի երեք տարի: Ինչպես և յուրաքանչյուր միջնակարգ դպրոց (21,441):

Բազմազան են այս շաղկապով միացած կապակցությունների իմաստային և շարահյուսական տարբեր պաշտոններով կիրառությունները: Մանրամասների մեջ չխորանալով, ասենք միայն, որ դրանք կարող են արտահայտել պատճառ (կալիս էր իր միայնության, ինչպես նաև անկարողության պատճառով, (Ավ.), նպատակ (Գնալու էր այգիների վերականգնումն ավարտելու, ինչպես նաև ճեկտարները հարստացնելու հարցերը լրջորեն լուծելու, ՍՀ), ձև (Այստեղ ու այնտեղ են վազվզում զրքերի կապոցներով, ինչպես նաև հանդեսների վերջին համարները ձեռններին, 21,489), տեղ (Նրանք եղել են այս կողմերում, ինչպես և այս գյուղում, ԵԵ) և այլն:

Այն էլ, և այն շաղկապները.— ի տարբերություն նախորդների, որոնք արտահայտում են հիմնականում պարզ հավելում, սրանք ունեն իմաստային որոշ առանձնահատկություն: Այս շաղկապները կատարում են ասվածի սահմանափակում, մասնավորում և դրա շնորհիվ սրանցով միացած կապակցությունները հավելական իմաստի հետ միասին ձեռք են բերում սաստկական երանգ: Այսպես.

Հրաշք չէ՞ր միթե, որ մեր մեծ պապիկը մեր տուն եկավ, այն էլ իր դեզ մուռուֆը հետն առած (16,66):

Չլինի՞ մի կծու բան ասի Վալյայի մասին, այն էլ այսօր հասարակության մեջ (14,36):

Անվայել բան է, որ իր տարիքի մարզը կաշվից դուրս գա գեղեցկություն տեսնելու համար, այն էլ կնոջ մեջ (12,485):

Այն էլ, և այն շաղկապների միջոցով կարող է կատարվել ինչպես ողջ հիմնական արտահայտության, այնպես էլ նրա որևէ անդամի ճշգրտում:

Այդ բառը ասվում է զգացմունքների մի ամբողջ աշխարհի մասին, այն էլ ծիծաղով է ասվում (10,77):

Պարտավոր եմ քեզ ասել, որովհետև հարազատ եղբայրդ եմ, այն էլ մեծ եղբայրդ (25,494):

Եվ այդ բոլորից հետո ծայրահեղ թշվառություն, աղքատություն, սև, չոր հաց, և այն ոչ միշտ (24,36):

Այն էլ շաղկապը հավելական հարաբերություն կարող է արտահայտել նաև առանձին նախադասությունների միջև՝ դրվելով վերջակետից հետո:

Միայն մի մարդ է ասել ճշմարտութիւնը: Այն էլ երբ տանջա-
հար էին անում նրան (29,47):

Հիմա լամպը հատուկ պահանջներով են միայն վաճառում,
Այն էլ ոչ անճատ մարդկանց (14,140):

Այն էլ, և այն շաղկապների՝ հավելական կապակցութիւնների
հետ հանդես գալու կիրառական միուս դեպքերը նման են արդեն ուրիշ
շաղկապների վերաբերյալ ասված կիրառութիւններին, ուստի և հարկ
չկա ավելի մանրամասնորեն կանգ առնելու դրանց վրա, մնում է ավել-
լացնել, որ այս շաղկապները թե՛ իմաստով, թե՛ գործածութեամբ
նույնն են, կարելի է ասել՝ նույն շաղկապի երկու տարբերակներն են,
միայն այն էլ-ը ավելի ժողովրդախոսակցական բնույթ ունի և հաճա-
խակի է հանդիպում, իսկ և այն-ը՝ գրքային է ու համեմատաբար քիչ կի-
րառութիւններ ունի:

Թերևս հարադրական հավելական շաղկապների շարքին պետք է
դասել նաև բայց և, սակայն և, կամ էլ, և կամ, բայց նաև ու մի քանի
այլ շաղկապներ:

* * *

Հարադրական կազմութեամբ հավելական շաղկապների մեջ, ինչ-
պես արդեն ասվել է, առանձնանում են ղուգադրական շաղկապները:
Սրանք ունեն իրենց իմաստային-կիրառական յուրահատկութիւնները:
Այսպես, եթե միուս բաղադրյալ հավելական շաղկապները որպես կա-
պակցման միջոցներ կարող են հանդես գալ և միևնույն նախադասու-
թյան ներսում, և առանձին, ինքնուրույն նախադասութիւնների միջև,
ապա ղուգադրական հավելական շաղկապների գլխավոր կիրառութիւնը
միևնույն նախադասութեան տարբեր եզրերը կապակցելն է, այսինքն
դրանք գերազանցապես գործածվում են նույն նախադասութեան ներ-
սում:

Ղուգադրական հավելական շաղկապներն են ոչ միայն... այլև,
ինչպես... այնպես էլ (և) շաղկապները: Այս երկու հիմնական շաղ-
կապները միմյանցից որոշակիորեն տարբերվում են հենց հավելում
արտահայտելու տեսակետից էլ: Սրանցից առաջինը հավելական իմաս-
տի հետ միասին ցույց է տալիս նաև սաստկացում, առանձնացում, իսկ
երկրորդն արտահայտում է սովորական հավելում:

Ոչ միայն... այլև շաղկապը.— Սրանով միացած կապակցութեան
երկրորդ եզրն ավելի շեշտված է լինում, հատուկ ընդգծված, որը և նը-
րան ավելի մեծ կարևորութիւն ու նշանակութիւն է հաղորդում:

Նա ոչ միայն արթուն, այլև խիստ անճանգիստ էր (19,115): Ձմե-
ռը ոչ միայն մեզ է ահաբեկել, այլև վայրի աղավնիներին (16,121):

Մեր լորենին, ժայռը ոչ միայն մեր առաջին անաղարտ զգաց-
մունքների վկաներն էին, այլև զգացմունքի ոգևորիչները (39,2,75):

Երբեմն այս շաղկապն իր երկրորդ եզրով կարող է միանալ սաստ-
կական նույնիսկ եղ. բառին և այդ դեպքում հավելված փաստերն ու ի-
րողությունները դառնում են գերկարևոր, իբրև անսպասելի, բարձրա-
գույն աստիճան:

Ասում էին, թե կալվածքում գիտե ոչ միայն յուրաքանչյուր խոտը,
այլև նույնիսկ խոտի բարձրությունը (21,404):

Ոչ միայն շեմ ընկալում նրա ասածները, այլև նույնիսկ մոռացել եմ
ներա անունը (14,38):

Ոչ միայն... այլև զուգադրական շաղկապը կարող է հանդես գալ
նաև այլ տարբերակներով: Շատ է տարածված ոչ միայն... այլ նաև
տարբերակը:

Ձեր կյանքը, գործը դարձրեք այնպիսին, որ ոչ միայն մարդիկ
ձեզ մատնացույց անեն, այլ նաև ձեր ուժը, օրինակը շատերի համար
դառնա նպատակ (22):

Այդ միջոցները ոչ միայն բաղմամբիվ են, այլ նաև բազմազան
(28,70):

Ոչ միայն շեր լսի ինձ, այլ նաև կարող էր վիրավորանք հասցնել
միջամտությանն համար (24,74):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, ոչ միայն... այլ նաև-ը
թե՛ գործածությամբ, թե՛ նշանակությամբ նույնական է ոչ միայն...
այլև-ի հետ, միայն այն տարբերությամբ, որ հավելական-սաստկա-
կան իմաստն ավելի մեղմ է արտահայտում: Թերևս այդ հարցում էլ դեր
է խաղում այն հանգամանքը, որ այլև-ը զուտ հավելական շաղկապ է,
իսկ այլ նաև-ը հավելական իմաստի հետ պահպանում է ներհակական
նշանակությունը:

Ի դեպ, ներհակական հարաբերության և հավելական իմաստի հա-
մատեղ գործածությունն ավելի ակնառու է ոչ միայն... այլ շաղկապի
դեպքում:

Աստու կողմից իրեն շնորհված ամեն բան տրված է ոչ միայն
իրեն, այլ իր միջոցով՝ ողջ մարդկությանը (21,487):

Օրիորդը ոչ միայն գեղեցիկ հայերեն էր խոսում, այլ բավական
մշակված լեզվով կարողանում էր գրել և բարգմանել (13,324):

Ես զոհել եմ քեզ, սիրելի Ալմաստ, ոչ միայն իմ սիրտը, այլ իմ
կյանքը և իմ ձեռքը (13,487):

Բերված նախադասություններում բաղադրիչների միջև նկատելի է
ներհակական հարաբերությունը, որը պայմանավորված է այլ ներհա-
կական շաղկապի արտահայտած իմաստով: Մյուս կողմից էլ ոչ մի-

այն-ի և նախադասութիւնների ընդհանուր իմաստի շնորհիւ առկա է նաև հավելական հարաբերութիւնը, որը քերականորեն ամբողջական դրսևորում չի ստացել: Կարծես թե պարզապես զեղչված է ոչ միայն... այլ նաև շաղկապի երկրորդ՝ հավելում արտահայտող եզրը (նաև) ու մնացել է միայն ներհակական այլ շաղկապը, այդ պատճառով էլ նախադասութիւնների բաղադրիչների հարաբերութիւնը երկակի բնույթ է ստացել: Ասվածն ավելի համոզիչ կլինի, եթե վերականգնենք ենթադրվող զեղչված եզրը:

Հմտ. Ես զոհել եմ քեզ, սիրելի Ամաստ, ոչ միայն իմ սիրտը, այլ նաև իմ կյանքը...

Նույն ձևով բաղադրիչների միջև երկակի հարաբերութիւն է դիտվում նաև, երբ նրանք կապակցված են լինում ոչ քե... այլև շաղկապով:

Նա ոչ թե հորը, այլև մի ափլուրի անգամ չէր կարող սպանել (2,146):

Ես պատրաստ եմ համբուրել ոչ թե ձեր ձեռքը, այլև ձեր հոգաթափերը (13, 315):

Ինչպես դժվար չէ նկատել, եթե ոչ միայն... այլ-ի դեպքում ընդհանուր կառուցվածքը հավելական է և ներհակական հարաբերութիւնը դրսևորվում է պարզապես զուգադրական շաղկապի հավելում արտահայտող եզրի՝ նաև-ի զեղչման պատճառով, ապա ոչ քե... այլև-ի դեպքում ընդհանուր կառուցվածքը ներհակական է և հավելական հարաբերութիւնը դրսևորվում է պարզապես հակադրութիւն արտահայտող զուգադրական շաղկապի երկրորդ եզրը (այլ) հավելում արտահայտող շաղկապով (այլև) փոխանակվելու պատճառով:

Ոչ միայն... այլև հավելական զուգադրական շաղկապը կարող է ունենալ նաև այլ տարբերակներ: Դրանք առաջանում են շնորհիւ այն բանի, որ զուգադրական շաղկապի երկրորդ եզրը կամ զեղչվում է, կամ էլ փոխարինվում է հավելում արտահայտող որևէ այլ շաղկապով: Այս ճանապարհով մի դեպքում ստացվում է ոչ միայն... և տարբերակը.

Յուրաքանչյուր մարդու մաղթում է քաջաձողջութիւն, եվ ոչ միայն մարդուն. նույնը նա ցանկանում է և թռչունին, և ամպերին, և անձրևին, և հողին (ԳԹ):

Մի դեպքում կարող է ստացվել ոչ միայն... նաև տարբերակը.

Նա այստեղից տեսել է ոչ միայն Կարմրավորը, ծիրանավորը. ինձ թվում է նաև տեսել է նաև շաա քան (7,202):

Մի այլ դեպքում գործ ենք ունենում ոչ միայն... էլ տարբերակի հետ.

Ոչ միայն հորս դրությունն է, որ նրան տանջում է. Գրիգորի դուրսումն էլ պակաս մտատանջության առարկա չէ (24,31):

Իհարկե, թվարկած տարբերակների մասին չի կարելի խոսել որպես հաստատուն, կուռ կառուցվածքի զուգադրական շաղկապների: Դրանք ավելի շուտ շաղկապների ազատ զուգորդումներ են, ազատ կապակցություններ:

Սակայն հենց այս հանգամանքն էլ (այսինքն զուգադրական շաղկապի երկրորդ եզրի զեղչումը կամ այլ շաղկապով փոխարինումը) հնարավորություն է տալիս միացնելու ոչ միայն նույն նախադասության բաղադրիչները, այլև կապակցելու առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ:

Աննետայի համար ծանր էր ոչ միայն Սիլվիայից բաժանվելը՝ նա կապվել էր փոքրիկ Օդետային (10,388):

Եվրոպացիների հարստանալու անզուսպ ձգտումը խլեց հարյուր հազարավոր կոնգոցիների ոչ միայն ձեռքերը, Բնակչության ավելի քան կեսը դատապարտվեց ոչնչացման (523,222):

Ոչ միայն լավ օրինակն է ազդեցություն գործում, վատ օրինակն էլ է ազդում (13,123):

Բայց այսպիսի կիրառությունները, ինչքան էլ շատ լինեն դրանք, չեն ժխտում այն փաստը, որ ոչ միայն... այլև զուգադրական շաղկապը հիմնականում հանդես է գալիս նույն նախադասության կազմում և կապակցում նրա բաղադրիչները, քանի որ դրանք ոչ թե անմիջաբար ոչ միայն... այլև-ին, այլ դրա մոտավոր տարբերակներին վերաբերող կիրառություններ են:

Ինչպես... այնպես էլ շաղկապը.— Հավելում արտահայտող մյուս հիմնական շաղկապն է: Սրանով միացած կապակցությունները ցույց են տալիս փաստերի, իրողությունների սովորական հավելում:

Ինչպես մատաղ աղջիկը ռզվում է սիբեկանին, այնպես էլ վարդը իր շրթներն է բանում առավոտյան հովիկին (26,72):

Ինչպես ալիքների ոչ մի ափակոծում չի կարող պղտորել ծովի ջրերի նույնիսկ չնչին մասը, այնպես էլ Մարիաննայի հագում չէր կարող անէանալ սեռը (4,42):

Ինչպես արծիվն էր ճախրում բարձր եթերում, այնպես էլ Ժիրայրն էր հախրում երևակայության ոլորտում (36,9):

Այս շաղկապին միանգամայն համարժեք է ինչպես... այնպես և շաղկապը, այն տարբերությամբ միայն, որ վերջինս հատուկ չէ ժողովրդագիտական կցական լեզվին, գրքային բնույթ ունի և կարելի է ասել՝ նախորդի գրքային տարբերակն է:

Փողոցները զարմանալիորեն հարմար էին ինչպես սիրային, այնպես և ոճային գործերի համար (30,22):

Ուրեմն ինչպես այս կատվի, այնպես էլ իր աղջկա ճեռ ինքը ոչ մի առնչություն չունի (12,55):

Ինչպես... այնպես էլ շաղկապն ունի մի շարք տարբերակներ, որոնք առաջանում են մի կողմից ինչպես, այնպես բառերը համանման այլ բառերով փոխանակվելու, մյուս կողմից և, էլ, հավելական շաղկապների հետ առանձին-առանձին զուգորդվելու շնորհիվ: Այդպիսի տարբերակ է ինչպես... նույնպես էլ (և) շաղկապը:

Ինչպես տունն է հաստատ կառուցվում քար քարի վրա գրվելով, նույնպես էլ աղան կայուն բնավորություն ձեռք բերեց (28):

Շատ է տարածված նաև ինչպես... այդպես էլ (և) տարբերակը, ինչպես երկինքն է մաքրվում սև թուխպերից, այդպես և տխրությունն ու մոռացությունը տեղի տվեցին (39,9,75):

Ինչպես որ ծովին ծածկոց, երկնքին սյուն շես գտնի, այդպես էլ աշխարհում առանց ցավի մարդ չես գտնի (16,50):

Երբեմն զուգադրական շաղկապի երկրորդ եզրի այնպես, այդպես, նույնպես բառերի զեղչումով մի դեպքում ստացվում է ինչպես... էլ տարբերակը:

Ինչպես ամեն մի իրեն հարգող գերդաստան, ֆուրայթներն էլ ունեին ներքին մի շուկա (12,73):

Մի այլ դեպքում առաջանում է ինչպես... և տարբերակը:

Ինչպես Տավրոսի շատ մասերում, Հոսնուտ գյուղի շրջակայքում ևս երկաթահանքի շատ պաշարներ կային (34,38):

Ինչպես շատ լոնդոնցիների, Սոմզի համար ևս անթերիությունը սեփական մաշկի նման հարսւզաա մի բան էր (12,92):

Պետք է ավելացնել նաև, որ եթե ոչ միայն... այլև շաղկապի որոշ տարբերակներ կարող են կապակցել առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ, ապա ինչպես... այնպես էլ շաղկապն իր բոլոր տարբերակներով բացառապես հանդես է գալիս նույն նախադասության կազմում՝ որպես բաղադրիչների կապակցման միջոց:

* * *

Մինչև այժմ քննվեցին զուտ հավելական շաղկապները, որոնց հիմնական գործառույթունը լեզվում հավելական հարաբերություն արտահայտելն է: Սակայն, ինչպես արդեն ասվել է, հավելական հարաբերությունը կարող է դրսևորվել նաև լեզվական այլ միջոցներով: Որո՞նք են դրանք և ինչպե՞ս են հանդես գալիս որպես հավելական կապակցությունների միացման միջոցներ:

Ամենից առաջ պետք է առանձնացնել շաղկապական այն կապակցությունները, որոնք զուտ հավելական շաղկապներ չեն, բայց ունեն

հավելական շաղկապի արժեք և ազատորեն գործածվում են այդ նշանակությամբ:

Դրանց շարքին պետք է դասել ինչքան (որքան)... այնքան (նույնքան) էլ (և) շաղկապային կապակցությունն իր տարբերակներով: Եթե ինչքան (որքան)... այնքան (նույնքան) շաղկապային արժեք ունեցող զուգագրությունը չի դրսևորում հավելական հարաբերություն, ապա դրան միացած և, էլ, ևս հավելական շաղկապների պատճառով այն ձեռք է բերում հավելական իմաստ՝ նմանվելով ինչպես... նույնպես էլ շաղկապին: Օրինակներ.

Դու որքան գեղեցիկ ես իմ կարծիքով, այնքան ևս խելացի աղջիկ պիտի լինես (13,523):

Բուսեն ծանր էր, անշուշտ, որքան նրա, նույնքան և ինձ համար (24,113):

Ինչքան ձեր բարեկամն եմ, նույնքան էլ Օդետի (6,43):

Բերված օրինակներում չափ ու քանակի տեսակետից համեմատության երանգին զուգակցվել է նաև հավելական նշանակությունը՝ շնորհիվ ևս, էլ, և հավելական շաղկապների:

Նոր փաստերի, իրողությունների հավելում կարող է կատարվել նաև ապա և հարադրությամբ, որը գործառությամբ շատ նման է նաև շաղկապին, բայց հավելական իմաստի հետ միասին այն ցույց է տալիս հաջորդականություն: Ինչպես.

Շահին ու պալատականներին զարմացրել էին ոչ միայն աշուղներն ու նվագաժողովները, այլև Մելիք Խաթայելը իր փայլուն հառերով, որ խելով էին ու համարձակ: Ապա և իր պարերով, սրամտություներով, վարակիչ ծիծաղով... (19,191):

...Սրբապղծություններ, ավարառություններ, ճնշումներ: Ապա և գանակածություններ, սպանություններ, գերեվարություն և նման ամեն տեսակի բաներ (19,112):

Ինչպես տեսնում ենք, ապա և-ով միանում են այնպիսի փաստեր, որոնք իրենց կարևորությամբ դիջում են նախորդ մասում ասվածին: Դրանք հավելվում են որպես լրացուցիչ տեղեկություններ:

Ընդ (ըստ) որում շաղկապի միջոցով կատարվում է հավելում՝ ճշգրտումով, ասվածի վերաբերյալ որևէ նոր մանրամասնի, տվյալի հաղորդումով:

Ոչ մի պատանի չի ստացել այդքան արտասովոր կրթություն. ընդ որում այդ գործն ինքն էր անձամբ ղեկավարում (21,443):

Դա իր սեփական խոզի միսն է, ըստ որում տանը ապխտած միսը (21,386):

Սկսվեց զրույցը: Ընդ որում զրույցն ստիպված շարունակում էր միայն ինքը (10,339):

Այս շարքում պետք է դնել նաև համ էլ շաղկապը, որը ժողովրդա-
խոսակցական լեզվում շատ տարածված է որպես հավելական կապակ-
ցությունների միացման միջոց և ճակատն ակադեմիկներով գործած-
վում է նաև գրական լեզվում:

Վիրավորված ոտքը սաստիկ ցավում է, համ էլ հեռվից երևում է
(39,1,76):

Գիշերը, ցրտին շատ չես վաստակի: Համ էլ ձեռքդ ընկածը սառցա-
կալած է լինում, ուտելու համար անպետք (40,8,75):

Թվարկումների ժամանակ Համ էլ շաղկապով սովորաբար միանում
է թվարկվող վերջին բաղադրիչը:

Համ քամի չի լինի, այ բալամ, համ շրից նեղություն չենք կրի, համ
էլ ավաճից հեռու չենք (42,120):

Եկա այնպիսի մի սենյակ, որ համ հեռու էր ուսումնարանից, համ
աղմկալի տեղ, համ էլ ոչ թեյ, ոչ հաշ խոստացան (24,72):

Վերը նշված շաղկապները թերևս պետք է դասել հավելական շաղ-
կապների շարքը, քանի որ ներկա դրությամբ, եթե դեռևս դրանք լիար-
ժեք հավելական շաղկապներ էլ չեն, ապա կիրառությամբ ու իմաստով
միանգամայն մոտենում են նրանց:

* * *

Շաղկապներից բացի հավելական կապակցությունների միացման
միջոցի դեր կարող են կատարել նաև այլ խոսքի մասերը: Օրինակներ.

Աշունը մեզ մոտ սքանչելի է: Սփանջելի իր գույներով, բերքով,
շոայլությամբ (ՄՀ):

Մեծ, թե փոքր գիրք էին կարգում: Կարգում էին լարված ու կենտ-
րոնացած (11,294):

Առաջին օրինակում կապակցման միջոց է ածականը, երկրորդում՝
բայը: Սակայն ինչպես նկատվում է, այստեղ մեծ դեր է խաղում կերկ-
նությունը: Իսկ կրկնությամբ հավելական կապակցություններ կարող են
կազմել գրեթե բոլոր խոսքի մասերը և այդպիսի կիրառությունների մա-
սին հարկ չկա մանրամասն խոսելու: Մեզ հետաքրքրում են այնպիսի
խոսքի մասերն ու լեզվական միջոցները, որոնք հավելական կապակ-
ցություն են կազմում առանց կրկնության և առանձին վերցրած էլ ունեն
հավելում, ճշգրտում կատարելու հատկություն:

Այս առումով նախ պետք է առանձնացնել որոշ դերանուններ:
Դրանցից ամենաակտիվը ռո հարաբերական դերանունն է, որն ինչպես
ուղիղ, այնպես էլ թեքված ձևերով հանդես է գալիս հավելական կա-
պակցությունների հետ:

Տխուր էր Արփենը, որից ավելի գեղեցիկ էր երևում (14,53),

Ընկեր լիտենանտ շի մնացել, մնացել է մի մարդ, որ գետինն է մտնում, Ուրի աղջիկը գնում է երաժշտական դպրոց: Ուրի տղան շախմատ է ուսումնասիրում (22,61),

Ով, ովքեր հարաբերական դերանունները նույնպես կարող են գործածվել որպես հավելական կապակցությունների միացման միջոցներ:

Հանցագործներ ենք... Բոլորս... Ովքեր վայելում են երկարատև երիտասարդության հմայֆները (3,49),

Հավելական կապակցությունների հետ հաճախ են հանդիպում նաև որոշ ցուցական դերանուններ (դա, այդպես և այլն), Օրինակներ.

Դյուրեն մենակ գնաց ներս. այդպես էր կարգադրել հրամանատարը (17,103),

Սի հոգի միայն տխուր էր այդ տան մեջ. դա էր օրիորդ Հովիսիմեն (13,549),

Այս շարքում պիտի դասել նաև որպես-ի հավելական իմաստով կիրառությունները:

Ցից ես հանում ամեն գյուղից տաս հոգի, Զոկել պետք է: Որպես պատիժ, որ խրատվեմ (19,69),

Բնակիչներին շենքից հանում են, Որպես նախազգուշական միջոց (35,315),

Ժամանակակից հայերենում բավական շատ են և որոշ մակրայական ձևերով ու եղանակավորող բառերով միացած հավելական կապակցությունները: Որպես միացման միջոց կարող է հանդես գալ նույնիսկ-ը, որը-խոսքին տալիս է որոշակի շեշտվածություն, սաստկական երանգ:

Մեր կոմիտեն բողոքի բաղում հեռագրեր է ստացել, նույնիսկ հայտ-ի պետական գործիչներից (11,300),

Որքան երջանկություն և ուրախություն կար այդ կնոջ ձայնի մեջ, աչքերում, նույնիսկ այտերը ողողող արցունքի շիթերում (4,38),

Անգամ, մինչև անգամ ձևերը նույնպես արտահայտում են սահմանափակում, առանձնացում: Դրանցով միացած կապակցություններն ունենում են անսպասելիության, անհավատալիության նշանակություն:

Ահաբեկել էր բազմաթիվ միջոցներով, Մինչև անգամ կյանքին վերջ տալու հայտարարությամբ (39,12,74),

Ոչ մի վերքի հետք, Մինչև անգամ հանկոտուժ չկար (2,170): Պառկած էի շորերով. անգամ կոշիկներս հագիս էր (24,88),

Որոշ միջանկյալ բառեր նույնպես, գործածվելով հավելական կապակցությունների հետ, հանդես են գալիս որպես դրանց միացման միջոցներ: Ինչպես.

Մի սենյակ լիքը երաժշտություն էր, Իմարկե, նաև հայկական (7,79),

Ակնհայտ է դառնում սուր միտքը, հատող լեզուն, Ի միջի այլոց, հումորով շաղախված ու մատուցված (38,11,74):

Հենց այստեղից էլ՝ Նադիմից, գազը հասավ Մոսկվա, Անշուշտ, ոչ անմիջապես ֆաղափից (40,9,75):

Երբեմն որպես միջանկյալ բառ հանդես է գալիս ասեմք բայաձևը՝ կատարելով միացման միջոցի դեր:

Դու թատերական նկարիչ չես, գու դերասան ես: Ասեմք, մենակ դու չէ, քո հայրն էլ է դերասան, մայրն էլ... (ԳԹ):

Կարենին էլ երեկ չեմ տեսնի: Ասեմք, սրբագրիչ է, աշխատում է տպարանում, կգնամ, կգտնեմ (7,40):

Այստեղ պետք է խոսել նաև ի դեպ, հա բառերով հավելական կապակցությունների մասին: Ընդ որում, ի դեպ-ի միջոցով հաղորդվում է որևէ նոր մանրամասն, լրացուցիչ տեղեկություն, կատարվում է ասվածի ճշգրտում:

Կորուկենկոն կարդում է երիտասարդ Գորկու ձեռագիրը: Ի դեպ, դեռևս ոչ թե Գորկու, այլ անհայտ Ալեքսեյ Պեշկովի (29,88):

Իսկ հա-ով միանալու դեպքում կապակցության մեջ առկա է լինում նաև հանկարծակիության, անսպասելիության գաղափարը:

Մնացածների համար գլուխ չեն ցավացնում: Հա, մեր գեղականի խաւյաթն էլ կտրվի... (36,17):

Այսպես, ուրեմն, ի՞նչ էի պատմում... Հա, կնկաւ մասին (40,9,75):

Բառերի մի շարք ազատ կապակցություններ նունյպես հանդես են գալիս որպես միացման միջոցներ: Ինչպես.

Տեսավ նկարը: Ավելի ճիշտ տեսավ ինքն իրեն, երբ 14 էր (3,73):

Զէինք շտապում: Ավելի շուտ ընկերս չէր շտապում (40,9,75):

Ինչ ուզում է լինի, թեկուզ չընդունվեմ: Ծիշտն ասած, թվում է, որ կընդունվեմ (7,36):

Այս կարգի կապակցություններն ամենից առաջ ունեն ճշգրտելու, մասնավորում կատարելու հատկություն:

Հավելական պետք է համարել նաև բաղադրիչների այնպիսի կապակցումը, որն իրականացվում է՝ մի բան բառամիացությամբ, որը մի կողմից ամբողջացնում է նախորդ ասվածը, ձևականորեն փոխարինում նրան, մյուս կողմից հանդես է գալիս որպես հաջորդ եզրը միացնելու միջոց:

Երբեմն էդիտն ընկերակցում էր ինձ, մի բան, որ մեծապես բարձրացնում էր հեղինակությունս կանանց մոտ (32,197):

Միայն տարեթվերն են ճշգրիտ, մի բան, որ բալորովին էլ կարեւոր չէ: Նվ, անշուշտ՝ դարը, մի բան, որ շատ կարեւոր է (11,6):

ինչպես տեսնում ենք, շաղկապավոր հավելական կապակցությունները ոչ միայն լայնորեն են տարածված ժամանակակից հայոց լեզվում, այլև բազմազան ու բազմաբնույթ են իրենց արտահայտած հարաբերություններով, ունեն հարուստ կիրառություն ու տարբեր դրսևորումներ:

Բազմազան են նաև դրանց միացման միջոցները: Որպես այդպիսիք կարող են հանդես գալ թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական, թե՛ զուտ հավելական շաղկապները, ինչպես նաև լեզվաքերականական մի շարք այլ միջոցներ:

Իհարկե, դիտարկված կիրառությունները չեն սպառում շաղկապավոր հավելական կապակցությունների և նրանց միացման միջոցների ողջ բազմազանությունը: Սակայն բերված փաստերն էլ բավական են ժամանակակից հայերենում շաղկապավոր հավելական կապակցությունների գործուն լինելը հաստատելու համար:

Գ. Հավելական կապակցությունների դասակարգումն ըստ շարաճյուսական պաշտոնի

Այս սկզբունքով հավելական կապակցությունները դասակարգելիս հաշվի է առնվում դրանց կատարած շարահյուսական պաշտոնը ընդհանուր կառույցում, այսինքն այն հանգամանքը, թե հավելվող կապակցությունը ենթակա է, ստորոգյալ, թե երկրորդական որևէ անդամ, անկախ նրանից՝ այն արտահայտված է բառով, բառակապակցությամբ, թե ամբողջական նախադասությամբ: Բացի այդ, դրանց պաշտոնը որոշելու համար նկատի է առնվում հիմնականում դրանց բնութագրական մասը:

Ըստ այդմ էլ կարելի է առանձնացնել երկու հիմնական տեսակ.

1. հավելական կապակցություններ, որոնք գլխավոր անդամի դեր են կատարում (ենթակայի կամ ստորոգյալի),

2. հավելական կապակցություններ, որոնք հանդես են գալիս երկրորդական անդամի պաշտոնով (խնդիր, պարագա, որոշիչ և այլն):

Նախ քննենք գլխավոր անդամների շարահյուսական դեր կատարող հավելական կապակցությունները:

Ենթակա հավելական կապակցություն.— Հավելվող մասում կարող է արտահայտված լինել միայն ենթական:

Բաժակաճառ ուզում էին ասել ամենքը, նույնիսկ՝ կանայք (7,250), Գորիսեցիք էլ էին մատաղ անում, մինչև անգամ Լալազարանց Հերսելյան (20,185):

Երբեմն ենթակայի հետ միասին լինում են նաև նրա լրացումները: Սով ու սարսափ տեսած մարդկանց աչքերի մեջ երջանկություն կար. բայց և խոր հոգնածություն (32,85):

Նապաստակի միսը կերան ոչ միայն Արմենը, ոչ միայն հաշվապահը, այլև գազանանոցի բոլոր գազանները (11,223):

Կար մի կարոտ միայն:

Եվ անաբառ մի սիրտ: Եվ մի ուղեղ՝

Դեռ անապակ, դեռ ջինջ, դեռ մաքուր (37,124):

Բազմակի ենթակաների տարանջատումը, առանձնացումը հաճախ դառնում է ենթակա հավելական կապակցության առաջացման պատճառ:

Հպարտությունը թույլ չէր տալիս նրան այդ անելու, եվ անվիճելի իրավացիությունը (10,80):

Անտառում արջեր կան, վարազներ էլ, բորենիներ էլ (14,45):

Դեմքի վրա պարզորոշ նկատվում էր դժգոհությունը: Նույնիսկ վրդավունքի արտահայտությունը (39,12,74):

Համեմատաբար քիչ են այնպիսի կիրառությունները, երբ հավելվող կապակցությունը դրսևորվում է նախորդ մասի հիմնական, չարտահայտված ենթակայով: Նման դեպքերում միացող մասը իմաստային մեծ շեշտվածություն է ստանում և վերականգնում ու ձևավորում է նախորդ արտահայտությունը ինչպես բառական, այնպես էլ քերականական ամբողջականացման տեսանկյունից:

Ակամա ոտքի կանգնեցին: Եվ պաշտպանողները, և՛ չպաշտպանողները (39,7,74):

Ստորագյալ հավելական կապակցություն.— Ժամանակակից հայերենում սրանք ավելի հաճախ են հանդիպում, քան ենթակա հավելական կապակցությունները: Սրանք նույնպես կարող են կազմված լինել միայն ստորոգյալից:

Կախվել էր իշխանի գոտուց ու ճոճվում էր: Ու շողում, շողշողում էր (22,34):

Այսօր նա գտնվում էր անծանոթ թաղամասում: Մտազբաղ էլ էր (35,253):

Նա իմ տատը չէր: Ազգական էլ չէր (4,81):

Ստորոգյալի հետ միասին հաճախ կարող են հանդես գալ նաև նրա լրացումները:

Եվ մարդ ուզում էր անառակ ու գեղեցիկ լինելու, հաբեր ու ծիծաղեր: Ձեռքերը կոճեքիճ կանքած ծաղեր (22,148):

Մեր նախագահը շատ է ծերացել արդեն, չեմ կարողանում նրան բան հասկացնել: Եվ այնքան էլ կամակոր է (12,205):

Հավելվող կապակցությունը կարող է արտահայտվել նաև բազմակի ստորոգյալներով:

Շատ մտախոհ էր, շատ: Եվ մոռյալ էր, բարկացած (17,150):

Նազիկը հալաւ կաթնակեր, խոնարհ, նամուսով հարս կլինի: Եվ սիրուն է: Խնչն է պակաս: Եվ աշխատասեր է (42,71):

Տիրուհիս ոչ միայն շքարկացավ, այլև կարծես գոն մնաց, մինչև անգամ ինձ շոյեց (30,58):

Ավելացնենք նաև, որ ստորագյալ հավելական կապակցութիւնը կարող է դրսևորվել ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ ստորագյալի միջոցով, որ հավելվող կապակցութեան ստորագյալը իր ժամանակային ձևով կարող է համընկնել հիմնական արտահայտութեան ստորագյալի հետ (այսինքն՝ ցույց տալ միաժամանակութիւն) և կարող է արտահայտվել այլ ժամանակային ձևով (այսինքն՝ ցույց տալ տարժամանակութիւն), հատկութիւններ, որոնք պարզ երևում են վերը բերված օրինակներին:

• • •

Ըստ շարահյուսական պաշտոնի դասակարգումը կատարելիս, ինչպես տեսանք, առանձնանում էին նաև այնպիսի հավելական կապակցութիւնները, որոնք կատարում էին նախադասութեան երկրորդական անգամի դեր: Նախ ասենք, որ այդպիսի կապակցութիւններն անհամեմատ ավելի շատ կիրառութիւններ ունեն և ընդգրկում են գործածութեան ավելի լայն շրջանակներ, քան ենթակա և ստորագյալ հավելական կապակցութիւնները:

Նախադասութեան երկրորդական անգամի պաշտոն կատարող կապակցութիւնները կարող են լինել թե՛ անվանական անգամի լրացում (որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ), թե՛ բայական անգամի լրացում (խնդիր, պարագա):

Խոսենք դրանց մասին:

1. Հավելվող կապակցութիւնը կարող է կատարել որոշչի պաշտոն: Հեծանիվներ էին անցնում: Առանց հեծանվորդների: Դեղին գույնի, երկաթալուծ, ձիգ (11,178):

Հիմա Բեթհովենով էր տարված: Ֆյուրտվոգլերի կատարմամբ (32,186):

Կովի վայրը գետն էր: Հին հաճախարհի տակով անցնող գետը (20,237): Շատ շահասեր մարդ են բոխչկները: մանավանդ հայ բոխչկները (25,177):

Կյանքը դարձավ հավերժական մի փնտրում:

Մութ, անհեթեթ, տաքօրինակ կյանքը մեր (37,14):

2. Հավելվող կապակցութիւնը կարող է լինել հատկացուցիչ:

Եվ արդեն տանն էր: Իրենց տանը: Իրենց օջախում (40,9,75):

Բայց սա էլ արյուն թափել է նշանակում, այն էլ արյունակցի արյուն: Հայրերի արյուն (19,83):

3. Հավելական կապակցությամբ կարող է արտահայտվել նաև բացառությունը:

Կնիկդ ինձ ատելով ատում է, ինձ, կոլեծսկի ռեգիստրատորիս (25,494),

Դրանով արշ սպանե՞լ կլինի,— ասաց Գևորգը՝ դասատուն,— էդ մահակով (22,130),

Ձեզ եմ դիմում, կապուտանցի այրեր, Դիմում եմ ես: Կարճիկ Մաջուս (3,74),

Բերված օրինակներում շատ պարզ երևում է այն տարբերությունը, որ կա սովորական բացահայտչի և հավելական կապակցությամբ արտահայտված բացահայտչի միջև: Սովորական բացահայտիչը դրվում է բացահայտյալից անմիջապես հետո և տրոհվում բութով, մինչդեռ երկրորդ դեպքում բացահայտիչն առանձնացվում է բացահայտյալից, իսկ բացահայտումը կատարվում է հավելական երանգով:

Հմմտ.— Կնիկդ ինձ՝ կոլեծսկի ռեգիստրատորիս, ատում է:

Դրանով՝ էդ մահակով, արշ սպանե՞լ կլինի:

Մասնական բացահայտիչը նույնպես երբեմն առանձնանում է՝ դառնալով հավելում:

Ուղարկեցին մեզ, իբրև անբաժան օգնականների (39,12,74),

Հարձակվեցին ինձ վրա: Ուրպես օրենքի ներկայացուցչի (11,266),

4. Ժամանակակից հայոց լեզվում բավական տարածված են նաև խնդրի պաշտոն կատարող հավելական կապակցությունները: Դրանք մի դեպքում կարող են արտահայտվել ռալի խնդրով:

Ես իմ ուրախություններն ու հույզերն եմ շարում, նաև աբցունքները (7,265),

Արտասուքի այգ շիթերն այրում էին ոչ միայն այտերը, այլև սիրտը, դառնացած ճոգին (4,37),

Անուղղակի խնդրով դրսևորվելու դեպքում հավելվող կապակցությունը կարող է ցույց տալ վերաբերություն (եւ ծածկում եմ գիրքը, մտածում, Տղայի մասին: Եվ մանավանդ՝ հոր, 7,255), միջոց (հանդիսատեսին պետք է գրավել ոչ թե բառերով, այլ հենց պրոցեսով: Մաքեռով, խոհեռով, չարտաճայովածի ամբողջ բովանդակությամբ: 40,8,75), անջատում (Ձանձրացել էր այս ամենից, Այս փաշխուկից ու բամբասաններից: 21,394), հանգում, մատուցում (վերջում պարգևներ հանձնեցին: Նախ աշխատանքի վեժեքաններին, ապա առաջավոր երիտասարդներին: Մեռ.) և այլն:

5. Հավելական կապակցությունները հաճախ են հանդես գալիս նաև որպես պարագաներ: Եվ ինչքան բազմազան են պարագաները, այնքան էլ բազմազան են դրանց պաշտոնը կատարող կապակցությունները թե՛

իրենց բնույթով և թե՛ կիրառությամբ: Ըստ այդմ էլ հավելվող մասը կարող է լինել ձևի պարագա:

Եվ հեկեկաց, Ուրախ ու հուսահատ, երջանիկ ու վշտաբեկ (4,57),
Պարեց, Անվստահ ու անհաւատ: Ձեռքերի ու ոտքերի պատահական շար-
ժումներով (11,281),

Պատրաստ են լուրը քննարկելու: Եվ մեծ սիրով (12,102):

Կարող է լինել ժամանակի պարագա:

Ես արգեն մենակ եմ: Կեսօրից (3,14):

Մրգահյութից նա մի կուս էր արել միայն, այն էլ գրեթե երեք
ժամ առաջ (3,7):

Պարագործաւ է թվում այդ զուգակցությունը, բայց կա, գոյութիւն
ունի: Շուրջ կես դար (38,11,74):

Հավելվող մասը կարող է կատարել նաև տեղի պարագայի պաշտոն,
ես էլ էի ննջել: Հենց նստած տեղս (3,143):

Ի՞նչ խորագիտութիւն կարող էր լինել անմեղ թռչունների սիրային
պայքարում, այն էլ օդում (2,195):

Երբ գնացին թեյի կանչելու այգում չէր: Գոմում էլ չէր (22,157):

Որպես պարագա հանդես եկող հավելական կապակցութիւնը կա-
րող է ցույց տալ նաև միասնութիւն (Ես մի փոքր գործ ունեմ ձեր ըն-
կերող հետ: Ձեզ հետ էլ: 3,43), պայման 0, ինչպիսի հաճույք կստա-
նա... Եթե այլանդակի նրան: Վիրավորի նրա պատիվը: 10,551), նպա-
տակ (Իսկ հիմա ես ձեր աչքերի լույսը կհանեմ, որ դուք ապրեք ու
տանջվեք: Որ խառնակիչները տեսնեն, թե ինչպես եմ խաբարափում:
19,38) և այլն:

Վերը շարադրվածից և բերված օրինակներից պարզորոշ երևում է,
որ ժամանակակից հայերենում հավելական կապակցութիւններն օժտ-
ված են շարահյուսական պաշտոն ստանալու հատկությամբ: Եվ որպես
այդպիսիք, նրանք միանգամայն ազատորեն կարող են կատարել թե՛
նախադասութեան գլխավոր անդամների պաշտոն, և թե՛ հանդես գալ
երկրորդական անդամների պաշտոնով:

Դ. Հավելված: Կազակցութիւնների դասակարգումն ըստ արտահայտած իմաստի
և դրանք շարանջառակա՞ն հաւաքեալութեան

Իմաստային տեսակետից որպես հավելում հանդես գալը, հավելա-
կան հարաբերութիւն արտահայտելը հավելական կապակցութիւնների
իմաստային ընդհանուր հատկանիշն է: Սակայն ըստ արտահայտած
իմաստի և հարաբերութեան դրանց դասակարգումը կատարելիս այս
ընդհանուր առանձնահատկութիւնը պետք է դիտարկել երկու տարբեր
կողմերից:

1. Մի դեպքում պետք է հաշվի առնել այդ հավելման բնույթը. այսինքն՝ թե ինչ է իրենից ներկայացնում հավելվող մասը. այն բովանդակում է լրացուցիչ միտք, փաստ, մանրամասն, կարևոր տեղեկություն է հաղորդվում, թե՞ կատարվում է ասվածի գնահատությունը, արտահայտվում է վերաբերմունք, կատարվում է ընդհանրացում:

Ըստ այս մոտեցման տարբերակվում են.

Ա. Լրացուցիչ միտք, իրողություն, մանրամասն հաղորդող կամ ճշգրտում կատարող հավելական կապակցություններ:

Տե՛ր ես մինչև ի մահ: Հնազա՞նդ ես մինչև ի մահ: Դժբախտության դեպքում, վառձանքի, հիվանդության: Թշվառության ու ձախուրդության: Աղետի ու ախտի (11,108):

Ձենքերը հանձնեցին գաղթող խմբերում գտնվող երիտասարդներին, Տասր մաուզեր (17,87):

Սրանք մեր գորգուղիներն են: Իջևանի արտադրանք (39,1,75):

Բ. Կարևոր տեղեկություններ բովանդակող, կարևոր հանգամանքներ բացահայտող հավելական կապակցություններ:

Կապույտ արևով կալանավորը միայն մի ձգտում ուներ: Եվ աղաւտութունն էր դա (33,151):

Նա մենակ է հիմա: Եվ մենակ է հենց իր մեղքով (3,9):

Հեովից ճանաչում եմ նրան, ճանաչում եմ ֆայլածփից: Ձեռք գտու վրա պահելու սովորությունից (27,10):

Գ. Վերաբերմունք, գնահատություն արտահայտող հավելական կապակցություններ:

Այլևս չէր տնքում, ոչ էլ օրորվում էր, և դա ինձ ուրախացրեց (38,11,74):

Դյուղի վրա իջնում էին այծերի ու ոչխարների հոտերը: Եվ ինչ աշխույժ աղմուկով, ինչպիսի զվարթությամբ (20,131):

Նա կուկեցիոներ էր և խրախճանքի սիրահար: Երկուսն էլ բանկ հանույֆներ (6,75):

Դ. Ընդհանրացում, ամփոփում կատարող հավելական կապակցություններ.

Ես էլ ասում եմ ինչո՞ւ է հնձածներս քիչ: Պավլեն չկա. այ քե ինչու է ֆիշ (22,87):

Գնացել է: Շուռ է եկել ու ղնացել: Սովորական մի բան: Անտաբերություն: Եվ, ինչպես ասում են, դարիս հիվանդություն (40,9,75):

2. Մյուս դեպքում պետք է հաշվի առնել հենց հավելվող մասի իմաստային նշանակությունը և միացող կապակցությունների միջև դրսևորված հարաբերությունը:

Այսպիսի մոտեցմամբ էլ մի կողմից կունենանք համադասություն

կամ ստորադասութիւն արտահայտող հավելական կապակցութիւններու
եւ կհարցնեմ ձեր որպիսութիւնը, նաև ինձ բարի ճիշդաց... (հա-
մադասութիւն), (20,243):

Դժգոհ չեմ: Թեկուզ և կտրվեցիր ընդունելութան ֆենութիւններից
(ստորադասութիւն), (42,66):

Մյուս կողմից էլ կարող ենք առանձնացնել ճամբատութիւն (ինչ-
պես որ խոսում ես, այնպես էլ պիտի գրես, էլի: Ն.), պայման (Բարձ-
րաձայն կկարդաս այն, ինչ ես հիմա կգրեմ: Միայն լսելի ու պարզ:
23,29), պատճառ (Սրճարանը տեղավորված է փողոցի մակերեսին հա-
վասար, և դրանից էլ այստեղից վատ եմ տեսնում ճապարակը: 27,4),
նպատակ (Ստիպված է ինքը գնալու: Որ անձամբ տեսնի: 10,108), ձև
(եւ պատմեց այդ ծերացած կինը: Առանց արցունքների, աչքերում՝ ան-
տարբերութիւն: 4,53), տեղ (Տանը չէր: Գրասենյակում էլ չէր: 12,47),
ժամանակ (Դա էր մեր զբաղմունքը: Ամեն օր: Առավոտից-իրիկուն:
16,71), չափ ու քանակ (եւ ինչքան շատ կոտորեցին: Շատ: Երկու մի-
լիոն: ԳԹ) և այլն ցույց տվող հավելական կապակցութիւններ:

* * *

Այսպիսով, հավելական կապակցութիւնների դասակարգումը կա-
տարվեց ըստ կառուցվածքի, ըստ հիմնական մտքին միանալու միջո-
ցի, ըստ շարահյուսական պաշտոնի, ըստ արտահայտած իմաստի և հա-
րաբերութիւն:

Դասակարգման այս սկզբունքների միշտ անջրպետ չպետք է դնել:
Դրանցից յուրաքանչյուրը բնութագրում է հավելական կապակցութիւն-
ները որեւէ կողմով և ունի ինչպես միայն իրեն հատուկ գծեր, այնպես
էլ մյուս սկզբունքների հետ շփման ընդհանուր եզրեր, ընդհանուր հատ-
կանիչներ:

Հավելական կապակցութիւնների դասակարգումը կատարելիս այս
սկզբունքները կարելի է կիրառել թե առանձին-առանձին, թե միասնա-
բար:

Դասակարգման սկզբունքների այսպիսի քանակութիւնը ընդգրկում
է հավելական կապակցութիւնների միացման ձևերին, դրանց շարա-
հյուսական, կառուցվածքային և իմաստային կողմերին վերաբերող ա-
ռավել ընդհանուր և բնութագրական հատկանիշները, հատկանիշներ,
որոնք բավարար ամբողջութեամբ ներկայացնում են հավելական կա-
պակցութիւններն իրենց բաղմազանութեամբ, ընդհանրութիւններով ու
առանձնահատկութիւններով:

Հավելական կապակցությունների ընդհանուր բնութագրության ժամանակ, ինչպես նաև դասակարգում կատարելիս քննվեցին դրանց իմաստային, քերականական—շարահյուսական առանձնահատկությունները: Սակայն միայն այդ առանձնահատկությունների բացահայտմամբ չի սահմանափակվում հավելական կապակցությունների ուսումնասիրությունը: Առաջանալով նախ ժողովրդախոսակցական լեզվում և աստիճանաբար փոխանցվելով նաև գրական լեզվին, դրանք հանդես են բերել իմաստային, քերականական որոշակի յուրահատկություններ և դրանց հետագա զարգացման ընթացքում հարստացել ու բազմացել են ոչ միայն այս յուրահատկությունները՝ դարձնելով դրանց շարահյուսական միավորների կապակցման գործուն տեսակներ, այլև միաժամանակ դրանք ձեռք են բերել ոճական արժեք, ընդարձակվել են դրանց ոճական հնարավորությունները:

Այն հանգամանքը, որ միևնույն միտքը իմաստային տարբեր նրբերանգներով և տարբեր կառուցվածքով կարող է դրսևորվել՝ միայն իմաստային և քերականական հարց չէ: Դա նաև ոճի հետ է կապված: Այսպես.

Իմ ու քո եղբայրը գնացին քաղաք քննություն հանձնելու:

Իմ ու քո եղբայրը գնացին քաղաք, որ քննություն հանձնեն:

Իմ ու քո եղբայրը գնացին քաղաք: Քննություն հանձնելու:

Անշուշտ, բերված օրինակների տարբերությունը միայն կառուցվածքային, քերականական կողմը չէ և ոչ էլ միայն այն, որ նույն միտքը մի դեպքում արտահայտված է պարզ կամ բարդ նախադասությամբ, իսկ մյուս դեպքում գործ ունենք հավելական հարաբերության հետ: Այստեղ կարևոր է նաև ոճական կողմը, ոճի ընտրությունը:

Ծթն ավելացնենք նաև, որ այս նույն միտքը կարող է արտահայտվել նաև հավելական այլ նրբերանգներով ևս, ինչպես.

Ոչ միայն իմ, այլև քո եղբայրը գնացին քաղաք...

Ինչպես իմ, այնպես էլ քո եղբայրը գնացին քաղաք...

Իմ եղբայրը գնաց քաղաք... Քոնը ևս... և այլն, ապա ավելի պարզ կդառնա, թե հավելական կապակցությունների ուսումնասիրության համար որքան կարևոր են ոչ միայն իմաստային, քերականական, այլև ոճական առանձնահատկությունները, քանի որ շարահյուսական միավորների կապակցման հավելական տեսակը նաև ոճական յուրահատուկ հնարանք է:

Բազմազան են հավելական կապակցությունների ոճական կիրառությունները, հարուստ ու տարատեսակ են դրանց ոճական հնարավորությունները: Դրանց ամբողջական, մանրազնին քննությունը նույնիսկ մի առանձին ուսումնասիրության թեմա կարող է լինել:

— հավելական շաղկապների և կապակցությունների, դրանց տարրեր տեսակների ոճական արժեքները,

— դրանց առաջացման և հարստացման ընթացքը,

— դրանց քննությունը՝ լեզվի զարգացման տարրեր փուլերի հետ կապված,

— այդ շաղկապների ու կապակցությունների ոճական տարրեր հնարքների ու հատկանիշների բացահայտումը ըստ լեզվի գործառական տարրեր ոճերի,

— դրանց կողմից լեզվաոճական ընդհանուր գծերի, օրինաչափությունների և իրենց բնորոշ առանձնահատկությունների դրսևորումները և այլն:— ահա հարցեր, որոնք բավականաչափ առատ նյութ կարող են տրամադրել ուսումնասիրության համար: Սակայն մեր նպատակը տվյալ դեպքում այդպիսի ամբողջական քննություն կատարելը չէ: Մենք մտադիր ենք միայն ընդհանուր գծերով նշել հավելական կապակցություններին հատուկ որոշ ոճական կիրառություններ՝ ելնելով լեզվի զարգացման տարրեր շրջանների և լեզվի գործառական տարրեր ոճերի հետ ունեցած նրանց հարաբերությունից:

Հավելական կապակցությունները հայոց լեզվում հանգես են եկել դեռևս հնագույն ժամանակներից: Այդ մասին են վկայում դեռևս հեթանոսական շրջանի բանահյուսությունից մեզ հասած որոշ նմուշներ, որոնք, ավաղ, այնքան քիչ են: Սակայն դրանցում էլ արդեն առկա են հավելական կապակցություններն՝ իրենց ոճական համապատասխան գործառությամբ:

Մասնավորապես, նկատվում է ոճական կրկնությունների միջոցով նոր փաստերի, տվյալների հավելում:

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր,

Երկնէր և ծովն ծիրանի.

Երկն ի ծովուն ունէր և զկաւմբիկն հեղգնիկ (47,3):

Այդ շրջանի բանահյուսության նմուշներում պարզորոշ երևում է նաև ամենակտիվ ու գործուն շաղկապի՝ և շաղկապի ոճական կրկնությունների միջոցով խոսքի հաշորդական շղթաների կապակցումը, խոսքի զարգացման ընթացքային դրսևորումը:

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն,

Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
Ընկէց ի մէջք օրիորդին ալանաց.

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին... (47,4):

Ժողովրդական ստեղծագործութեան զարգացման հետագա ընթացքում ոչ միայն պահպանվեցին և շաղկապի ու նրանով միացած կապակցությունների նմանատիպ կիրառությունները, այլև ձեռք բերեցին նորանոր հատկանիշներ, և-ի հետ միասին սկսեցին գործածվել նաև հավելական այլ շաղկապներ (էլ, նաև և այլն), ընդարձակվեցին ու հարստացան հավելական կապակցությունների ոճական հնարավորությունները: Եվ հիմքում ունենալով բանավոր խոսակցական լեզուն (իսկ հավելական կապակցություններն ամենից առաջ բանավոր խոսակցական լեզվին հատուկ իրողություններ են), ժողովրդական բանահյուսությունը ծավալվում է սկսած գողթան երգերից ու հնագույն առասպելներից մինչև իր գլուխ-գործոցը՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, սկսած իր հնագույն հեքիաթներից ու զրույցներից մինչև մեր օրերի բանավոր ստեղծագործությունը, որոնցում այնքան շատ են հավելական կապակցությունների ոճական տարատեսակ կիրառությունները:

Այդ տեսակետից հատկապես աչքի են ընկնում շաղկապավոր հավելական կապակցությունները, ուստի նշենք ժողովրդական բանահյուսության մեջ դրանց ոճական գործադրության մի քանի տեսակներ ևս:

Ժողովրդական շատ հեքիաթների, զրույցների ու առակների վերջաբանը արտահայտված է լինում հաճախ հավելական կապակցությամբ, որը հանդես է գալիս որպես ամփոփում, ընդհանուր դատողություն, եզրահանգում, հեքիաթի, զրույցի կամ առակի ամբողջ իմաստից բխող օրյեկտիվ միտք կամ հետևություն:

Դրա վերջն այդ է: Եվ իզուր չի ասված՝ ագան մարդու աչքը մի բուռ ճողը կկշտացնի (9,318): Հարս ու փեսին տանում են իրենց տուն, նորից քեֆ անում, ուրախանում: Դուք էլ ուրախանա՛ք, ձեր մուրազին հասնե՛ք (9,295): Այդպես էլ արին: Ու սա ձեզ խրատ, որ վատ աչքով չնայե՛ք ուրիշի ունեցվածքին (48,132):

Շատ տարածված է նաև հավելական կապակցությունների հաջորդական միացումով խոսքի ջարդանակության իրականացումը, երբ խոսքի յուրաքանչյուր հաջորդ բաղադրիչը ընդհանուր մտքին կապվում է որպես հավելում:

40 շաբաթ բերենք անենք 40 օր,

40 օր էլ բերենք անենք 40 ժամ:

Մի տերտեր էլ կար՝ ասաց.

40 ժամ էլ բերենք անենք հիմա:

Մի վարդապետ էլ կար՝ պահապանիչ ասաց (49,127):

Ինձ մի պարկ ընկույզ տուր, մի պարկ էլ կաղին, էլ ոչինչ, որ մաս-մաս ջարդեմ ուտեմ, հետն էլ պատրաստեմ. այս գիշեր էլ թող խա-նութում քնեմ (48,187):

Ավելացնենք նաև, որ ժողովրդական բանահյուսության մեջ առա-վելապես տարածված են և, համ էլ, մեկ էլ, էլ, էն էլ և այլ շաղկապ-ներով հավելական կապակցությունները: Դա պայմանավորված է նրա-նով, որ այս շաղկապները հատկապես խոսակցական բնույթի են: Օրի-նակներ.

Ես գութանի խոփի զորությունը չգիտեի, համ էլ մայրդ ասաց, ես էլ տվեցի, ես ի՞նչ մեղք ունեմ (48,237): Ունենում է մի տղա, մեկ էլ մի աղջիկ, երկուսն էլ մեկմեկուց անճման, սիրուն (9,205): Սրանց ունե-ցածը մի հավ է լինում, էն էլ էն տեսակ հավ, որ առջևից գնացողին կտցով էր տալիս, ետևից եկողին՝ ֆացով (9,337): Թագավորը շատ գոհ մնաց, մի պարկ էլ ոսկի բաշխեց (48,184):

Անշաղկապ հավելական կապակցությունների ոճական կիրառու-թյունները նույնպես հանդիպում են ժողովրդական բանահյուսության մեջ և բնութագրական են ժողովրդական ստեղծագործությանը: Դրանց մի-ջոցով մի դեպքում կատարվում է գնահատություն, արտահայտվում վե-րաբերմունք, տրվում է որևէ լրացուցիչ բացատրություն:

Տեսնում է մի սիրուն աղջիկ նստած. իսկ և իսկ իր դաճակի վրայի նկարն է, որ կա (9,16): Յոթն օր յոթ գիշեր հարսանիք են անում. ի՞նչ քնի, ի՞նչ ուրախություն, ի՞նչ դավ ու զուռնա (9,254):

Իսկ մի այլ դեպքում հիմնական արտահայտության մեջ նշվում է որևէ գործողություն, տեսողական կամ լսողական որևէ ընկալում, իսկ հավելվող մասով տրվում է այդ ընկալման բովանդակությունը, էություն-ը կամ այդ գործողության հետ կապված որևէ փաստ, հանգամանք:

Դավիթ մտավ էդ քարայր,

Փետ մի զարկեց. մեկ էս փառին, մեկ էն փառին (49,166):

Տղան դնում է, մեկ էլ տեսնի ինչ. մի բարձր տեղ մի լուսի կտոր աղբիկ է կանգնած (9,162):

Գրաբարյան հայերենում ժողովրդական բանահյուսության հնա-գույն նմուշների համեմատությամբ արդեն նկատվում է մեծ տեղաշարժ հավելական կապակցությունների ոճական կիրառությունների հարցում: Ամենից առաջ ընդարձակվում են հավելական շաղկապների սահմաննե-րը, ձևավորվում ու առաջանում են մի շարք նոր հավելական շաղկապ-ներ, ինչպես՝ նաև, այլև, ոչ միայն... այլև, ևս, նույնպես և: Գրաբարում նկատվում է նաև համադասական որոշ շաղկապների գործածությունը հավելական նշանակությամբ (իսկ, բայց, բայց և, կամ): Որոշ ստորա-

դասական շաղկապներ ևս արդեն սկսում են կիրառվել որպես հավելական միավորների կապակցման միջոցներ և դրանցից մի քանիսը նույնիսկ բավական ակտիվ են՝ վասն զի, զի (ուր), մանավանդ, քանզի, քանզի (և), մինչև և այլն:

Միջին հայերենը իր մեջ առավ թե՛ գրաբարին հատուկ հավելական կապակցությունների ոճական որոշ կիրառություններ, և թե՛ հարստացրեց դրանք նոր տարատեսակներով՝ օգտվելով նաև ժամանակի խոսակցական լեզվից: Հավելական հարաբերությունն արդեն դրսևորվում էր ինչպես նոր շաղկապներով (ու, մեկ էլ, այլ նաև, այնպես և, ոչ... ոչ էլ, քե... և քե և այլն), այնպես էլ մի շարք ուրիշ բառերով (բալքի, գոյնա, քանց և այլն):

Սակայն հավելական կապակցությունների գործածության ոլորտների ընդլայնումը, դրանց ոճական ամենատարբեր կիրառությունների բուռն ծաղկումը կապված է XIX դարի կեսերի և հատկապես մեր օրերի հետ, երբ հավելական կապակցությունները ձեռք են բերել բազմազան ու հարուստ ոճական հնարավորություններ ու լայնորեն կիրառվում են լեզվի գործառական բոլոր ոճերում՝ դրսևորելով ոճական բազմապիսի հնարանքներ: Ընդ որում, լեզվի գործառական յուրաքանչյուր ոճի հատուկ են հավելական կապակցությունների տարբեր տեսակները: Դա պայմանավորված է տվյալ ոճի ընդհանուր հատկանիշներով, ուղղվածությամբ և ընդհանուր բնույթով: Այսպես, օրինակ, գիտական, պաշտոնական-գործնական, հրապարակախոսական ոճերին առանձնապես բնորոշ են նույնպես և, նմանապես և, ոչ միայն... այլև, ինչպես... այնպես էլ, ինչպես նաև և այլ շաղկապներով հավելական կապակցությունները, իսկ խոսակցական ոճում ավելի շատ են տարածված և, ուր, բայց և, մեկ էլ, էլ և այլ շաղկապներով հավելական կապակցությունները:

Մի կողմ թողնելով լեզվի այս տարբեր ոճերում դրանց մանրազնին քննությունը, խոսենք գեղարվեստական ոճին հատուկ հավելական կապակցությունների առավել բնութագրական մի քանի կիրառությունների մասին, որովհետև վերջինս իր մեջ ներառնում է նաև մյուս ոճերին բնորոշ տարբեր: Ամենից առաջ պետք է նշել հավելական կապակցությունների հաջորդական շղթաների մասին, որոնք՝ կազմում են շարահյուսական բարդ, ամբողջական միավոր: Այդ միավորը կարող է ստեղծվել ճամասեռ հավելումների միջոցով, այսինքն՝ նույն շաղկապի հաջորդական կրկնությամբ:

Արարատյան դաշտում

Մուրճ է զնգում ու քար,

Եվ զնգոցը մուրճի նուռ է կորզում քարից,

Եվ ողկույզ է կորզում զնգոցը մուրճի

Եվ տերև է բացում շեկ փոշու տակ... (43,93):

Համասեռ հավելումների հաջորդական շղթա կարող է կազմվել և
ընդհանուր անդամի կրկնությունը:

Գնում է, գնում քարավանն առաջ,
Քարշ տալով իր հետ փոշոտ մի հառաչ,
Քարշ տալով իր հետ փոշոտ մի ծափով,
Փոշոտ մի անեծք,
Փոշոտ մի արև: (43,110),

Նրբեմն էլ այդ ընդհանուր շղթայում թե՛ կրկնվող ընդհանուր ան-
դամը, և թե՛ կրկնվող շաղկապը հանդես են գալիս միասնաբար:

Դու հողածին, դու և աստված,
Դու և հաղթող, դու և պարտված,
Դու անտակ վիհ, դու և բարձունք,
Դու և ժպիտ, դու և արցունք... (41,201),

Հաջորդական հավելումների միջոցով առաջացած շարահյուսական
բարդ միավորը կարող է լինել և անհամասեռ, եթե հավելվող մասերը
միանում են տարրեր շաղկապներով: Ընդ որում, դա լինում է կամ տար-
րեր ստորադասական շաղկապներով:

Ես միայն ենթարկվում եմ նրան, Որովհետև հոգնել եմ: Որպեսզի
հրեշիճ չբարկացնեմ (35,341),

Համաձայնեցի: Մանավանդ որ հոգուս խորքում ուզածս էլ հենց այդ
էր: Միայն թե ուտել, ուտել էր պետք (32,192),

Կամ՝ տարրեր համադասական ու հավելական շաղկապներով:

Սկսում ես կասկածել, իսկ կասկածամտությունը միայն կարող է
խանգարել, նաև շեղ հավատում, ոչ էլ հաշտվում ես (3,341),

Կամ էլ՝ խառը, տարատեսակ շաղկապներով:

Նրբեմն ստիպված ես լինում ընթացքի ժամանակ փոխել պլանները:
Բայց ոչ որոշումները: Որովհետև որոշումները փոխել նշանակում է դա-
վաճաճել սկզբունքին, իսկ այդ սկզբունքը հաստատված է մեկընդմիջտ
(27,87),

Հավելական կապակցությունները կարող են առանձնացնել որևէ
հատկանիշ, շեշտել որևէ մանրամասն, ընդգծել որևէ նոր երևույթ:

Գիտեի, որ սիրում եմ իրար: Սիրում եմ մեծ սիրով: Ինքնամոռաց:
Սիրում եմ կուրորեն (22),

Ես գլորվում եմ, Հերա: Սարի գլխից գլորվում եմ: Ահավոր արա-
գուրամք (11,105),

Դրանց միջոցով կատարվում է մտքի մասնատում կամ մտքի սեղ-
մում, խտացում:

Ամեն ինչ կարող ես սպասել նրանցից, եվ քննություն, և՛ դաժա-

նություն: Երկայսն էլ անկեղծ: Երկուսն էլ միաժամանակ: Բարիք էլ կգործեն, չարիք էլ: Բայց ավելի շատ չարիք (11,14):

Հավելական կապակցությունների օգնությամբ տրվում է որևէ կերպարի կամ պատկերի արտաքին նկարագրություն, ամբողջացում:

Փողոցում դիակներ կային: Արևելյան մի նեղլիկ փողոցում: Անմայք, աննգր փողոց: Եվ հողաշեն տներ, մերկ ծառեր, ամսվամած երկինք: Ու ցուրտ, շատ ցուրտ գետին: Եվ մրսած օդ (17,59):

Դրանք կարող են ծառայել նաև մարդու հոգեկան վիճակի նկարագրությանը, ամենատարբեր նրբերանգներով նրա ապրումների, հուշերի, խոհերի հաղորդմանը:

Հուզված էր: Եվ ոչ միայն ներկայի անսվառի վիճակը, այլև վաղանցուկ երջանկության հուշերն էին տանջում հագին: Ու սիրտն էլ լի էր արցունքներով: Նաև զղջումով: Նաև կոտորածն այլևս չգտնելու դառն կեկիծով (10,203):

Հաջորդաբար հավելվող կապակցությունները խոսքին հաղորդում են լարվածություն, մտքի դինամիկ զարգացում:

Եթե քաշ լինեի, մի գնդակ կարձակեի դանգիս: Եվ դա արագ է կատարվում... Ինչչես հայրդ (35,11):

Ձեղ տեսել եմ: Եվ հաճախ... Ձեր հոր հետ (10,52):

Հավելումների հաջորդական շղթաների շնորհիվ խոսքը ձեռք է բերում որոշակի պիմ:

Եվ քնքշացան նրա աչքերը: Եվ ֆնֆշացան նրա ձայնն ու նիհար, կապտերակ ձեռքերը: Եվ նրա սիրտը ֆնֆշացավ կրծքում (12,118):

Այնքան շատ էին ծիծեռնակները: Եվ այնպես խիտ: Իրար կողքի քառած: Ու բալուն էլ սև (39,1,76):

Չափածո ստեղծագործություններում արդեն այդ երևույթը շատ օրինակալի է ու լայնորեն կիրառելի: Բերենք միայն մեկ օրինակ, ուր բանաստեղծության յուրաքանչյուր հաջորդ քառյակը նախորդին միանում է հավելական հարաբերությամբ:

Եվ մի աշխարհ մնաց այնտեղ՝
Բարդիններով, գետերով,

Լեռներն ի վար ծալ-ծալ իջնող
Անխրական եթերով:

Եվ մնացին ակնաղբյուրներ,
Որ բխում աչ ու ձախից

Ու արծաթե թարթիչներին

Լույս են տանում ու թախիծ:

Եվ կատարներ, յրոնց վրա՝

Ոտքերի տակ ձյուն ու ամպ,

Արշալույսն է միայն կանգնում

Իր բարբարոս մերկությանը:

Եվ լնակներ, որ ծվարած

Կատարներին, վերերում,

Միայն աստծո ու աստղերի

Յուանքից են երերում (51,281):

Առանձնապես արտահայտիչ են կարճ կապակցությունների կամ անդամների աստիճանական հավելումները, որոնք խոսքին տալիս են

ընդհատված արտասանություն, բայց և իմաստային ծանրաբեռնվածություն ու շեշտվածություն:

Գնում էինք Անխոս: Անձայն: Ու անճուն (37,5):

Գնացել—եկել ենք: Պարիսպ է միայն: Ամբողջ լեռնանցքի երկարությամբ: Մինչև սահմանագիծը (34,129):

Սովորական չէր նաև նրանց հագուստը: Եվ ոչ արդիական: Բառերական ու հեփիաթային: Շփեղ ու տոնական (11,189):

Ամենատարբեր կառուցվածքի հավելական կապակցություններ լայնորեն հանդես են գալիս և երկխոսություններում՝ ոճական զանազան գործառություններով²³: Մի դեպքում դրանց միջոցով կատարվում է լրացուցիչ մտքի, փաստի կամ իրողության հաղորդում, արտահայտվում է վերաբերմունք կամ գնահատություն:

— Ես ձեզ սիրում եմ: Դա էլ ինձ բավական է:

— Ես էլ եմ ձեզ սիրում: Եվ դա ինձ բավական չէ (10,19):

— Իսկ փերի բերե՞լ ես:

— Մտքովս չի անցել: Դա էլ մյուս անգամ: Եվ ինչպիսիները (19,189):

Մի այլ դեպքում կարող է կատարվել նախորդ ասվածի ճշգրտում, բացատրություն:

— Երկարածգումից ներում մի քայլ է:

— Մի կնոջ քայլ (35,115):

— Որպիսի՞ առաջարկություն:

— Մի գեղեցիկ առաջարկություն: Սիրել ինձ (13,524):

Երկխոսության մեջ գործածված հավելական կապակցությունը երբեմն կարող է լինել ոչ թե խոսակցի որևէ հարցի անմիջական պատասխանը կամ նրա տվյալ պահին արտահայտած մտքին վերաբերող հաղորդում, այլ խոսողի ընդհատված խոսքի շարունակությունը: Այսպես.

— Նա հոյակապ մարդ է: Շատ լավ երգում է...

— Բայց նա հոյակա՞պ մասնագետ է:

— Նաև բանաստեղծություններ է գրում (Ավ.):

Երկխոսություններում տարածված է նաև այնպիսի հավելական կապակցությունների գործածությունը, որոնք իրենց կառուցվածքով համընկնում են երկրորդական նախադասությունների հետ:

²³ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Դ. Գ. Винокур, О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи, сб. «Исследования по грамматике русского литературного языка», М., 1955, стр. 347—348, 350, 352; М. Л. Михлина, О присоединительных структурах, «Ученые записки Душанбинского гос. пед. института», т. 14, 1956, стр. 115—133.

— Պարետային ժամից հետո հանգիստ կարո՞ղ եմ ման գալ:

— Ինչպես և բոլոր բժիշկները (35,137):

Կամ՝ — Սառույցը հալվեց: Երեկ հաստատեցին մեր առաջարկու-
թյունը:

— Ինչ որ վաղուց պետք է արած լինեին (40,7,75),

Հավելական կապակցությունները կարող են հանգես գալ և որպես
Հոնտուրական հարցում: Այդպիսի կիրառությունները շատ են հատկա-
պես պոեզիայում:

Գող Անտոնիոս, գու գող...

Եվ արդ ի՞նչ է նշում մունետիկը...

Հայաստա՞նս է պարտված, այդ ումի՞ց է պարտված,

եվ նվաճվա՞ծ նաև, և նվաճված ու՞մից... (43,26):

Ինչ-որ մեկի սրտում բացված երգ է կարծես այս կյանքը մի.

Եվ ո՞ւմ համար, էլ ո՞ւմ համար կարոտակեզ երգե ճիմի Սիրտս...
(37,59):

Երբեմն հոնտուրական հարցումն ունենում է նաև իր պատասխանը,
որը կարող է լինել ինչպես հարցական հնչերանգով, այնպես էլ հաստա-
տական տոնով:

Դու արդեն կորած մարգ ես... Եվ ո՞ւմ հետ ես կապել հույսդ: Այդ
թափառաշրջիկների՞ (39,1,76):

Ուներ իր աթոռն ու գրասենյակը, ազատ էր՝ սիրահետելու միայ-
նակ կանանց... Եվ ի՞նչ ես կարծում, ե՞րբ... Երբ ես ու դու հակառակ
արյուն էինք թափում (40,7,75):

Հավելումների նման տեսակները հետաքրքրություն են առաջաց-
նում, ընդգծում են կարևոր պահերը, կենտրոնացնում են ուշադրությունը
դրանց վրա, խոսքին հաղորդում շեշտվածություն ու թափ:

Հավելական կապակցությունները կարող են դրսևորել երգիծական,
կոմիկական երանգներ: Դա տեղի է ունենում, երբ հավելվում են այնպի-
սի հաղորդումներ, որոնք հակադիր են հիմնական արտահայտությունը
կամ ստեղծում են անսպասելի անցում մեկ տոնայնությունից մյուսին:

Երգովի լեզուն և նրա նշանակությունը ուսաց-լեզվի պատմության
մեջ՝ զբոսն ալկադ. Վ. Վինոգրադովը նշում է, որ Գողը հավելում է
իմաստով միմյանցից հեռու այնպիսի բառեր և ֆրազներ, որոնք այդպի-
սի հանկարծակի մերձեցմամբ կազմում են հակադրություն, բայց և
ստեղծում են որևէ անձի, իրողության, ռեալականության պատահիկի՝
ամբողջական, բարդ, ընդհանրացնող և միաժամանակ կոնկրետ պատ-
կերը²⁴:

²⁴ В. В. Виноградов, Язык Гоголя и его значение в истории русского языка, М., с. 29.

Այս նույն միտքն է արտահայտում և պրոֆ. Եֆիմովը «Ռուս գրական լեզվի պատմություն» գրքում²⁵,

Ահա, հենց այս հնարքն էլ՝ իմաստով միմյանցից հեռու բառերի ու ֆրազների մերձեցումը, մի տոնայնությունից մյուսին կտրուկ անցումը, տարասեռ երևույթների ու իրողությունների հավելումը խոսքին կոմիկական երանգ են հաղորդում: Դա հատկապես նկատվում է երգիծական բնույթի ստեղծագործություններում (ֆելիետոն, էպիգրամ և այլն): Օրինակներ.

Կոճղանման գլուխ: Մոնումենտալ ճակատ:

Երկրագնդի նման կլոր նստուկ:—

Այ թե ինչու է նա, ուրպես մտփի գագաթ,

Թե վեհուքյուն, թե ան, թե պատկառաւք ազդում (37,154):

Պետք էր հերոսանալ: Եվ հերոսացաւ: Բուրդ ուտելով (ՍՀ):

Ինչպես երևում է այս սեղմ շարադրանքից, բազմազան են հավելական կապակցությունների ոճական դրսևորումները՝ սկսած կրկնություններից, հաջորդական շղթաների կազմումից, իմաստային, ոճական ամենատարբեր նրբերանգներից մինչև երկխոսություններ, պատկերի, նկարագրության ամբողջացումներ, մինչև հոնտորական հարցում ու կոմիկական երանգի դրսևորում: Այս շարքը կարելի է դեռ շատ ընդարձակել՝ թվարկելով նորանոր երևույթներ, սակայն այսպիսի թռուցիկ թվարկումն էլ վկայում է այն մասին, որ ժամանակակից հայերենում հավելական կապակցությունները գործուն են ոչ միայն որպես շարահյուսական միավորների միացման միջոցներ, այլև ունեն ոճական ամենատարբեր արժեքներ ու նշանակություններ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ի Մ

Ի մի բերելով ամբողջ ասվածը՝ կարելի է կատարել հետևյալ հիմնական եզրակացություններ.

1. Հավելական կապակցություններն ունեն իմաստային, տրամաբանական, հուզաարտահայտչական և ոճական ամենատարբեր նրբերանգներ հաղորդելու հատկություն, բավականաչափ տարածված են ժամանակակից հայերենում և լայնորեն կիրառվում են նրա գրեթե բոլոր գործառական ոճերում՝ առանձնապես հատուկ լինելով գեղարվեստական և խոսակցական ոճերին:

2. Որպես խոսքի միավորների շարահյուսական կապի տեսակ, հա-

²⁵ А. Н. Ефимов, История русского литературного языка, М., 1954.

վելական կապակցությունները կարող են արտահայտել թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական հարաբերություն, ընդ որում, դրանց հիմնական գործառությունը ժամանակակից հայերենում համադասական հարաբերություն արտահայտելն է։ Սակայն դրանք միաժամանակ հանդես են բերում մի շարք տարբերություններ համադասություն ու ստորադասություն ցույց տվող մյուս տիպի կառուցվածքներից։

3. Սովորական համադասության ժամանակ արտահայտության բաղադրիչ մասերը շարահյուսորեն, քերականորեն միանգամայն համազոր միավորներ են։ Իսկ հավելական կապակցությամբ արտահայտված համադասության ժամանակ կարծես խախտվում է բաղադրիչ մասերի այդ համազորությունը, նրանցից մեկը դառնում է առաջնային, հիմնական, իսկ մյուսը՝ իմաստային, վերաբերմունքային հավելում։

Սովորական ստորադասության ժամանակ բաղադրիչների միջև առկա է քերականական լրացման ու լրացյալի հարաբերությունը, իսկ հավելական կապակցությամբ դրսևորված ստորադասության ժամանակ կարծես խախտվում է քերականական լրացման ու լրացյալի սերտ հարաբերությունը, թույլ է լինում քերականական կապը նրանց միջև, և հավելվող մասը համեմատաբար ինքնուրույն է դառնում։

Թե՛ համադասության, թե՛ ստորադասության ժամանակ հենց սկզբից գիտակցության մեջ առկա են արտահայտության երկու (կամ ավելի) բաղադրիչները, որոնք, նայած հանգամանքների կամ արտահայտած նշանակության, միանում են շարահյուսական կապի այս կամ այն տեսակով՝ համադասական կամ ստորադասական։ Հավելական կապակցության դեպքում երկրորդ բաղադրիչը հենց սկզբից առկա չէ, այն առաջանում է խոսքի ընթացքում (նախորդ բաղադրիչի արտաբերության ժամանակ կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո) և իր արտահայտած իմաստով էլ նախորդի համար դառնում է լրացուցիչ հաղորդում, գլխում ծագած հանկարծակի միտք, ասվածի ճշգրտում, բացատրություն։

Հավելական կապակցությամբ արտահայտված երկրորդական նախադասությունը մյուս տիպի երկրորդական նախադասություններից տարբերվում է ոչ միայն իր իմաստային կողմով, այլև իր շարադասությամբ. այն բացառապես դրվում է հիմնական մասից հետո, մինչդեռ մյուսները կարող են դրվել թե՛ գլխավոր նախադասությունից առաջ, թե՛ նրանից հետո, թե՛ նրա ներսում։ Բացի այդ, բոլոր երկրորդական նախադասությունները չէ, որ կարող են արտահայտվել հավելական կապակցությամբ։

4. Հավելական կապակցությունները տարբերվում են նաև համանշան մի շարք այլ շարահյուսական միավորներից, ինչպիսիք են միջան-

կյալ բառերն ու կապակցությունները, նախադասության բազմակի անդամները, թերի նախադասությունը և այլն:

5. Հավելական կապակցությունները բնութագրվում են մի շարք առանձնահատկություններով:

Ա. Ամենից կարևորը նրանց իմաստային կողմն է. դրանք հիմնական մասի հետ իմաստային նույն մակարդակի վրա չգտնվելով՝ միանում են նրան որպես լրացուցիչ հաղորդում, բացատրություն, ճշգրտում, իմաստային ու վերաբերմունքային հավելում:

Բ. Մյուս կարևոր առանձնահատկությունը հիմնական մասից ունեցած նրանց ընդհատվածությունն է. դրանք հաջորդում են տեական դարից հետո և առանձնացվում են թե՛ տրամաբանական շեշտով, թե՛ հնչերանգով:

Գ. Այս առանձնահատկությունների հետ սերտորեն կապված են մի շարք ուրիշ հատկանիշներ. կառուցվածքային, արտասանական զուգահեռականության ինքնատիպությունը, բառերի դասավորության յուրահատուկ կարգը, ռիթմամեղեդիական և հնչերանգային համապատասխան դրսևորումը, եղանակավորության բազմազանությունը և այլն:

Նշված հատկանիշների հաշվառումով էլ կատարվում է հավելական կապակցությունների սահմանումը: Հավելական համարվում են այն կապակցությունները, որոնք միանալով արտահայտության հիմնական մասին՝ բովանդակում են լրացուցիչ հաղորդում, ճշգրտում, բացատրություն, եզրակացություն, գնահատություն, հանգես գալով որպես իմաստային կամ վերաբերմունքային հավելում, առանձնացվում են տեական դադարով ու հատուկ հնչերանգով և սովորաբար առաջանում են հիմնական մասի արտաբերության ընթացքում կամ նրա ավարտից անմիջապես հետո:

6. Բազմազան ու բալմարնույթ են հավելական կապակցությունները, և նրանց տարբեր տեսակների դասակարգման հիմքում դրվում են կառուցվածքային, իմաստային ու քերականական մի շարք էական հատկանիշներ:

7. Ըստ կառուցվածքի դրանց դասակարգման ժամանակ պետք է նկատի ունենալ թե՛ այն ընդհանուր կառուցվածքը, որում հանդես է գալիս հավելական կապակցությունը, և թե՛ հենց հավելվող մասի կառուցվածքը:

Հավելական կապակցությունները կարող են հանդես գալ տարատեսակ կառուցվածքներում՝ հավելական հարաբերությամբ իրար կապելով թե՛ պարզ նախադասության անդամները, թե՛ բարդ նախադասության բաղադրիչները, և թե՛ ամենատարբեր տիպի առանձին, ինքնուրույն նա-

խաղասութիւններ, խոսքի առանձին հատվածներ ու մասեր, Սրանով էլ պայմանավորված է այն հանգամանքը, որ հավելական կապակցութիւնն իր կառուցվածքով կարող է համընկնել բառի, բառակապակցութեան և տարբեր կառուցվածքի նախադասութիւնների հետ:

8. Ըստ ճիմնական մասին միանալու միջոցի առանձնանում են հավելական կապակցութիւնների երկու մեծ խմբեր՝ շաղկապավոր և անշաղկապ:

Շաղկապավոր հավելական կապակցութիւնների դեպքում որպէս միացման միջոց հանդես են գալիս թե՛ մի շարք համադասական ու ստորադասական շաղկապներ, և թե՛ բուն հավելական շաղկապներն ու շաղկապական բառերը:

Համադասական բոլոր շաղկապները չէ, որ կարող են գործածվել հավելական կապակցութիւնների միացման միջոցի դերում, իսկ գործածվողներն էլ չունեն հավասար արժեք: Դրանց մի մասը համեմատաբար ակտիվ է ու գործուն (և, ու, իսկ), հավելական կապակցութիւնների հետ ավելի հաճախ է հանդես գալիս և, հատուկ լինելով նաև խոսակցական լեզվին, ունի կիրառության լայն ոլորտներ: Իսկ մի մասը (բայց, սակայն, կամ) չունի այդպիսի ակտիվութիւն և գործածության ավելի նեղ շրջանակներ է ընդգրկում: Սակայն ժամանակակից հայերենում նկատվում է համադասական շաղկապներով հավելական կապակցութիւնների կիրառության ոլորտների ընդլայնման միտում:

Ստորադասական շաղկապները հավելական նշանակությամբ գործածվելիս կարող են կապակցել բարդ նախադասության բաղադրիչները, այսինքն հանդես գալ բարդ միավորի կազմում: Սակայն դրանք հավելական նշանակութիւն են ձեռք բերում հիմնականում միայն տեական դադարից հետո հաղորդվելու (վերշակեալից հետո դրվելու) շնորհիվ: Ստորադասական շաղկապներից հավելական կապակցութիւնների հետ համեմատաբար հաճախ են հանդես գալիս ուր, ուրովնետե, եթե, երբ, արդեն և մի քանի այլ շաղկապներ:

Հավելական միավորների կապակցման հիմնական միջոցները բուն հավելական շաղկապներն են (էլ, ևս, նաև, այլև, այլ նաև, այն էլ նույնպես և, ոչ միայն—այլև, ինչպես—այնպես էլ և այլն): Դրանց իմաստային, ոճական և գործառական հիմնական արժեքը հավելական հարաբերութիւն արտահայտելն է: Հավելական հարաբերութիւնը կարող է՝ դրսևորվել նաև որոշ դերանունների (այդ, դա...), միշանկյալ բառերի (անշուշտ, ի միջի այլոց, իհարկե...), բառերի մի շարք ազատ միացութիւնների (ձիշտն ասած, ավելի շուտ, ավելի ճիշտ...) և շաղկապա-

կան արժեք ունեցող լեզվական այլ միջոցների օգնությամբ (հա, ի դեպ, ընդ որում, ապա և, նամ և այլն)։

Անշաղկապ հավելական կապակցությունների դեպքում որպես միացման միջոց գլխավորապես հանդես են գալիս իմաստային և հնչերանգային հատկանիշները (գրավոր խոսքում՝ համապատասխան կետադրական նշանները)։ Այս կապակցություններն ավելի են շեշտում հավելական իմաստը, ընդգծում հավելվող մասի նշանակությունը, պարունակում են հուզաարտահայտչական մեծ լիցք։ Հնչերանգային և ութմամեղեդիական կողմով դրանք գրեթե ձեռք են բերում ինքնուրույն նախադասության արժեք, բայց առանց հիմնական մասի դրանք գրեթե անհասկանալի են լինում։

Անշաղկապ կապակցություններն առավել բնութագրական են խոսակցական լեզվին, և դրանց լայն մասշտաբի կիրառությունները ժամանակակից գրական հայերենում բացատրվում են մի կողմից այդ կապակցությունների ակտիվությամբ, իմաստային ամենատարբեր հարբերություններ ու ոճական տարաբնույթ հատկանիշներ դրսևորելու հատկությամբ, մյուս կողմից՝ խոսակցական, բանավոր և գրավոր լեզվի սերտ մերձեցմամբ։

9. Ըստ կատարած շարահյուսական դերի հավելական կապակցությունները լինում են երկու տեսակ.

ա) հավելական կապակցություններ, որոնք իրենցից ներկայացնում են գլխավոր անդամներ (ենթակա կամ ստորոգյալ)։

բ) հավելական կապակցություններ, որոնք երկրորդական անդամի պաշտոն են կատարում։

Ժամանակակից հայերենում առավելապես տարածված են երկրորդական անդամի շարահյուսական դերով հանդես եկող հավելական կապակցությունները։

10. Ըստ արտահայտած իմաստի և դրսևորած շարահյուսական հարբերության դասակարգումը կատարելիս հավելական կապակցությունները դիտարկվում են երկու տեսանկյունից։

Մի կողմից հաշվի է առնվում հավելման բնույթը, այսինքն, թե ինչ է իրենից ներկայացնում հավելվող մասը։ Ըստ այդմ տարբերակվում են լրացուցիչ միտք, իրողություն, մանրամասն հաղորդող կամ ճշգրտում կատարող, կարևոր տեղեկություններ բովանդակող, կարևոր հանգամանքներ բացահայտող, վերաբերմունք, գնահատություն ցույց տվող, ընդհանրացում, ամփոփում կատարող հավելական կապակցություններ։

Մյուս կողմից էլ պետք է հաշվի առնել հենց հավելվող մասի իմաստային նշանակությունը և միացող կապակցությունների միջև դրսևոր-

ված շարահյուսական հարաբերությունը, Այսպիսի մոտեցմամբ էլ նախ կառանձնանան համադասություն կամ ստորադասություն ցույց տվող հավելական կապակցություններ, ապա՝ նպատակ, համեմատություն, պատճառահետևանքային կապ և իմաստային, տրամաբանական այլ հարաբերություններ արտահայտող հավելական կապակցություններ:

11. Բազմազան են նաև հավելական կապակցությունների ոճական կիրառությունները: Դրանց միջոցով հաղորդվում են ոճական տարբեր նրբերանգներ, կազմվում են հավելումների հաշորդական շղթաներ, կատարվում են պատկերի, նկարագրության ամբողջացումներ, ձևավորվում են երկխոսություններ, տրվում է հեռոտորական հարց, դրսևորվում է երգիծական երանգ և այլն: Դա վկայում է այն մասին, որ հավելական կապակցությունները ժամանակակից հայերենում գործուն են ոչ միայն որպես շարահյուսական միավորների միացման տեսակ, այլև ունեն ոճական ամենատարբեր արժեքներ ու նշանակություններ, և դրանց ուսումնասիրությունը պետք է կատարվի ինչպես իմաստային, քերականական, այնպես էլ ոճաբանական տեսանկյունով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բ. Հովսեփյան, Դու հասկացա՞ր ինձ, Երևան, 1971
2. Վ. Թաթավեց, Կյանքը հին հռվմեական ճանապարհի վրա, Երևան, 1966
3. Կ. Սիմոնյան, Ներսես Մաժան դեղագործը, Երևան, 1974
4. Ս. Վարդանյան, Ինչու են թաց նրա աչքերը, Երևան, 1973
5. Հ. Թումանյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1969
6. Ա. Մարում, Յոթ նովել, Երևան, 1973
7. Վ. Պետրոսյան, Դեղատուն Անի, Երևան, 1973
8. «Պատմվածքներ Սուվորովի և ռուս զինվորների մասին», Երևան, 1975
9. «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» (Ա. Նաղինյանի մշակմամբ), Երևան, 1967
10. Ռ. Ռուլան, Հմայված հողին, Երևան, 1975
11. Պ. Զեյբունցյան, Կատակերգություն առանց մասնակիցների, Երևան, 1975
12. Զ. Դավթադրի, Ասք ֆորսայթների մասին, Երևան, 1975
13. Բաֆֆի, Երկեր, Երևան, 1970
14. Ս. Խաչատրյան, Կորած արահետներ, Երևան, 1964
15. Ս. Կուրաթիյան, Լուսաշխարհ հանիմ զիմ գութան, Երևան, 1974
16. Աղավնի, Շիրակ, Երևան, 1973
17. Ս. Ալաշաթյան, Եղեգները լիտերատուրային, Երևան, 1970
18. Պ. Վիալա, Մեռնելու ժամանակ էլ չկա, Երևան, 1973
19. Ս. Այվազյան, Ճակատագիրն հայոց, Երևան, 1967
20. Ա. Բակունց, Ալպիական մանուշակ, Երևան, 1969
21. Զ. Լեղոն, Երկեր, հ. 10, Երևան, 1970
22. Հ. Մաթևոսյան, Օգոստոս, Երևան, 1967
23. Կ. Ռյուկման, Սենսացիա, սպանություն, Երևան, 1968

24. Նար-Դոս, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1968
25. Ա. Շիրվանզադե, Պատմվածքներ և վիպակներ, Երևան, 1971
26. Ավ. Խաճախյան, Երկեր, Երևան, 1975
27. Բ. Ռայնով, Վատ հղանակից լավ բան չկա, Երևան, 1975
28. Է. Պո, Ոսկե բզեզը, Երևան, 1975
29. Ա. Գուրբախի, Մարդը մարգուն, Երևան, 1975
30. Գ. Մաճարի, Երկեր, հ. 3, Երևան, 1975
31. Ռ. Ուռնե, Արթայի ամբողջ թիկնազորը, Երևան, 1976
32. «Աղնավուրը Աղնավուրի մասին», Երևան, 1976
33. Խ. Դաշտենց, Խոզեզան, Երևան, 1960
34. Զ. Խալափյան, Մեռնող—հառնող, Երևան, 1975
35. Վ. Քալա, Գիշատիչների խնշույթը, Երևան, 1976
36. Հ. Սիրա, Հայրենի աշխարհ, Երևան, 1974
37. Ե. Զառենց, Հետիւր երկեր, Երևան, 1973,
38. ՇՀայաստանի աշխատավորուհի»
39. «Սովետական գրականություն»
40. «Գարուն»
41. Հ. Սանյան, Երկեր, Երևան, 1965
42. Մ. Դալշոյան, Բովտում, Երևան, 1974
43. Վ. Դավթյան, Երկեր, Երևան, 1975
44. Գ. Սարյան, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1971
45. Ս. Զոհյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1977
46. Պ. Սևակ, Անլուրի զանգակատում, Երևան, 1968
47. «Մարգարիտներ հայ թնարերգության», Երևան, 1971
48. «Հատընտիր հայ ժողովրդական բանահյուսության», Երևան, 1956
49. «Սասունցի Դավիթ» (էպոս), Երևան, 1961

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ՍՀ — «Սովետական Հայաստան»
 Ավ. — «Ավանդարդ»
 ԵԵ — «Երեկոյան Երևան»
 ԳԹ — «Գրական թերթ»
 ՀԶ — «Հայրենիքի ձայն»
 ՄԼտ. — «Մետաքսագործ»
 Ն. — «Նաիրի»

Տ. Մ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ԱԶԳԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ
Փ Ո Ր Զ*

Վերջին շրջանում լեզվաբանների ուշադրությունը անվան հետ կապված խնդիրների նկատմամբ հանգեցրեց այն բանին, որ լեզվաբանությունը իր կառուցվածքային և իմաստային վերլուծության մեթոդներով նպաստեց անունադիտության ինքնուրույն գիտակարգ դառնալուն։ Վերջինիս, քննարկվող նյութի առանձնահատկությունների բերումով, հատուկ է ուսումնասիրության կոմպլեքսայնությունը, ուր գերակշռողը լեզվաբանական տարրն է ոչ միայն այն պատճառով, որ յուրաքանչյուր հատուկ անուն նախ և առաջ բառ է, այլև այն պատճառով, որ յուրաքանչյուր անվան վերաբերյալ ինֆորմացիան ձեռք է բերվում գլխավորապես լեզվաբանական միջոցների օգնությամբ։ Սակայն, այս ամենով հանդերձ, անունագիտությունը ամբողջությամբ չի տեղավորվում լեզվաբանության մեջ և դուրս է գալիս նրա սահմաններից ի հաշիվ արտալեզվաբանական տարրերի և հաճախ լեզվական վերլուծությունը հանգեցնում է ոչ լեզվական տեղեկությունների։ Ազգանունները անձնանունների ընդհանուր շարքում (անուն, հայրանուն և մականուն) առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում, քանի որ նախ, ըստ ժամանակի ազգանունները այդ շղթայի վերջին՝ ամենաքաղաքական օղակն են և ապա, թերևս և այդ պատճառով, իրենց հիմքում ունեն վերը նշված բոլոր միավորները։ Սակայն դրանք գլխավոր, բայց միակ աղբյուրը չեն եղել ազգանունների կազմման համար։ Այդ աղբյուրների թվում պետք է նշվեն նաև տեղանունները, զբաղմունքի անունները։

Հայոց ազգանունների բուն ուսումնասիրությունը, որին ձեռնամուխ ենք եղել, պետք է նախորդի, ըստ հնարավորին, բոլոր իրողությունները հաշվի առնող դասակարգում։ Բայց նախ մի քանի խոսք ուսումնասիրվող նյութի մասին։ Բառացանկը ընդգրկում է ավելի քան 10 հազար

* Զեկուցվել է Անդրկովկասի լեզուների զարգացման և փոխհարաբերությունների հարցերին նվիրված կոնֆերանսում (Երևան, 1977, սեպտեմբեր)։

միավոր. այն անընդհատ համալրվում և մշակվում է, ըստ որում նյութը քաղվել է միայն և միայն դանազան կարգի պաշտոնական աղբյուրներից, բացառելու համար, հատկապես, գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպող ինքնաստեղծ ազգանունների թափանցումը բառացանկի նախնական դասակարգմամբ ստացվել են մի քանի խմբեր, իսկ վերջիններիս ներսում ենթախմբեր և այլն: Եվ քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, ազգանվանը նախորդել է որևէ անուն, այն է՝ անձնանուն, տեղանուն, զբաղմունքի անուն, մականուն և այլն կամ այլ կերպ՝ նշվածները ծառայել են ազգանվանաստեղծման ընթացքին, ուստի անհրաժեշտ է նախ վերհանել այն ուղին, որ անցել է նրանցից յուրաքանչյուրը ազգանուն դառնալու ճանապարհին: Այսպես՝ անձնանունից ազգանվան անցման ուղին ներկայանում է հետևյալ փուլերով՝

Սարգիս—որդի Սարգսի—Սարգսենց —Սարգսյանց —Սարգսյան:

Վերին՝ յաճ—ով ձևը ազգանվան արժեք ստացել ազգանվանաստեղծման ավելի ուշ շրջանում: Ավելի վաղ շրջանում այն գործածվում էր հայրանունը նշելու համար, իսկ բուն ազգանվան համար կիրառվում էր —յաճց—ով ձևը: Այլ կերպ ասած՝ անցյալ դարի 30—40-ական թվականներից սկսած և ընդհուպ մինչև դարի վերջերը ընդունված էր հետևյալ կաղապարը՝ Հովհաննես Սարգսյան Պետրոսյանց: Տեղանունից ազգանվանակերտման դեպքում անցման փուլերը ավելի քիչ են՝

Աստապատ —ցի— Աստապատցոնց —Աստապատյան

Բասեն —ցի —Բասենցոնց —Բասենցյան

Խակ —ցի— Խակցոնց —Խակցյան և այլն:

Ջանադան վավերագրեր ու պաշտոնական փաստաթղթեր ուսումնասիրելիս նկատել ենք, որ տեղանուններից ստեղծված ազգանուններում —յաճց ածանցով կազմություններ չկան: Այս երևույթը հակված ենք բացատրել հետևյալ պատճառներով՝

1. Այս կարգի ազգանունները համեմատաբար նոր կազմություններ են և, հետևաբար, չեն անցել —յաճց— յաճ բնական ուղին:

2. Մյուս կողմից ազդել է զուտ լեզվական, ավելի շուտ հնչյունական գործոնը՝ լեզուն այնպիսի հաճախական բառերում, ինչպիսիք ազգանուններն են, երկու ց—ի կուտակում թույլ չէր տա, այնպես, ինչպես հենց նույն տեղանվանական ժագում ունեցող ազգանուններում —ցի ածանցի ի—ն յ կիսաձայնից առաջ օրինաչափորեն ընկել է: Այլ կերպ ասած, տեղանվանական ժագում ունեցող ազգանունների նախնական՝ անհնչյունափոխ ձևերը պետք է համարել Աստապատցիյանց, Բասենցիյանց, Ղազախեցիյանց և այլն, սակայն ժամանակի ընթացքում լեզուն այդ ձևերը հանգեցրել է ներկայիս ընդունված ձևերին:

Զբաղմունքի անունից ծագած և մականվանական ծագում ունեցող ազգանուններում ազգանվանաստեղծումը ընթացել է հետևյալ կերպ՝ գուգ, ճակատ- դուզճակատ- գուզճակատ Պետրոս -ենց-յան, արծաթ, գործ արծաթագործ Արծաթագործ Պետրոս -ենց -յան կամ աժդահա- Աժդահա Պետրոս -աժդահարենց -յան:

Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված յուրաքանչյուր ընթացք բավական ինքնատիպ է և, որ կարևոր է, յուրաքանչյուր խմբից ստեղծված ազգանունների ծագումը բացատրելու համար պետք է անդրադառնալ այս ընթացքի տարբեր փուլերին: Եվ, եթե անձնանուններից և տեղանուններից ծագած ազգանունները ստուգաբանելիս վիճակը որոշակի է, ապա մյուս խմբերի դեպքում բավականին մեծ է արտալեզվարանական, հաճախ նման աշխատանքների համար անհարկի տեղեկություններին դիմելու պայթակղությունը:

Ասվածը կարելի է լուսաբանել զբաղմունքի անվան հետ կապված ազգանունների օրինակով: Այս խմբի ազգանունները բավականին հեշտությամբ են տարբերվում, քանի որ մեծ մասամբ ունեն իրենց հատուկ ցուցիչները՝ -գառժ և շի (-ճի,-շի) ածանցները՝ Օր՝ Արծաթագործյան, Խաղաղործյան, Ղուլումչյան, Դոնդումաչյան, Դեմիրճյան, էթմեքչյան և այլն: Արդ, եթե վերոհիշյալ խմբի յուրաքանչյուր ազգանուն քննարկելիս անդրադառնանք նաև հիշված շղթայի առաջին բաղադրիչին, այն է՝ նրանց հիմքում ընկած հասարակ անվանը, ապա դժվար չէ նկատել, որ ենթարկված կլինենք վերը նշված վտանգին, չնայած այդպիսի էքսպոզիցիաներ կատարելու որոշ անհրաժեշտություն, այնուամենայնիվ, ղգացվում է:

Ելնելով ուսումնասիրության բնույթից, թույլ կտանք քննարկվող նյութի արտալեզվաբանական որոշ մեկնաբանություններ:

Մականվանական ծագում ունեցող ազգանունները կապվել են կրողի արտաքին, ներքին որևէ դրական կամ բացասական առանձնահատկության, ինչպես նաև նրա սոցիալական վիճակի հետ: Ամենից առաջ այս խմբի մեջ մտնող ազգանուններում նկատվում են հոմանշային շարքեր, ուր շարքի անդամներ կարող են լինել ինչպես գրական, բարբառային, այնպես էլ ալլաբելու բառեր: Ըստ որում նրանք կարող են հանդես գալ և հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ տարբերակներով՝ Աժդահարյան, էժդահարյան-էժդարյան, Աղնաուրյան, Երկանյան -Երգենյան —Երգանյան— Խոշորյան—Գրձելյան- Մաղալյան- Ուղունյան, Կուճուրյան- Պուճուրյան, Պստոյան—Պստեյան- Պստիկյան—Պիճիկյան, Մանրիկյան -Փոքրիկյան- Մուկիկյան- Զուտիկյան, Կարճիկյան- Կարճյան -Կուլոտյան, Հարմարյան- Ղաբուլյան, Մխելյան -Բուլբուլյան, Սևակյան- Սևալերյան -Ղարագյուղյան, ինչպես նաև միևնույն ազգանվան

տարբեր տառադարձությունները՝ Զիլոյան - Զիլյան - Զիլիյան - Զիլիկյան, Զոլախյան - Զոլագյան - Զոլաքյան - Զոլակյան, Քոսյան - Քյոսյան - Քեսեյան, Քեսայան - Քոսայան:

Այս խմբի ազգանուններում նկատելի տեղ են զբաղեցնում սըզ(ան+) թուրքական ածանցով ազգանունները՝ Դերեմսզյան, Դիլսզյան, էմիկսըզյան, Կանսզյան, Ղոնախսզյան, Ճիվսզյան, Պարմաղսզյան, Քեֆնիսըզյան և այլն: Զմտնելով ավելորդ մանրամասնությունների մեջ, մի քանի օրինակներ բերենք այս խմբի հիմնական ենթախմբերից՝

1. Կրողի* արտաքինի հետ կապված ազգանունները՝ Զարդանգյան, Թաքբեխյան, Թաքմազյան, Թոփալյան, Թոփսմանուկյան (ամենայն հավանականությամբ թարգմանություն է Բոզօղլանյան ձևի), Կոնդյան, Խորոտյան, Մաղկերեսյան, Շիմշատյան և այլն, ավելի քան 150 ազգանուն:

2. Կրողի բնավորության կամ ներքին որևէ այլ հատկանիշի հետ կապված ազգանուններ՝ Ախմախյան, Աղվեսյան, Ախքաշյան, Անճարակյան, Դանդաղյան, Դմբոյան, Զալումյան, Թամբալյան, Թավաքալյան, Թափտուղյան, Կախարդյան, Կոկիկյան, Հրեշտակյան, Ճարահատյան, Ճարտարյան, Շասախոսյան, Զոմարդյան, Ումրշատյան, Նաղդյան, Մեղավորյան, Անմեղիկյան և այլն:

Այս խմբի մեջ պետք է դասվեն նաև այն ազգանունները, որոնք վերջին հաշվով կապվել են կրողի սոցիալական դրության հետ՝ Աղքատյան, Բոբիկյան, Եթիմյան, Համալյան, Ղուլյան, Ճարահատյան, Զփախյան: Սրանք բավականին փոքրաթիվ են և սահմանափակ տարածում ունեն:

Նշենք հետևյալը. դիտարկումները թույլ են տալիս պնդելու, որ ազգանունների ձևավորման և հետագա կարգավորման ու միօրինականացման համար խիստ կարևոր է այն միջավայրը, որտեղ նրանք գործածվում են: Այսպես օրինակ՝ վերը բերված խիստ բացասական իմաստով ազգանունները հայերի զանգվածային միջավայրում իրենց արտաքին անհարմարության պատճառով աստիճանաբար դուրս են եկել գործածությունից, մինչդեռ այլալեզու միջավայրում գտնվող հայերը պահպանել են դրանք: Մի այլ օրինակ ևս. անցյալ դարի 70—80-ական թմականներից սկսած -յանց-ով ձևը աստիճանաբար իր տեղը զիջում էր -յան-ով ձևին և օրինաչափ ու կանոնական դարձան այդ ածանցով կազմված ազգանունները, մինչդեռ մինչև օրս Հյուսիսային Կովկասում, Միջին Ասիայում և այլուր ապրող արևելահայերի փոքրաթիվ խմբերի մոտ բավականին տարածված են -յանց-ով կազմված ազգա-

* Պեթք է հասկանալ պատմականորեն:

նունները, այլ կերպ ասած այդ տարածքներում հայոց ազգանունների կանոնականացում գրեթե չի նկատվում:

Հայոց ազգանունների շարքում տեղանվանական ծագում ունեցողները բավականին բազմազան են, չնայած՝ փոքրաքանակ (մոտ 230), Այստեղ, ի դեպ, չենք դիտարկում այնպիսի նորակազմություններ, հն. պիսիք են Ամերիկյան և Աֆրիկյան ազգանունները, որոնք միևնույն ժամանակ սխալ ստուգաբանության արդյունք են: Առաջինը ոչ մի կապ չունի հայտնի մայրցամաքի հետ և կապվում է Ամրիկ անձնանվան հետ, իսկ վերջինս իր հերթին՝ ամուր-Ամրիկ մականվան հետ: Ինչ վերաբերում է Աֆրիկյան ազգանվանը, ապա այն պետք է կապել էփրիկյանի հետ փ>ֆ տառադարձությամբ. էփրիկյանի հիմքում ընկած է էբրաիմի, էփրիկ փաղաքշական ձևը (հմմ. Հր. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Բ):

Տեղանվանական ծագում ունեցող ազգանունները իրենց բառակազմությամբ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանց որոշ մասում պահպանվում է տեղանվանական -ացի, -եցի ածանցները-աց, -եց, և -ց տարբերակներով՝ Աստաբացյան, Ախցխեցյան, Արզումացյան, Բասենցյան, Բինգյուցյան, Գյուլեցյան, Գյանջեցյան, Զարացյան, Զեյթունցյան, Լոռեցյան, Խակցյան, Խոյեցյան- Խոյցյան, Կաղզվանցյան, Կարնեցյան, Կարսեցյան, Հաջնցյան, Ղազախեցյան, Ղարաբաղցյան, Ղափանցյան, Մոկացյան-Մականյան, Մակվեցյան, Մշեցյան, Մուղնեցյան, Վաղիգեղցյան, Օզնեցյան, Օղոմցյան, Քեթցյան և այլն:

Տեղանվանական ծագում ունեցողների մի այլ մասը, արդեն վերը ներկայացված օրինաչափությամբ, գործածված է առանց ածանցի. Ալաշկերտյան, Ամասյան, Անթապյան, Բագիշյան, Լուրդկյան, Բագրեանյան, Բիթլիսյան, Բոնակոթյան, Դաղստանյան, Երնջակյան, Երևանյան, Զանգիզորյան, Թալիշյան Թիֆլիսյան, Խասպախչյան, Խարբերդյան, Խորասանյան, Կարճևանյան, Կիլիկյան, Կողեսյան, Կողմանյան, Ղոնգաղսագյան, Ճապազդուրյան, Ճորոխյան, Նովչատյան, Նորջուղյան, Մանանդյան, Մարաշյան, Մոսվյան, Շարուրյան, Շահնաբաթյան, Շամքորյան, Շիրազյան, Շիրակյան, Շաբաբխանյան, Չանախչյան, Չերնամորյան, Չերքեղյան, Չինչինյան, Ջավախյան, Սոլուլակյան, Սվասյան-Սվազյան, Տաթևյան, Տարոնյան, Տրապիզոնյան, Փարվանյան, Ուրֆայան, Օձունյան և այլն:

Եվ, վերջապես, երրորդ խումբը, որի մեջ մտնում են զուգահեռ՝ ածանցով և առանց ածանցի գործածվող ազգանունները՝ Աբուլյան-Աբուլցյան, Ալվարյան- Ալվրցյան- Ալվարցյան, Աստաբացյան -Աստաբատյան, Բաղեղցյան -Բախչեցյան -Բաղեղյան, Բայազատցյան- Բայազետյան, Գյանջեցյան-Գյանջյան, Երզնկացյան- Երզնկյան, Թոխաթցյան-Թոխատյան, Ղարսեցյան-Կարսյան, Կոշեցյան-Կոշեյան, Ղազա-

խեցյան-Ղաղախյան, Զահուկյան-Զահուկցյան-Զավուկցյան, Շատախցյան- Շատախյան, Սասունցյան- Սասունյան, Ստամբուլցյան-Ստամբուլյան, Սևանցյան- Սևանյան, Քափանակցյան- Քափանակյան- Քեփենեկյան, Քեսարցյան- Քեսարյան և այլն:

Տեղանվանական ծագում ունեցող ազգանունների մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում մի կողմից Բնիկյան, մյուս կողմից Աճամօղլյան, Ախպարյան, Աճեմյան, Ղզլբաշյան, Պանդուխտյան, Կոռյան, Նորեկյան, էլլարարյան, Յադոյան, էլօղլյան, ինչպես նաև Վրացյան, Գյուրջիյան, Գյուրջինյան, Գյուրջյան, Օսմանյան, Ֆռանկյան և լեմենցյան ազգանունները: Այս ազգանունները որևէ կոնկրետ տեղանվան հետ չեն կապվում, բայց, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարել տեղավորել այս խմբի մեջ, քանի որ վերջիններս այս կամ այն կերպ ցույց են տվել ազգանունը կրողի և, ամենալայն առումով, որոշ տարածքի հարաբերություն: Բնիկյան ազգանունը իր իմաստով հակադրվում է նախորդ բոլորին: Ըստ երևույթին նման անուն տրվել է գլխավորապես այն դեպքերում, երբ որևէ վայրում եկվորները ավելի շատ են եղել և իրենցից տարբերելու համար մյուսներին տվել են այդ հորջորջումը: Իր իմաստով այդ անվանը անմիջականորեն հակադրվում է Նուբեկյանը, իսկ մյուսները այս կամ այն կերպ իրենց իմաստով մոտենում են վերջինիս: Պետք է ենթադրել, որ Աճեմյան և Ղզլբաշյան ազգանունները կարող էին ստանալ հիմնականում պարսկահայեր:

Ելլարյան, Յադալյան, էլօղլյան ազգանունները ստեղծվել են դրսից եկածներին՝ ներգաղթածներին տարբերելու համար և քանի որ սրանց մեջ բացասական իմաստը բավական ցայտուն է, ուստի, ինչպես և կարելի էր սպասել, ընդգրկման ոլորտը շատ սահմանափակ է: Իմաստով Աճեմյան և Ղզլբաշյան ազգանուններին մոտ են Վրացյան, Գյուրջյան, Գյուրջինյան, Օսմանյան, Ֆռանկյան և լեմենցյան ազգանունները: Ըստ երևույթին Գյուրջյան, Գյուրջինյան ազգանունները տրվել են վիրահայոց թուրք պարսկական միջավայրում: Մի քանի խոսք լեմենցյան ազգանվան մասին: Այն, անկասկած, կապվում է ճեմեց-լեմեց-լեմս-լեմսեր (օտարազգի-եկվոր) ընդհանուր իմաստի հետ: Մինչև վերջերս Հյուսիսարևելյան Հայաստանում բնակվող ծերունիները Կովկասում գոյություն ունեցող փոքրաթիվ օտարազգիների (հատկապես գերմանացիների) գաղութները կոչում են լեմենցներ՝ օր.՝ քյնացել ա լեմենցները:

Եվ, վերջապես, մի քանի խոսք էլ Կեղացյան, Քաղկցյան, Սարիկյան, Սառիկյան, Սարատակյան (Սարատիկյան) և Սարեցյան ազգանունների մասին: Սրանք նույնպես, ինչպես և նախորդները, կոնկրետ աշխարհագրական տեղանվան հետ չեն կապվում, բայց ցույց են տալիս ազգանունը կրողի կապը որևէ վայրի հետ և իրենց իմաստով ինչ-որ տեղ մոտենում են մականվանական ծագում ունեցող ազգանուններին:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Յ. Մ. Ավետիսյան, Ամանցում և խնդրառություն	5
Ժ. Կ. Մառուկյան, «Եռանկյուն» բայի իմաստաշարահյուսական հատկանիշները	52
Ա. Ե. Սարգսյան, Արեւելահայերենի և արեւմտահայերենի հնլավիճակագրական զուգահրդական քննություն	64
Յ. Հ. Խղիճյան, Հնչյունական ոճաբանություն	82
Վ. Ն. Հայրապետյան, Արդի հայերենի անդեմ և անվանական նախադասությունների բերականական կառուցվածքը	109
Ա. Խ. Մառուկյան, Ռուսերենի գոյականի Թվի և հոլովի որոշումը ձևաբանական վերլուծության ժամանակ	121
Ռ. Լ. Ուռույտյան, Ժամանակակից հայերենի անվանական բառափոփոխման ձևային նկարագրությունը	134
Հիմնական հասկացությունների սահմանումը	138
Հարցադրումը	143
Անվանական բառափոփոխություն ձևային բերականության ընտրումը	147
Թվի կարգի ձևային նկարագրությունը	162
Հոլովական կարգի ձևային նկարագրությունը	167
Առկայացման կարգի ձևային նկարագրությունը	181
Անվանական բառաձևերի տերման լրացուցիչ ձևեր	182
Է. Ռ. Եղիազարյան, Մեքենական բառարանների կառուցման որոշ հարցեր	186
Ն. Ժ. Սարգսյան, Հավելական կապակցությունները ժամանակակից հայերենում	199
Հարցի պատմությունից	199
Հավելական կապակցությունների ընդհանուր բնութագիրը	206
Հավելական կապակցությունների տեսակները և դրանց դասակարգման սկզբունքները	217
Հավելական կապակցությունների ոճական արժեքը	252
Ամփոփում	261
Հաղորդում	268
Յ. Մ. Ավետիսյան, Հայոց մի խումբ ազգանունների դասակարգման փորձ	268

ՆԿԱՏՃԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պեռ է լինի
23		13-րդ տպի Այլուստի № 1 հարյուր ներքևի 11-րդ տպի հեռ	
56	3 Ն.	Մաշին-իստոգրային	Մաշին-իստոգրային
198	15 Վ.	автоматизированной	автоматизированной